

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА  
ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**РОЗВИТОК  
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА  
В УМОВАХ  
ВОЄННОГО ЧАСУ**

*Збірник матеріалів та доповідей  
Всеукраїнської науково-практичної конференції  
(Київ, 22 квітня 2023 р.)*

КИЇВ  
 **VADEX**  
2023

УДК 321.01:062

Р64

*Рекомендовано до друку  
вченою радою філософського факультету  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка  
(протокол № 13 від 26 червня 2023 р.)*

**Редакційна колегія:**

Конверський А.Є., д. філос. н., проф., акад. НАН України (голова);  
Батрименко О.В., д. політ. н., проф.;  
Неліпа Д.В., д. політ. н., проф.;  
Руденко С.В., д. філос. н., проф.;  
Хилько М.І., д. філос. н., проф.;  
Шляхтун П.П., д. філос. н., проф.;  
Маслікова І.І., д. філос. н., доц.;  
Власенко Ф.П., к. філософ. н., доц.;  
Чомко Д.Ф., к. геол. н., доц.;  
Товмаш Д.А., к. філософ. н., доц. (відповід. секретар).

**Адреса редакційної колегії:** 01601, Київ, вул. Володимирська, 60,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
філософський факультет кім. 232; (+38044) 239-34-46

**Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу:**

Збірник матеріалів та доповідей Всеукраїнської науково-практичної Конференції (м. Київ, 22 квітня 2023 р.). Ред. кол. А.Є. Конверський (голова), О.В. Батрименко, Ф.П. Власенко, [та ін.]. Київ: ВАДЕКС, 2023. 216 с.

**ISBN 978-966-9725-94-3**

У збірнику представлені матеріали та доповіді Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу». Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх хто цікавиться розбудовою громадянського суспільства й самоврядності, взаємодією держави і громадянського суспільства, соціального партнерства й толерантності, міграційними процесами в Україні в умовах воєнного часу.

**ISBN 978-966-9725-94-3**

© Батрименко О.В., Власенко Ф.П.,  
Хилько М.І., Товмаш Д.А.,  
упорядкування, 2023

## **ВІТАЛЬНЕ СЛОВО**

### **Шановні учасники Конференції, колеги, друзі**

Сьогодні ми зібралися, щоб проаналізувати стан громадянського суспільства в умовах війни. Увага до проблем громадянського суспільства, рівня його зрілості, соціально-політичного позиціонування, векторів та форм взаємодії з державою посилюється в умовах воєнного часу.

Звично громадянське суспільство визначають як сферу спілкування, взаємодії, спонтанної організації і самоврядування вільних людей на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена відповідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадські цінності.

При дослідженні становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні, на мою думку, слід виокремити і з'ясувати щонайменше дві її площини – теоретичну і практичну, суттєвою ознакою яких є незавершеність і недосконалість.

Вітчизняні науковці плідно працюють над обґрунтуванням і виробленням адекватної моделі громадянського суспільства на наших теренах. І тут особливо слід відзначити науковий доробок професора Цвиха В.Ф., одного із провідних учених України в галузі політології, кратології, історії, теорії і практики розвитку громадянського суспільства. На превеликий жаль, сьогодні Володимира Федоровича нема серед нас, однак його ідеї, відстоювання принципів демократії, самоврядності, гуманізму будуть світилом для нових наукових звершень.

Переконаний, що проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу» проілюструє стан громадянського суспільства в Україні, стане спонукальним мотивом пошуку консолідаційного потенціалу громадянського суспільства в Україні, дозволить проаналізувати досвід адаптації та роботи громадських і благодійних організацій, а також волонтерських та гуманітарних ініціатив після повномасштабного вторгнення.

Декан філософського факультету  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,  
академік НАН України, доктор філософських наук, професор

**А. Є. Конверський**

## СЕКЦІЯ 1.

### ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА САМОВРЯДУВАННЯ

#### **Батрименко Олег Володимирович**

Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0003-0211-248X  
e-mail: batrymenko@knu.ua

#### **Синюченко Артем Михайлович**

Аспірант кафедри політології філософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0001-9850-2823  
e-mail: artem4ik94@gmail.com

### **ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО VS ПРЕКАРИЗАЦІЯ: ГЛОБАЛЬНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ВИМІР**

Перша чверть XXI століття демонструє цілу низку глибоких суперечностей та викликів у житті як окремих держав, так і світу у цілому (світова фінансова криза 2007-2008 рр., COVID-19, війна України з рф). Окреслені виклики накладаються на турбулентність глобальних економічних процесів, зумовлених зміною технологічних епох. Все це у підсумку призводить до суттєвих трансформацій на ринках праці, дисбалансу традиційних механізмів соціального та політичного захисту населення. В структурі робочої сили збільшується частка так званого структурного безробіття, а для тих, хто навіть зберігає роботу, все частіше загострюються питання стабільності доходів, гарантій працевлаштування та соціальної допомоги. Зазначене явище можна ідентифікувати як прекаризацію (від англ. precarious – «нестабільний», «нестійкий»), яка формує нові виклики не лише для громадян, але й для політичних партій з огляду пріоритетів добробуту та соціальної стабільності [1].

Питання зайнятості, доходів та захисту прав працівників наразі стоїть на порядку денному урядів багатьох демократичних держав, зокрема США, країн ЄС. Причому міжнародний досвід демонструє широкий спектр механізмів протидії викликам прекаризації: від

традиційних інструментів політики в межах усталених демократій до альтернативних заходів, серед яких важливу роль відіграють інститути громадянського суспільства. Варто зазначити, що роль громадянського суспільства в Україні за останні кілька років стала, мабуть, навіть більш важливою, ніж в інших країнах. Поряд із очевидними пріоритетами соціального захисту та підтримки, організації громадянського суспільства в Україні виконують надважливу функцію підтримки держави в протидії зовнішній агресії та подоланні її наслідків для цивільного населення.

За оцінкою експертів Міжнародної організації праці (МОТ) у 2023 році актуалізація проблематики прекарізації, безробіття, бідності охопить все більшу кількість держав та стане серйозним політичним викликом для їх урядів. Очікується, що лише за поточний рік кількість безробітних у світі зросте на 3 млн, до 208 млн осіб, а зростання цін зведе нанівець будь-яке підвищення доходів. Ці нагальні виклики глобальної економіки були оприлюднені в звіті МОТ «World Employment and Social Outlook 2023» [2]. Дефіцит нових робочих місць вдарить по країнах, оскільки багато з них все ще оговтуються від економічного шоку, спричиненого глобальною пандемією коронавірусу.

Щодо України, то тут ризики бідності, втрати роботи, різкого зниження доходів виявляють себе ще більш виразно та гостро, оскільки є відображенням як загальносвітових трендів (технологічні трансформації), так і внутрішніх деструктивних чинників (війна, втрата територій, закриття підприємств). За оцінкою Світового банку, за результатами першого року війни у 2022 році рівень бідності в Україні зріс із 5,5% до 24,1%. Відтак за межею бідності опинилися додатково 7,1 млн українців[3]. За умов продовження військових дій до кінця 2023 року рівень бідності в Україні може зрости до 55%. За оцінками експертів Світового банку, різке падіння доходів, невпевненість у завтрашньому дні та посилення соціальної вразливості населення, в тому числі зайнятого, призвели до того, що Україна втратила практично всі здобутки попередніх 15 років у досягненні цілей з подолання бідності.

Варто зазначити, що перелік прекарних груп, які в інших країнах ідентифікуються як працівники з неповною зайнятістю, фрілансери, працівники гіг-економіки, мігранти, в Україні значно розширюється і доповнюється додатковими соціальними групами, окрім вищезазначених, зокрема, тимчасово переміщеними особами та їхніми сім'ями, особами, які втратили годувальника внаслідок війни тощо. Разом з тим Україна демонструє приклад безпрецедентного

мобілізаційного потенціалу та ролі громадянського суспільства у відстоюванні інклюзивної політики та соціальної справедливості в протидії новітнім викликам.

Організації громадянського суспільства є активними інституційними одиницями у підтримці та захисті вразливих груп населення. Згідно результатів соціологічного дослідження «Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – 2022»[4] станом на грудень 2021 року кількість зареєстрованих громадських організацій (ГО) в країні досягла 96258, що на 19193 більше, ніж в 2013 році (приріст 25%). І хоча повномасштабне вторгнення 2022 року зменшило кількість нових ГО, проте радикально збільшило число нових благодійних організацій. 65,1% організацій, створених після початку повномасштабної війни, зосередилися на допомозі армії, 61,8% – на допомозі постраждалим від війни, тоді як інші напрями діяльності згадувалися в 4 рази рідше.

Наскільки ефективними є результати цієї підтримки? І чи можна говорити про успіхи в просуванні ролі громадянського суспільства? Згідно звіту Freedom House, рейтинг громадянського суспільства в Україні за 2022 рік покращився з 5.00 до 5.50 саме завдяки консолідованим зусиллям громадянського суспільства у реагуванні на гуманітарні та військові потреби та підвищенню його ролі в якості ключового учасника процесу реформ [5].

Безумовно, очікувати, що громадянське суспільство здатне закрити всі актуальні потреби у підтримці військової та соціальної сфери було б надто оптимістично. Розуміючи, що процеси прекаризації мають більш глибоку природу, зумовлені не лише факторами війни, ми вважаємо, що запит на посилення ролі громадянського суспільства в майбутньому буде лише зростати. Тому його слід розглядати як важливий елемент комплексної трансформаційної моделі суспільно-політичного розвитку, що поєднуватиме як елементи відповідних управлінських практик сучасних демократій, так і нові інструменти, зокрема інститути громадянського суспільства.

Основними напрямками діяльності інститутів громадянського суспільства у відповідь на виклики прекаризації в довгостроковій перспективі є наступні:

*1. Інформаційна та правозахисна діяльність.* Організації громадянського суспільства можуть підвищувати обізнаність населення про наслідки прекаризації та виступати за політичні реформи. Вони можуть проводити дослідження, організовувати кампанії та брати участь у роботі з громадськістю, щоб повернути

увагу до проблем, з якими стикаються соціально незахищені особи та громади. Посилюючи свої голоси та виступаючи за зміни, організації громадянського суспільства можуть просувати політику, спрямовану на усунення причин прекаризації та сприяння соціальній справедливості.

*2. Надання базових послуг.* Організації громадянського суспільства можуть пропонувати базові послуги тим, хто постраждав від прекаризації, доповнюючи зусилля уряду і приватного сектору. Мова йде про створення притулків, громадських центрів та мереж підтримки. Ці організації можуть забезпечити доступ до охорони здоров'я, освіти, правової допомоги та інших життєво важливих послуг, особливо для маргіналізованих груп населення.

*3. Підвищення потенціалу та розширення прав і можливостей.* Організації громадянського суспільства можуть зосередитися на розбудові спроможності та розширенні прав і можливостей осіб та громад, які постраждали від прекаризації. Вони можуть запропонувати тренінги з розвитку навичок, освітні програми, ініціативи з наставництва та підтримку підприємництва, щоб забезпечити людей інструментами, необхідними для подолання нестабільного становища. Сприяючи самодостатності та розширенню прав і можливостей, організації громадянського суспільства роблять свій внесок у довгострокову стійкість зазначених спільнот.

*4. Моніторинг та оцінка політики.* Організації громадянського суспільства можуть здійснювати моніторинг та оцінку державної політики та програм, спрямованих на зменшення наслідків прекаризації. Надаючи науково обґрунтовані відгуки та рекомендації, організації громадянського суспільства можуть забезпечити підзвітність політиків і просувати політику, спрямовану на усунення першопричин прекаризації.

*5. Сприяння соціальній інтеграції та боротьба з дискримінацією.* Організації громадянського суспільства можуть виступати за політику та практики, які забезпечують рівні можливості для всіх, незалежно від статі, раси, етнічного походження чи соціально-економічного стану. Кидаючи виклик дискримінаційним нормам і виступаючи за інклюзивну політику, організації громадянського суспільства сприяють створенню більш справедливого суспільства.

*6. Зміцнення демократичних процесів та врядування.* Організації громадянського суспільства можуть виступати за прозорість, підзвітність в процесах прийняття рішень. Виступаючи за належне врядування, організації громадянського суспільства

сприятимуть створенню інституційного середовища, здатного реагувати на виклики прекаризації та забезпечувати справедливий розподіл ресурсів для їх подолання.

*Список посилань:*

1. Синюченко, А. М. Пріоритетні напрями дослідження проблематики прекарності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Питання політології". 2021. Вип. 39, С. 56.* <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2021-39-07>
2. World Employment and Social Outlook (2023). DOI: <https://doi.org/10.54394/OQVF7543>
3. Ukraine: rapid damage and needs assessment (2023). URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf>.
4. Громадянське суспільство України в умовах війни (грудень 2022-січень 2023 рр). Київський міжнародний інститут соціології. Київ. 2023. 64 с.
5. Nations in Transit (2023). Ukraine. FREEDOME HOUSE REPORT. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2023>.



## **Бортнікова Алла Василівна**

Доктор політичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,  
Волинський національний університету імені Лесі Українки  
ORCID 0000-0002-8132-1935  
e-mail: allabortnikova@icloud.com

### **ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Обрання Україною курсу на європейську інтеграцію вимагає відповідності її політико-правової системи засадам сучасної західної демократії. Народовладдя стає реальністю лише тоді, коли його перевагами користується все населення і люди можуть реально впливати на стан справ у своїх територіальних громадах, тобто на рівні місцевого самоврядування.

У суспільствах, де функціонування інституту місцевого самоврядування було перервано в часі або ж такої практики не існувало зовсім, виникає нагальна потреба проходження етапу закріплення у праві засад демократичної організації життєдіяльності територіальної громади, вже після якого можна переходити до усталення цього способу управління на практиці [1, с. 186]. Тобто йдеться про те, що умовою успішної реалізації реформи місцевого самоврядування в Україні є її правове забезпечення, яке створює відповідні засади для становлення та організації інститутів місцевої демократії загалом. Не є виключенням і зворотній процес, коли успішні демократичні практики на місцевому рівні закладають підґрунтя створення нових правових норм. Іншим чинником здійснення політико-правового регулювання функціонування органів місцевого самоврядування на демократичних засадах є наслідки політичної боротьби впливових політичних сил.

Процес унормування місцевого самоврядування в Україні в напрямі демократизації має власний шлях розвитку, який пов'язаний із кризою та розпадом СРСР. Його характер визначають рівень соціально-економічного розвитку країни, зміст політичного режиму, а також розстановка політичних сил у суспільстві. Після завершення першого етапу демократичного транзиту – лібералізації, який пов'язують із часами перебудови, закономірно постало питання переходу до його наступної фази – демократизації. На цьому етапі в республіках колишнього СРСР потрібно було вирішувати надскладні проблеми створення демократичних інститутів, усунення від влади представників консервативних кіл колишньої партійної номенклатури і заміни їх на

демократично налаштованих управлінців, корінної модернізації політико-правових норм у сфері господарства і соціокультурної сфери, реорганізації установ та організацій, які б відповідали новим суспільно-політичним умовам.

Процес демократичного унормування місцевого самоврядування в Україні був не лінійним, а скоріше дискретним і таким, що постійно перебував під тиском політичної кон'юнктури. За часів незалежності в Україні відбулося низка реформ місцевого самоврядування: запровадження місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками президента (1992); ліквідація цих органів влади та відновлення виконавчих комітетів рад як органів місцевого самоврядування (1994); ліквідація виконавчих комітетів та відновлення державних адміністрацій на рівні областей і районів (1995, 1999); закріплення конституційного статусу місцевого самоврядування (1996); запровадження Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні (2014).

Вагомий вплив на формування та діяльність інститутів місцевого самоврядування здійснює унормування електорального процесу, яке пройшло еволюцію від мажоритарної системи абсолютної більшості через систему пропорційного представництва до змішаної пропорційно-мажоритарної системи (більш коректно – паралельної), де обрання депутатів рад і вибори міських голів проводяться за різними системами виборів. Отже, у часи незалежності України поновлено традицію виборності місцевих органів влади, яка була порушена в радянський час. На слушне зауваження вітчизняних дослідників, «свобода виборів є наріжним каменем демократії. Вона знаходить своє відображення в основоположних принципах виборчого права» [2, с. 139].

Чинником, який суттєво вплинув на зростання суб'єктності місцевого самоврядування в Україні стала адміністративно-територіальна реформа на засадах децентралізації. На думку авторів видання «Законодавчий вимір реформи децентралізації. Короткий огляд законопроектів та основних нормативно-правових актів», цей процес включає такі фази:

1. Закладення політико-правової бази реформи місцевого самоврядування (1990–1997).
2. Перша (невдала) спроба здійснення адміністративно-територіальної реформи (1998–1999).
3. Період «затишшя» (1995–2005).
4. Друга спроба здійснення адміністративно-територіальної реформи (невдала).
5. Посилення централізації (2009–2013).

6. 2014 – початок децентралізації в межах третьої спроби здійснення адміністративно-територіальної реформи [3, с. 5].

Нагальна потреба врегулювання законодавства про місцеве самоврядування в умовах гострих суперечностей, спричинених вимогами реформування всієї системи суспільних відносин в Радянському Союзі, зумовила прийняття у квітні 1990 р. Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР». За законом основною ланкою в системі місцевого самоврядування визнавалися місцеві ради народних депутатів «як представницькі органи державної влади» (ст. 3). Однією з важливих змін діяльності органів місцевого самоврядування в законі стала відмова від принципу демократичного централізму, що проголошувався в Конституції України в редакції 1989 р. Натомість його ст. 4 задекларувала базові засади діяльності місцевого самоврядування, яке мало здійснюватися на таких принципах: волевиявлення народу через ради народних депутатів, місцеві референдуми та інші форми безпосередньої демократії; законності; самостійності та незалежності рад народних депутатів, їхньої відповідальності за вирішення питань місцевого значення; захисту прав та законних інтересів громадян; виборності рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування, їх підконтрольності населенню; гласності і врахування громадської думки; поєднання місцевих і державних інтересів [4].

26 березня 1992 р. прийнято нову редакцію Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», коли разом із принциповими змінами системи місцевого самоврядування змінено також його назву на Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [5].

Логічним кроком до впорядкування системи місцевого самоврядування стало закріплення основоположних принципів і норм його діяльності в Конституції України 1996 р. Місцеве самоврядування отримало конституційний статус і за ст. 5 Конституції воно, поряд із державною владою, було визнане однією з форм здійснення влади народом. Принципового значення набув факт того, що органи місцевого самоврядування не визначалися частиною державного механізму, а складали окрему форму реалізації народовладдя. Унормування діяльності органів місцевого самоврядування в Основному Законі викладено в розділі XI, а також у статтях 5, 7, 13, 19, 38, 40, 71, 118 [6].

Конституційні принципи організації місцевого самоврядування одержали закріплення та розвиток у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», ухваленому Верховною Радою 21 травня 1997 р. Ним уведено інститут сільського, селищного, міського голови (ст. 5), розведено посади голови районної і обласної рад та голів районної і обласної державних адміністрацій. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень відповідно до ч. 1, ст. 6 закону визнано територіальну громаду села, селища, міста. Представницькими органами місцевого самоврядування на рівні району та області залишалися ради, а їх виконавчими органами – місцеві державні адміністрації [7].

Знакова подія в історії реформування місцевого самоврядування в Україні – ратифікація 15 липня 1997 р. вітчизняним парламентом «Європейської Хартії місцевого самоврядування». Тим самим Україна підтвердила своє прагнення долучитися до європейського демократичного співтовариства та спрямування базової парадигми розвитку місцевого самоврядування в Україні в бік справжнього народовладдя.

Реальні кроки щодо реформування місцевого самоврядування в напрямі розширення повноважень органів місцевого самоврядування та збільшення їх суб'єктності зроблено унаслідок реалізації завдань Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні, що ухвалена в квітні 2014 р. [8].

Одним із визначальних напрямів децентралізації є процес утворення об'єднаних територіальних громад. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», прийнятий 2015 р. і вдосконалений наступними змінами дав змогу почати формувати спроможний базовий рівень місцевого самоврядування. 25 жовтня 2015 р. відбулися перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад та відповідних сільських, селищних, міських голів у новостворених територіальних громадах [9].

Згодом відбувся наступний етап реформи – реорганізація районів. 17 липня 2020 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про утворення та ліквідацію районів». Згідно із документом, тепер в Україні 136 районів. Старі 490 районів парламент ліквідував [10]. Обрання на місцевих виборах представницьких органів влади у новостворених територіальних громадах і районах, які відбулися 25 жовтня 2020 р. стали проміжним, але не заключним, етапом реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні.

*Список посилань:*

1. Лендъел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.
2. Ковальчук В. Б. До легітимації державної влади через демократичні вибори: досвід вітчизняного конституціоналізму. *Держава і право. Юридичні та політичні науки*. Київ, 2010. № 47. С. 138–143.
3. Законодавчий вимір реформи децентралізації. Короткий огляд законопроектів та основних нормативно-правових актів. (Станом на 13 червня 2017 року) / заг. ред. та упоряд. Парасюк І. Л. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2017. 36 с.
4. Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР: Закон СРСР від 9 квітня 1990 р. № 1417-І. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1417400-90> (дата звернення: 02.05.2023).
5. Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування»: Закон України № 2234-ХІІ від 26 березня 1992 р. *ВВР України*. 1992. № 28. Ст. 387.
6. Конституція України. Редакція від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *ВВР України*. 1997. № 24. Ст. 170.
8. Концепція реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 06.02.2023).
9. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України № 157-VIII від 5 лютого 2015 р. *ВВР України*. 2015. № 13. Ст. 91.
10. Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 р. № 807-ІХ. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/196122.html> (дата звернення: 15.05.2023).

## **Гапоненко Віра Анатоліївна**

Доктор політичних наук, доцент,  
завідувач кафедри політичних технологій,  
Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана  
ORCID 0000-0002-1004-3165  
e-mail: pvagar@ukr.net

### **ЕВОЛЮЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Аксіомою політичної науки є розуміння розвиненого інституціоналізованого громадянського суспільства як необхідної передумови демократичної держави. Особливо це твердження важливе для пострадянських трансформаційних процесів, які успадкували від радянської влади і не цілком подолали до сьогодні формалізовані або ворожі форми взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства.

Нині дослідження ролі громадянського суспільства у державотворчих процесах набуває ще більшої актуальності, адже громадянське суспільство є основним актором швидкого та ефективного реагування на глобальні загрози.

Так, на початку повномасштабного вторгнення саме громадські активісти завдяки отриманому з 2014 р. досвіду змогли налагодити мережу волонтерських організацій, що виконували різноманітні нагальні функції на які були не в змозі відреагувати органи державної влади. Говорячи словами В. Цвиха, на сьогодні «інститути громадянського суспільства завершують свою еволюцію від комуністичної ворожості щодо нерегульованої самостійної громадянської активності до визнання її об'єктивної необхідності, від антагонізму між державним апаратом і громадськими організаціями до соціального партнерства» [1].

Варто зауважити, що громадянська активність неодноразово ставала форпостом захисту демократії та європейських цінностей. Для прикладу можемо згадати події 2013 року, коли розгортання масового патріотичного руху стало основою суспільно-політичної консолідації, спричинило значні зміни у державній стратегії та дії влади, виступило фактором подальшої інституційної динаміки політичної системи загалом. Однак, досвід подій Революції Гідності демонструє й

важливість встановлення систематичних партнерських відносин між державою і громадянським суспільством, конвенційної громадянської активності.

Як і на попередніх етапах розвитку української державності громадянське суспільство в умовах воєнного часу виступає чи не основним актором регулювання суспільно-політичних відносин, контролю за владою та підтримки ключових напрямів політики. Важливо, щоб такий формат взаємодії набув належної інституціоналізації та став основою повоєнного відновлення України. Йдеться про необхідність закріплення найефективніших практик громадської активності на базі громадських організацій та через формалізовані процедури, а також постійного планування і розробки стратегії громадських організацій, волонтерських рухів, спілок та громадських лідерів, спрямованого на злагоджені і консолідовані дії.

Безумовно, налагодження і підтримання такої взаємодії у повоєнний період вимагатиме зусиль від обох сторін. Так, держава має забезпечити відкритість своїх інститутів для постійної і неформальної участі громадського суспільства у процесі ухвалення та виконання рішень. Її механізмами можуть бути проведення громадських обговорень та консультацій.

Натомість, громадська активність має ґрунтуватись на подальшому примноженні сформованого соціального капіталу та відповідальності, поглиблювати атмосферу довіри до інститутів влади, мобілізувати громадськість на підтримку і реалізацію державних рішень.

Центральною метою співпраці державного та громадського сектору є підвищення рівня політичної культури всіх соціальних груп, зокрема формування мережі громадянської освіти та інформаційної грамотності, залучення до громадської активності молоді, про що неодноразово наголошували дослідники на попередніх етапах [2] і що обґрунтовано вважається важливим фактором для успішного розвитку громадянського суспільства в Україні після війни [3].

Загалом громадські організації вже продемонстрували здатність взяти на себе вирішення низки викликів воєнного часу (залучення коштів на матеріально-технічне забезпечення збройних сил, відновлення інфраструктури та будівництво нових об'єктів, соціальна підтримка та реабілітація постраждалих тощо), координувати та організовувати волонтерську діяльність та благодійні заходи, взаємодію з бізнесом і світовою громадськістю. Це свідчить про їх високу інституційну спроможність та набуття дедалі більшої ваги у

політичних процесах. Тобто, громадські інститути цілком ефективно відстоюють права та інтереси громадян, контролюють дії влади.

Зміцнення громадянського суспільства наочно демонструє й консолідація українського суспільства навколо демократичних цінностей. Так, у 2014-2020 роках близько 54% опитаних готові були відмовитись від демократичних цінностей заради гарантій безпеки [4]. В умовах воєнної загрози відбулась трансформація світоглядних настанов. Перемога над зовнішнім ворогом розуміється як утвердження демократії, її подальша еволюція.

Також значно зросла громадянської відповідальності та суспільної активності. Як показують соціологічні дослідження 2022 року, 80% опитаних готові захищати цілісність України зі зброєю у руках. Тоді як у 2020 році цей показник становив лише 59% [5]. Небувалими є масштаби волонтерської діяльності, благодійництва, спілок самодопомоги. Тобто в українському контексті війна зміцнила підвалини громадянського суспільства, а це означає наявність потенційного громадського контролю за діями влади.

Зазначимо й те, що відбиття воєнної загрози є потужним інтегруючим чинником, основою формування національної ідеї та ідентичності. Попри те, що найвищий рівень готовності до служіння інтересам держави традиційно спостерігається на Заході та у Центрі, навіть у південно-східних регіонах бажання воювати за Батьківщину на сьогодні значно зросло (на Півдні – майже 80%, на Сході – майже 60%). А підтримка громадянами діяльності Збройних Сил України сягає 98% опитаних [5].

Саме ці тенденції розвитку громадянського суспільства дають підстави сподіватись на подальший розвиток української державності на засадах європейських і демократичних цінностей, повоєнного відновлення на засадах соціального діалогу, якого бракувало на попередніх етапах нашої незалежності.

Водночас, перед громадянським суспільством постають і нові виклики, на які має вчасно відреагувати держава. Це зокрема, дефіцит нормативного регулювання багатьох аспектів діяльності, фінансової звітності і корупційні ризики, загроза радикалізації громадянської активності.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства відбувається налагодження конструктивної співпраці між державними і громадянськими інститутами, роль якої відзначали багато вітчизняних дослідників, зокрема і Володимир Федорович Цвих. Пріоритетним завданням подальших наукових розробок має стати визначення напрямів державної підтримки громадських



організацій та ініціатив, сприяння ефективній реалізації суспільно важливих проєктів, поглиблення формування високого рівня громадянської культури, консолідації українського суспільства, реалізації його соціального капіталу для практичних цілей. Важливо усвідомити ключову роль інститутів громадського суспільства у повоєнному відновленні України та євроінтеграції. Саме ці організації здатні сприяти вирішенню нагальних суспільних проблем та пропонувати нестандартні шляхи і можливості подальшого розвитку.

*Список посилань:*

1. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : [монографія]. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.
2. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадських якостей. *Політичний менеджмент*. № 1. 2007. С. 115-126.
3. Віннічук О. В. Аналіз сучасних практик демократії участі (громадської активності): український досвід. *Регіональні студії* (2022): 58. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/28/10.pdf>
4. Цінності українців за і проти реформ в Україні. Фонд демократичні ініціативи. URL: [https://www.ukrinform.ua/rubric-other\\_news/1850963-78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html](https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html)
5. Загальнонаціональне опитування: Україна протягом війни. 1 березня 2022. *Рейтинг*. URL: [https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu\\_opros\\_ukraina\\_v\\_usloviyah\\_voyny\\_1\\_marta\\_2022.htm](https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.htm)

## Глипка Андрій Олегович

Старший радник з питань взаємодії з урядом.  
Відокремлений підрозділ іноземної неурядової організації  
представництво «Сейв зе Чілдрен інтернешнл в Україні»  
(Save the Children internstional).  
ORCID 0009-0008-8186-5802  
e-mail: a.glyvka@outlook.com

### ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІДЕЙ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА З ПОГЛЯДУ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

*“Ніщо не зупинить ідеї, час якої настав”  
Степан Бандера*

Саме з цієї цитати провідника ОУН, національного героя С.А. Бандери, варто розпочати роздуми про діяльність Михайла Драгоманова та його концепцію громадівського соціалізму, оскільки у сучасному суспільстві ідеї М. Драгоманова сприймаються досить неоднозначно. Одні вважають його «ідеологом Вільної України» а інші, які ідентифікують себе націоналістами, вважають його мало не зрадником та пристосуванцем. Для прикладу, Дмитро Донцов - головний ідеолог українського інтегрального націоналізму, дає наступну характеристику:

«Драгоманова і драгоманівці не розуміли, що від несвого - нема правди. Вічно чекали з далекої півночі коли не політичного (на це їм було «наплювать»), то соціального «визволення», за яке багато прощали наїздників. Не раз просто кликали до себе» [1, с. 54].

З іншого боку Д. Донцов визнавав його «величезну роль в розвитку нашої політичної думки» і те, що «він вперше поставив українство як питання політичне та підкреслював значення національних традицій» [2, с.134].

Власне і сучасні націоналісти вбачають у думках Драгоманова загрозу національним ідеям. У цьому моменті ми приносимо вибачення за ненауковий підхід, а саме посилення на цитату з кінематографу:

«Тільки ситхи все зводять до абсолюту».

Насправді, це – просто вузьке, однозначне трактування речей. Адже можна навести безліч прикладів з текстів М. Драгоманова, які

свідчать про його «проукраїнську» позицію. М. Драгоманова казав, що "у своїй довголітній полеміці з різними таборами, я ні разу не зустрівся з противником цілком сумлінним, себто таким, який правильно виклав би мої погляди, а потім збив би їх своїми аргументами, особливо фактичними» [3].

Варто зазначити, що і мені відверто неприємно зустрічати в текстах М. Драгоманова означення «малоросійський, малоросійська». Але варто зробити поправку на час, коли жив і працював Михайло Драгоманов, на його усталену позицію політика, який балансував між різними напрямками суспільної думки від межово лівих до трагічно правих. У нього була єдина головна мета – піднесення рівня суспільної свідомості Українців. М. Драгоманов не вбачав передумов для української самостійницької політики, виходячи з суспільно-політичної обстановки свого часу. Зауважимо, що саме політика утисків української культури, яка оформилася Емським указом 1876 року, підписаним російським імператором олександром II, призвела до звільнення Михайла Драгоманова з Київського Університету та штовхнула до вимушеної політичної еміграції.

М. П. Драгоманов підкреслював генетичний зв'язок своїх ідей не тільки з західними демократично-ліберальними та соціалістичними рухами, а й з українськими національними традиціями. Він відстоював ідею «соціалістичного етичного порядку, де основним змістом було встановлення справедливості, як морального імперативу» [4, с. 201-202]. Саме справедливість, як морально-етичну цінність, М. Драгоманов ставить в основу своїх поглядів та концепцій і це є важливою ознакою для переосмислення його думок у сучасному суспільстві. Більше того, на наш погляд, до М. Драгоманова треба ставитися, як до великого мислителя. І тут, безумовно, варто зазначити, що «Держава» Платона починається саме з діалогів на тему справедливості [5].

Варто зазначити, що ми не поділяємо однозначну позицію М. Драгоманова, щодо анархії, як ідеалу соціально-політичної сфери, але і у «безначальстві» можемо побачити ознаки того, що зараз ми називаємо правами людини і без чого не уявляємо сучасний світ. М. Драгоманов пропонує добровільне утворення асоціацій всебічно розвинених особистостей і виводить індивіда, як опору і основу соціальних порядків. Він відкидає системи державного управління, що є абсолютно неможливим, щонайменше в сучасних умовах, та буде свої концепції на асоціації вільних індивідів, якою виступає громада. Адже, саме громада, у своїй локальній діяльності знає потреби і можливості своїх індивідів. Це і є основою теорії «громадівського

соціалізму» та його бачення федералізму. Знову ж таки ми припускаємо, що суб'єктивне несприйняття державницьких ідей, сформувалось у Михайла Драгоманова через історичні, соціально-політичні, культурні обставини та неприязнь до російської імперії, як моделі, що не може забезпечити справедливості індивіду, в тому числі й окремій нації, маючи на увазі українську. Бачення ж М. Драгомановим держави у цілому, як штучного утворення, базується скоріше на тому, що формування мислителя, як особистості та кристалізація його поглядів відбувалося у межах однієї держави – держави, що у майбутньому зазнає краху через низку політичних процесів та мутує в іншу штучну міфологему.

Загалом, ідеї М. Драгоманова створення та розвитку громадянського суспільства базуються на «культурницькій діяльності» і є ненасильницькими. У своїй роботі «Тероризм і свобода» М. Драгоманова каже, що жоден гучний замах чи вбивство у Росії та Європі (крім вбивства ірландського лорда Лейтрима) не несло жодного соціального характеру [6].

Ідеї «Громадівського соціалізму» – засновані на рівності індивідів, справедливості та солідарності. Громадянське суспільство має можливість політичної участі у прийнятті рішень для загального блага та прогресу [7]. Формулювання М. Драгоманова близькі по духу з концепцією «соціального контракту» Джона Локка та перегукуються з ідеями Імануїла Канта та Жан-Жака Руссо у частині формування влади на основах згоди громадян та служінню їхнім інтересам.

М. Драгоманов визначає два шляхи побудови такого суспільства, звісно, в умовах його часу: революція та еволюційний шлях просвіти. З ретроспективи ми бачимо, що це не завжди два окремі шляхи, адже революції, так чи інакше, стають частиною еволюції держави. М. Драгоманов, бачив загрозу революції в Росії, але відкидав «бунт», чи політичну революцію, вважаючи, що революція здатна змінити лише політичну форму і не може запропонувати новий громадянський лад. Неприйняття революції зумовлене для М.П. Драгоманова філософською позицією щодо співвідношення мети і засобів [8, с. 185]

Ми відкидаємо позицію М. Драгоманова, щодо відмови від держави, як механізму управління в цілому, навіть більше, в умовах війни та післявоєнного відновлення, вважаємо за необхідне вирішальної участі та прямого втручання та регулювання в творенні процесів державної політики та політики місцевого самоврядування в межах Конституції України та чинного або зміненого у майбутньому законодавства. Скажімо, після повернення Україною окупованих та

анексованих країною терористом територій. І тут вже є здійсненим першим, логічним кроком – прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим» [9]. Але при цьому не відкидаємо, що частково ідеї «Громадівського соціалізму» можна застосувати і в сучасних умовах України, в рамках подальшого розвитку реформи децентралізації влади та процесів цифровізації в Україні.

Враховуючи цілі держави та громадянського суспільства в перебуванні багатьох процесів після перемоги України у кривавій війні, розв'язаній країною терористом росією, вважаємо за доцільне розвиток громад, як основи розвитку сильної та розвинутої держави, не лише у контексті реалізації інфраструктурної відбудови, але й побудови фундаментальних наукових, соціальних та культурних процесів з можливістю застосування новітніх технологій та цифровізації. Беззаперечної участі громадян у політичному та соціальному житті на рівні громади.

Наразі, висловлюємо надію щодо необхідності переосмислення ідей М. Драгоманова і часткової їхньої імплементації у контексті просвіти суспільства та місцевого самоуправління.

Ми пропонуємо, зараз розглядати погляди та концепції М. Драгоманова не як імператив з точки зору букви написаного, а з позиції ідей, які варто пропустити через сито часів, обставин, політичних процесів. Привернути увагу суспільства до ідей Михайла Драгоманова (одного з перших українських теоретиків побудови громади та громадянського суспільства), у царині участі громадського суспільства в процесі еволюційних шляхів просвіти, з метою опори на нові, розвинуті (економічно, політично, соціально) громади для подальшого розвитку держави України.

Можливо, саме зараз час цих ідей настав.

#### *Список посилань:*

1. Донцов Д. І. Де шукати наших історичних традицій. Львів, 1941.
2. Донцов Д. І. Підстави нашої політики. 1921.
3. Драгоманов М. П. Єго юбилей, смерть, автобіографія і опис творів. / ред. Годака В. 1896.
4. Драгоманов М. П. *Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник* / ред. кол.: Л. В. Губерський, та ін. 2002. С. 201-202.
5. Платон. Держава. Київ, 2000. С. 7-41

6. Драгоманов. Терроризм и свобода, муравьи и корова: Ответ на ответ «Голоса». 1880.
7. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. Відень, 1915.
8. Горський В. С. Історія української філософії. Київ, 1996. С. 179-186.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим: Закон України від 23.08.2023 р. № 3334-IX: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-20#Text>

## **Голденштейн Катерина Олександрівна**

Кандидат політичних наук, експерт Проекту «Вільний Вибір»  
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України  
ORCID 0000-0002-6977-9716  
e-mail: k.golden2022@gmail.com

### **СИМВОЛІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

В сучасних умовах невід'ємною складовою суспільно-політичного розвитку стає національно-патріотична символіка. Саме вона значною мірою супроводжує інформаційно-комунікаційні відносини, а також постає в якості дзеркального відображення політики держави у різних сферах. З 2014 року під впливом російської агресії символіка слугує важливим чинником політичної консолідації нації. В умовах постійно наростаючої загрози для української державності не лише до представників влади, а й до активних суб'єктів суспільно-політичного розвитку прийшло розуміння необхідності вироблення цілеспрямованої політики щодо використання національно забарвленої політичної символіки, оскільки вона наділена здатністю впливати на наявні в конкретно взятій країні соціокультурні цінності, соціальні норми та пов'язані з ними орієнтації громадян, зразки необхідної поведінки. Консолідуючи громадянське суспільство, національна ідентичність через посередництво символів виступає могутнім чинником політичної мобілізації. В Україні це, зокрема, виявляється в національному гімні, в символічних гаслах «Слава Україні!» та «Нація понад усе!». Усталена в символічній репрезентації, національна ідентичність сприяє соціальній згуртованості громадян довкола спільних завдань, таких як перемога в російсько-українській війні, євроінтеграція, вступ до НАТО та ін.

Одним із ключових напрямів символічної політики в умовах протистояння зовнішній російській агресії постав системний розвиток військової символіки. Особливо актуальною сьогодні виявляється думка її дослідника В. Карпова, висловлена ним ще в 2016 році: «Практика показує, що сучасні суспільно-політичні та військові виклики не лише не послабили роль та значення символів, а навпаки, поглибили його, загостривши увагу на принципі означення державної приналежності військового формування та принципі ідейної

відповідності змісту символів ідеалам, які відстоюються у збройній боротьбі» [1, с. 10]. Зрештою розуміння цього дійшло до захисників України ще на початку 1990-х років, коли нагально постала проблема відмежування від радянських символів і традицій. До того ж військова символіка, як відомо, має в Україні багату історію та традиції.

Саме в цей складний період національної історії напівстихійно, з ініціативи патріотично налаштованих військовослужбовців-українців, почали з'являтися символічні ознаки армійського українства – кокарди з раніше забороненим тризубом. І вже в 1993 році почали надходити до військ офіційно затверджені першим міністром оборони України генералом К. Морозовим нарукавні емблеми, де поєдналися синьо-жовті кольори українського прапора, малий Державний Герб України з тризубом і китиці червоної калини. Загалом у 90-і роки ХХ – на початку ХХІ ст. національна символіка військового призначення динамічно видозмінювалась та вдосконалювалась. Причому у військовій символіці органічно поєдналися історія країни, властиве для всього суспільства становлення національної свідомості, традиції збройних сил країн північноатлантичного альянсу.

У широкому розмаїтті нарукавних емблем поступово відобразилась вся героїчна історія України з ознаками козацької звитяги, поземельної геральдики. М. Слободянюк зазначає, що національно-патріотичні почуття українських воїнів особливо загострилися від 2014 року – з початком збройної агресії Росії проти України: «Емблематика українських добровольчих батальйонів, батальйонів територіальної оборони, які створювалися заново і укомплектовувалися вояками, призваними з резерву, з цивільного життя, рясніє саме патріотичними символами. Тут і символи, які використовувались на Майдані під час Революції Гідності, символіка з образами захисників України – Запорізьких козаків, різні додаткові жартівливі нашивки, які підкреслювали відчуття жертвності українських військовослужбовців у захисті своєї землі» [2, с. 54]. У процесі поступового відходу від радянських традицій та переходу на стандарти країн НАТО утвердився підхід до емблематики, згідно якого кожна країна «спершу віддає перевагу власній військовій історії і лише після цього намагається “вписатись” у сучасні військові тренди» [3]. Дотримання такого підходу, як підтверджує практика, дозволяє творити неповторний образ українського воїна – захисника Вітчизни.

Окрім емблематики військових формувань та керівних органів силових структур до основних різновидів військової символіки



відносяться: вексилологія (прапори, знамена, штандарти); фалеристика (державні нагороди, відомчі відзнаки, нагрудні кваліфікаційні знаки); уніформістика (елементи та атрибути військової форми). Причому всі ці різновиди зазнали кардинальних змін. Радикально змінився і символічний лексикон, до якого після 2014 року додалися такі характеристики української звитяги й незламності, як «Аеропорт», «кіборг». У 2018 році Верховна Рада України затвердила вітання «Слава Україні!» – «Героям слава!» як офіційне у лавах Збройних Сил України та Національної поліції.

З початком широкомасштабної війни Росії проти України мужність українських захисників символічно відобразилась в емоційній відповіді захисника острова Зміїний екіпажу ракетного крейсера «Москва»: «Русский военный корабль иди нах...!» Ця фраза набула міжнародної популярності. Тим більше, що той самий російський корабель 13 квітня 2022 року був потоплений у Чорному морі українськими ракетами «Нептун». На честь цієї події «Укрпошта» мільйонними тиражами випустила дві поштові марки, які розійшлися з небувалою швидкістю. Один із примірників першої з випущених марок навіть було продано на аукціоні за п'ять мільйонів гривень. Кошти від продажу пішли на допомогу Збройним Силам України. Український лексикон завдяки мужнім захисникам збагатився такими словами і словосполученнями, як «Привид Києва», «Азовсталь», «Пес Патрон», «Доброго вечора, ми з України!» та ін. Так, Маріупольський металургійний завод «Азовсталь», де українські захисники, перебуваючи в повному оточенні, упродовж тривалого часу чинили відчайдушний опір російським окупантам, став одним із найпотужніших символів російсько-української війни. 24 лютого 2023 року в Національному музеї історії України відкрилася виставка «Азовсталь: нові сенси». У підготовленому музеєм анонсі до цієї виставки, зокрема, було зазначено: «За різними підрахунками, в ході боїв на території заводу загинуло понад 200 українських захисників, близько 2,5 тисяч опинились у полоні. Нові сенси промовляють через історії захисників і захисниць «Азовсталі». Їхні слова, речі та спогади рідних, представлені на виставці, нагадують, що це не абстрактні герої на п'єдесталах, як за радянських часів, а чийсь сини й доньки, і кожен із них має особисту історію» [4].

В умовах російсько-української війни символізація дійсності набула ознак важливого способу загальнонаціонального протистояння дезінформації і агресії загарбників. Як наслідок, утвердився цілий комплекс символів незламності української нації, які підхопили і почали активно поширювати в мережах блогери, журналісти, звичайні

користувачі. Символічного значення почали набувати звичайні слова і речі. Це стосується, зокрема, слова «паляниця». Щодо цього несподіваного феномена українська журналістка Д. Кречетова зазначає: «Слово “паляниця” стало своєрідним “паролем”, за допомогою якого українці, зокрема військові, відрізняють “своїх” від “чужих”. До війни його лише зрідка можна було почути від пересічного громадянина, а зараз деякі використовують це кодове слово цілком серйозно. Українці обрали слово “паляниця” кодовим не дарма, адже “сусіди” мало того, що плутають поняття, так ще й не можуть його правильно вимовити» [5]. Ще одним несподіваним символом незламності українців стала кухонна шафка з керамічним півником васильківської майоліки, що якимось дивом уціліла на стіні зруйнованого в місті Бородянці багатоквартирного будинку. Згодом цей символ передали до Національного музею Революції Гідності.

Справжньою візитівкою України стала відома пісня «Ой, у лузі червона калина», яку переспівали відомі й маловідомі виконавці по всьому світу. До цього додалася пісенна творчість таких відомих українських виконавців, як Н. Могилевська, О. Пономарьов, С. Вакарчук, М. Барських. Знаковою подією на культурному фронті постала пісня «Стефанія», з якою гурт «Kalush Orchestra» здобув для України перемогу в пісенному конкурсі «Євробачення» 2022 року. Роль цього гурту, що культурно представляв Україну на зовнішній арені, виявилась у тому, що поряд із презентацією своєї творчості його учасники повідали про ставлення українців до свого коріння, нагадали про трагедію і звитягу, яка розігрується на українських теренах. Своєрідним вербальним символом постало звернення соліста гурту Олега Псюка зі сцени «Євробачення» у Турині: «Save Mariupol, save Azovstal now!» Зрештою через декілька днів після цього стало відомо про вихід захисників Маріуполя з Азовсталі. І навіть якщо й спрацювали в даному разі дещо інші важелі, слова співака, проголошені на весь світ, назавжди увійдуть в українську і світову історію.

Таким чином опанування символічної реальності дозволяє в сучасних умовах виявляти здатність до інтерпретацій та емоційного сприйняття політичних явищ і процесів, глибинно пізнавати істинну суть певного політичного порядку. Слід пам'ятати, що національна символіка, яка відображає особливості минулої і сучасної історії українського народу, здатна слугувати потужною зброєю, що наближає перемогу України в російсько-українській війні.

*Список посилань:*

1. Карпов В.В. Українська звитяга у символах. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 421 с.
2. Слободянюк М.В. Національно-патріотичні мотиви у символіці Сухопутних військ Збройних Сил України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 4. С. 52 – 56.
3. Хорошунов М. «”Брендування” українського війська: щит як віддзеркалення військових традицій. Ukrainian Military Pages. 07.02.2019. <https://www.ukrmilitary.com/2019/02/branding-shield.html>.
4. 24 лютого відкрилася виставка «Азовсталь: нові сенси» про один із найпотужніших символів героїзму російсько-української війни. Національний музей історії України. URL: <https://nmiu.org/novyny/2936-24-liutoho-vidkrylasia-vystavka-azovstal-novi-sensy-pro-odyn-iz-naipotuzhnishykh-symvoliv-heroizmu-rosiisko-ukrainskoi-viiny>.
5. Кречетова Д. Від «Привида» до «Азовсталі». 7 символів незламності України під час війни. *«Українська правда. Життя»*. 23 серпня 2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/23/250117/> (дата звернення 14.02.2023).

## **Гурицька Марія Сергіївна**

Кандидат політичних наук, доцент Інституту журналістики,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-2054-0405  
e-mail: racta@ukr.net

## **Рихлік Володимир Антолійович**

Кандидат політичних наук, доцент,  
Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана  
ORCID 0000-0003-3181-0789  
e-mail: rychlick@ukr.net

## **УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ**

Україна пройшла складний шлях історичного розвитку, її тривала провінційна роль, відсутність власної державності стали причиною слабого розвитку громадянського суспільства. Його реальне становлення в Україні почалося зі здобуттям країною національної незалежності. Після розпаду Радянського Союзу різні політичні сили України стали наповнювати свої програми загальноприйнятими у демократичному світі поняттями, пізніше їх задекларували у всіх важливих державних документах. Конституція України містить чи не найбільш широкий перелік прав і свобод людини і громадянина, але багато з них ще й досі залишаються на папері. Причиною цього є влада, яка протягом багатьох років, проголошуючи різні принципи демократичного життя, не робила нічого для їх втілення або й взагалі укорінювала в життя протилежні. І лише під час Помаранчевої революції з'явилися підстави говорити про окремі елементи становлення «громадянського суспільства», адже, зрозуміло, що при авторитарному режимі його не могло існувати. У зв'язку з цим слід нагадати слова Р. Дарендорфа, який зазначав, що досить шести місяців, щоб написати Конституцію, шести років, можливо, вистачить для впровадження реформ, але, безперечно, й 60 років бракуватиме для закладання підвалин громадянського суспільства» [1, с. 290].

Зі здобуттям незалежності було започатковано двоєдиний процес формування правової держави і громадянського суспільства, однак цей процес здійснювався в умовах, коли суспільно політична

практика здебільшого спиралася на старі структури, неспроможні реалізувати вимоги закону.

В Україні в першій половині 90-х років ХХ століття відбувся перехід від тоталітаризму до патологічного самоствердження громадянського суспільства як суспільства нічим не обмеженого, крім сліпих природних законів, царства егоїстичних інтересів, їхньої запеклої боротьби. У країнах західної цивілізації на даний час встановилася така форма відносин: громадянське суспільство й держава є самодостатніми утвореннями, які тією чи іншою мірою як доповнюють, так і обмежують зазіхання одне на одного [2].

Правовою основою функціонування інститутів громадянського суспільства є норми Конституції України, насамперед ст. 36, в якій зазначено, що громадяни мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. У сучасних умовах підвалинами громадянського суспільства є саме організації громадян [3]. Чим тісніші та плідніші контакти держави з цим сектором, тим ліпше взаєморозуміння влади та суспільства, що сприятиме побудові громадянського суспільства.

Також важливу роль у формуванні громадянського суспільства належить політичній еліті. В Україні після проголошення незалежності політичну еліту можна охарактеризувати за формальною ознакою, тобто «ті, хто править».

На жаль, вона запропонувала суспільству таку систему цінностей, що була близька її самій, в основі якого лежить принцип схилення перед вищим і зневага до нижчого. Звичайно, що така політична еліта не є основою розвитку громадянського суспільства, оскільки вона не враховувала інтересів суспільства і не мала в цьому потреби.

До негативних чинників, які стали на заваді розвиненому громадянському суспільству в Україні, належить наявність консолідованої номенклатури з її стійким бажанням використовувати свої службові посади як засіб власного збагачення. Представники цієї сили є найбільш послідовними супротивниками формування громадянського суспільства.

Стрімкий розвиток державних інститутів в Україні значно випередив становлення структур громадянського суспільства. Разом з тим непослідовність та нерішучість у проведенні політичного реформування всього суспільного організму породила невідповідність сформованих інститутів основним вимогам демократії.

Характеризуючи процес еволюційного розвитку громадянського суспільства в Україні, вітчизняні політологи Т. Розова і В. Барков зазначають: «Загалом національна незалежність та єдність народу стали духовно-практичними чинниками становлення громадянського суспільства, але залишились напівдійсністю, бо крім територіально-політичного закріплення не отримали належного соціально-економічного підґрунтя. Звідси й трагічний парадокс України – з одного боку, для національно свідомої частини суспільства відповідні ідеї вже спізнились, а для соціально налаштованої більшості – випередили свій час, з другого – для нечисленних заможних громадян або можновладців вони часто нічого не варті, а ті верстви, яким вони небайдужі і втрачати нічого, слабо впливають на поточну соціально-політичну ситуацію» [4, с.51].

Ігнорування владою інтересів суспільства, відсторонення його від вироблення та реалізації державної політики породило видимість взаємної лояльності громадян і владної еліти з усім набором негативних явищ і процесів, таких як лицемірство, корупція, подвійні стандарти та ін. Все це підривало на всіх рівнях суспільну мораль.

Громадянському суспільству повинна відповідати держава нового типу, а саме: демократична, соціальна, правова держава, формування якої має відбуватися інтенсивно і одночасно з розбудовою громадянського суспільства. Тому призначенням існуючої в наш час в Україні держави є створення міцних передумов побудови, функціонування і розвитку громадянського суспільства, з одного боку, і перетворення самої держави на соціально-політичний інститут з новими функціями, які б відповідали потребам громадянського суспільства, з іншого.

Одним з показників наявності громадянського суспільства є розвинена мережа неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян.

Основним джерелом розвитку громадянського суспільства, як засвідчує світовий досвід, є соціальна орієнтація на реалізацію потенціалу людської особистості, забезпечення для населення держави вигідних умов життєдіяльності. Соціально-економічна політика, що проводилась в Україні, на жаль, не забезпечила стабільних умов для реалізації можливостей переходу до суспільства даного типу. Приватизація державної власності не стала народною, як про це мріяли на початку 90-х років минулого століття, оскільки вона здійснювалась старою бюрократією, яка переслідувала власні егоїстичні інтереси. Не сприяли цьому процесові й умови, пов'язані з

інфляцією, різким зниженням стимулів виробничої діяльності, загальним погіршенням фінансового становища підприємств.

У Конституції України не існує положень про громадянське суспільство, на формування якого має бути спрямований весь державно-правовий механізм. Проголошення прагнення досягти ідеалів демократичної, соціальної, правової держави, не пов'язавши це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, видається не зовсім логічним. Практично неможливо донести до людей сутність переваг держави, не пов'язуючи її зміцнення з громадянським суспільством, яке є гарантом захисту своїх членів від втручання державних інститутів у приватне життя особистості. Однак у питанні творення громадянського суспільства не слід орієнтуватися лише на конституцію та існуючу нормативно-правову базу.

Роздержавлення, як відповідь на ті проблеми, що реально постали в Україні, має здійснюватися на основі таких критеріїв: заборона будь-якій політичній партії чи організації привласнювати собі право здійснювати державну владу; невтручання держави та її структур у безпосередню господарську діяльність підприємств незалежно від форм власності, свобода підприємництва і договорів; невтручання держави у справи релігії, деідеологізація освіти, науки і культури, всієї духовної сфери суспільства на основі конституційно гарантованого права на свободу думки, совісті і релігії; децентралізація державної влади, зміцнення справжніх органів місцевого самоврядування, зняття зайвої державної опіки над територіями.

Виходячи з вищезазначеного, загальними підвалинами, на які має спиратися побудова громадянського суспільства в Україні мають стати:

- наближення всієї системи влади до народу, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей щодо участі громадян в управлінні держав ними і суспільними справами, постійне вдосконалення механізмів зворотного зв'язку від суспільства до держави;

- активізація процесу роздержавлення всіх сфер суспільного життя, формування інституціональної багатоманітності громадянського суспільства, розвиток різних форм громадського самоврядування на регіональному та місцевому рівнях;

- формування реалістичного законодавства, спроможного враховувати конкретні ситуації окремих верств населення;

- максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і закону;

- виховання національного і державного патріотизму на основі поваги до національної культурної спадщини;

- зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості суспільства на основі зв'язків з іншими країнами, піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, формування готовності до постійного вдосконалення політичної системи відповідно до зміни конкретно-історичних умов.

Але, воєнний напад росії на Україну, який почався в четвер о 3:40 24 лютого 2022 року. Насправді, це сталося ще раніше, у 2014 році, хоча свою участь РФ намагалася заперечувати. Спочатку розпочиналося як інформаційна війна, потім перейшла в економічну площину, ще пізніше стала гібридною, а тепер ми переживаємо гарячу фазу, пов'язану з повномасштабним вторгненням та масовим насильством.

Війна, наслідки якої безпосередньо зачіпають кожного громадянина, цей злам стався не лише як наслідок усвідомлення небезпеки окупації, а й розуміння того, що навіть ті, подеколи навіть недолугі та недосконалі вольності та свободи, що були притаманні для суспільного життя в Україні, можуть бути миттєво знищені. У перші дні війни відбулися зміни у повсякденній поведінці українців. Глибока воля до боротьби виявилася не лише серед українських військових, а й цивільних. Крім ЗСУ, до лав яких одразу добровільно залучилися люди з бойовим досвідом, значна кількість громадян узяли участь в інших формах опору. З початком російського вторгнення були масово відтворені з 2014 р. практики волонтерства, допомога армії, біженцям. Однак цього разу вже з'явився новий вид активності – участь у територіальній обороні (ТРО). Звичайно, ця участь регіонально суттєво відрізнялася змістом і рівнем небезпеки: зокрема, на лінії зіткнення з окупантами територіальна оборона воювала як справжні військовослужбовці.

У перші місяці повномасштабної війни проявилися й інші види громадянського суспільства, особливо у містах, які перебували під облогою. Зокрема, це взаємодія і взаємодопомога мешканців у місцях проживання, в укриттях. Нарешті всім довелося перезнайтися у своїх багатоквартирних будинках, під'їздах; співмешканці створювали будинкові чати, робили переклички, ділилися продуктами харчування, медикаментами, вночі чергували у під'їздах. Учителі давали безкоштовні онлайн-уроки для дітей. Лікарі безкоштовно консультували людей онлайн. Єдності суспільства сприяло те, що в перші ж дні війни етнічні спільноти України включилися в допомогу заблокованому населенню, ТРО та армії. Взаємна емпатія, відчуття



солідарності, підкріплені взаємодією, стали ключовими для цементування колективної ідентичності, важливої для формування політичної нації та громадянського суспільства.

*Список посилань:*

1. Воронов І.О. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства: Монографія. Київ: Генеза, 2007. 316 с.
2. Кін Д. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення: Пер. з англ. Київ: «К.І.С.», «АНОД», 2000. 368 с.
3. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». Київ: Велес, 2005. 48 с.
4. Розова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство. *Людина і політика*. 2003. № 6 (30). С. 47-53.

**Джус Олександр Анатолійович**

Кандидат політичних наук, доцент кафедри військової політології,  
Військовий інститут Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0003-4572-6860  
e-mail: aldzhus@ukr.net

**ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ  
ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ  
СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ**

На всіх етапах історичного розвитку суспільства соціальний захист був індикатором відповідальної позиції держави, а його ефективна організація – гарантом стабільності суспільства. Однак характерною особливістю сучасного періоду розвитку України в умовах широкомасштабної російської агресії є те, що потребують трансформації всі системи суспільних відносин, випрацювання цілісної концепції, яка б дозволяла знайти зважений і комплексний підхід до розробки актуальних питань стратегії і тактики держави в регулюванні тих чи інших соціальних процесів. Це відноситься і до спроб пошуку шляхів трансформації системи соціального захисту військовослужбовців, воїнів Збройних Сил України, їх сімей, постраждалих громадян загалом. Тому в умовах воєнного часу вказана проблема постала дуже гостро не лише з економічної, а й з політичної точки зору.

З позицій економіки соціальний захист – це правила перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства. Тому економічні заходи передбачають формування механізмів перерозподілу доходів, тобто стягнення податків та інших платежів і трансфертів.

Разом із тим, в сучасних умовах проблема соціального захисту населення попри економічно-правових заходів включає в себе і політичну складову. Так, проголошення України демократичною, правовою і соціальною державою – є одними з найбільш актуальних стратегічних завдань, тому без вироблення шляхів досягнення ефективної системи соціального захисту, який би відповідав міжнародним стандартам, цих стратегічних завдань досягти неможливо. Тому політико-правові заходи передбачають створення

інститутів соціального захисту і законів, які повинні керувати їх діяльністю.

По-перше, сьогодні актуалізує тему вивчення цього феномену те, що соціальні пріоритети залишаються вагомим політичним аргументом у здійсненні державної політики на всіх рівнях, що обумовлює актуальність вивчення соціального захисту як чинника політичного процесу.

По-друге, соціальний захист – найважливіша складова, яка обумовлює зміст і сенс існування самої соціальної держави. Без ефективної системи соціального захисту, неможливо розбудувати реальну соціальну державність в Україні.

По-третє, формування ефективної системи соціального захисту є органічною частиною процесів інтеграції України в європейський простір й досягнення тих соціальних стандартів, яких вимагає від нашої держави, насамперед ЄС.

По-четверте, проблема соціального захисту набуває також актуальності через його виняткове політичне значення на сучасному етапі в Україні, яке полягає в його стабілізуючій ролі та забезпеченні соціальної рівноваги в суспільстві. Важливо підкреслити те, що його результатом повинен стати відповідний стан захищеності (або безпека) людини, особи. Він є складовою національної безпеки, що визначає стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, а також від загрози соціальним інтересам.

Мета соціального захисту має подвійний характер: з одного боку – підтримання стабільності у суспільстві, тобто попередження соціальної напруженості, що виникає у зв'язку з майновою та соціальною нерівністю.

З іншого боку, це – добробут, поняття якого є доволі відносним і в цьому криється проблема виникнення потенційної небезпеки для зазначеної стабільності суспільства. Існуючи реалії вказують не лише на діалектичний зв'язок цілей соціального захисту, але і на практичну неузгодженість між ними, з чого випливає вже проблема суто політична.

Вивченню основних тенденцій розвитку та соціально-політичного значення соціального захисту в Україні присвячені також роботи вітчизняних дослідників Н. Андрусенко, С. Басараба, Н. Болотіної, В. Болюбах, В. Кириленка, А. Крупника, Р. Куницького, Курсакова А., В. Макаренко, С. Мамзенко, М. Солдатенко, Н. Татарчук, М. Хмелярчук, О. Цалюк, О. Шакірової, Л. Шумної, В. Шусть та ін. дослідників.

В цих дослідженнях соціальний захист розглядається як складова соціальної політики українського суспільства, який торкається проблем різномітних верств населення. Так, С. Басараб вказує на те, що чимало пільг, передбачених Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», сьогодні носять декларативний характер [1]. В. Кириленко проблеми соціального захисту розглядає в контексті запобігання конфлікту між армією і суспільством [2]. В. Болубах розкриває важливе питання щодо проблеми удосконалення та розвитку соціального захисту працівників на підприємствах, від рішення яких залежить стабілізація економіки країни в цілому [3]. Особлива увага приділена ролі соціального захисту у забезпеченні політичної стабільності.

У дослідженні А. Крупника [4] сформульована активна ресурсна стратегія соціального захисту, запропонована модель державно-суспільної системи соціального захисту. Однією з головних причин зазначених негативних явищ є, на думку автора, недосконалість державної соціальної політики і, в першу чергу, неналежне виконання державою своєї соціально-захисної місії. Цей висновок підтверджується і тим, що існуючій державній системі соціального захисту населення притаманні такі негативні риси, як зрівняльний підхід, недостатність нормативної бази, нечітке розмежування повноважень між органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування у сфері соціального захисту, нестача механізмів діагностики нужденності і виявлення реальної потреби у тих чи інших видах допомоги, відсутність обґрунтованих критеріїв її надання, нездатність і небажання значної частини державних і муніципальних службовців співпрацювати з недержавними організаціями і надавачами соціальних послуг тощо. За цих умов, вважає науковець, украй актуальною постає необхідність корекції Українською державою свого соціально-політичного курсу у напрямку істотного нарощування його соціально-захисної складової.

Стратегічний напрям державної політики у соціальній сфері – максимальне наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів, тобто до територіальних громад. Виходячи з положень пункту 3 статті 4 Європейської хартії про місцеве самоврядування, здійснення державних повноважень, як правило, переважно покладається на органи місцевої влади, які є найбільш близькими до громадян. Відповідне положення закріплене у ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» (від 8 вересня 2005 р.) [5]. У результаті децентралізації управління забезпеченням державних

соціальних стандартів, надання послуг соціальної сфери стало переважно прерогативою місцевих органів, які мають не лише реалізовувати економічний розвиток території, але і втілювати заходи соціальної політики.

У вітчизняній науці ці питання розробляються, зокрема, О. Крайник, І. Луніною, У. Садовою, О. Іщенко, О. Берданової. Н. Гринчук та ін., проте більшою мірою без прив'язки до розподілу фінансових повноважень між державним і місцевими бюджетами.

Автори звертають увагу на те, що існуюча в Україні нормативно-правова база з цих питань надає можливість сприяти ефективній співпраці та взаємодії влади з недержавним сектором у сфері соціального захисту, але разом з тим існує нагальна необхідність розвитку цієї взаємодії. Між тим, питання механізмів фінансування суспільних благ і послуг соціальної сфери з місцевих бюджетів та розробки напрямів удосконалення таких механізмів є одним з найактуальніших та практично значущих.

Водночас результати досліджень західних авторів свідчать про неприйнятність беззастережного копіювання вітчизняною практикою зарубіжного досвіду. До результатів наукових доробок має бути критичне ставлення, адже система соціального захисту не може бути механічно перенесена з одного економічного устрою в інший. У цьому контексті важливого значення набувають прийняті нещодавно рішення Президента і Уряду [6-8] про нові, особливі форми соціальної підтримки захисників Вітчизни і потерпілих громадян від рашиської навали.

#### *Список посилань:*

1. Басараб С. Соціальний регрес: [Про соціальний захист військовослужбовців силових структур]. *Військо України*. 2006. № 11. С.4-6.
2. Кириленко В.І. Соціальний захист військовослужбовців як засіб запобігання конфлікту між армією і суспільством. *Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика*. Київ-Чернівці, 1995. С.308-313.
3. Болюбах В. Соціальний захист працівників на підприємствах. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 3. С.154-157.
4. Крупник А.С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеська національна юрид. академія. Одеса, 2002. 17 с.

5. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 8 вересня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 51, ст.548.
6. Про забезпечення організації направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон від 5 квітня 2022 р. № 411 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-%D0%BF#Text>
7. Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки від 23 лютого 2022 р. № 154 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF#Text>
8. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного станувід 28 лютого 2022 р. № 168 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>

**Козюпа Олена Адамівна**

Начальник відділу забезпечення діяльності  
керівництва Волинської обласної ради  
e-mail: adamivna\_lutsk@i.ua

## **ЮРГЕН ГАБЕРМАС ПРО ЗВОРОТНІЙ БІК ВІДКРИТОСТІ**

Для з'ясування сутнісних рис поняття «відкритість» у всьому багатстві її форм і проявів, а також розуміння процесу її історичної еволюції, важливе значення має науковий доробок німецького філософа і соціолога Ю. Габермаса, викладеного ним у праці «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство». Відкритість за її власною ідеєю, була принципом демократії не тому, що в ній принципово кожен має право на рівні шанси для проголошення особистих прихильностей, побажань і способу мислення – *opinions*; на реальність все це можна обернути тільки мірою того, як особисті судження кожного через резонанс публіки можуть сформуватися в громадську думку – в *opinion publique*. Гарантію загальної доступності розуміли лише як передумову гарантії правдивості промов і заперечень, які завжди мають дотримуватись законів і логіки [1, с. 273].

Як зазначає інший видатний соціолог сучасності В. Парсонс, «ідеї Габермаса мають далекосяжні наслідки і для теорії, і для практики. На теоретичному рівні вони наголошують на необхідності більшої уваги до мови, дискурсу й аргументації. На практичному рівні теорії Габермаса... вказали на необхідність пошуку нових аналітичних методів та інституційних процесів, що можуть слугувати для розвитку інтеркомунікативного підходу до формулювання і здійснення публічної політики» [2, с. 65].

Відзначаючи евристичний потенціал концепції «відкритості» Ю. Габермаса, інші західні вчені К. Крос і Р. Гакет, зазначають, що вона втілює ідею спільноти громадян, що як рівні збираються на форум у межах громадянського суспільства, яке не залежить ні від держави, ні від приватних інтересів. Саме в публічній сфері, в цьому місці та на цьому форумі, відбуваються раціональні дебати та дискусії, тобто громадяни беруть участь у політичному житті спільноти. Таким чином, ідея резонуючої публічної сфери як необхідної риси ліберально-демократичного устрою пов'язана з поняттями суспільних інтересів, адекватної інформації та свідомої дискусії [3, с. 10].

Принцип відкритості, який застосовується в політиці демократичних країн має свою специфіку і вирішальним чином впливає на її здійснення через політичну боротьбу і парламентське представництво політичних партій. Так, аналізуючи тенденції розвитку сучасного партійного будівництва і ролі політичних партій у парламенті, Ю. Хабермас зауважує, що парламент має тенденцію перетворюватися на штати, де збираються докупі пов'язані інструкціями уповноважені представники партій, щоб здати на реєстрацію вже прийняті рішення. Для такого статусу депутата вже не характерна співучасть у резонерській публіці загального штибу. Відповідно до цього, сам парламент з установи для дебатів стає установою для демонстрування, бо тільки парламентського підтвердження замало для формально розробленого за зачиненими дверима наказу; парламент має ще прислужитися для демонстрації волі партії назовні. Із зібрання мудрих, обраних як окремі особистості із привілейованих верств – таких, хто намагається переконувати шляхом аргументації під час відкритого для громадськості обговорення із сподіваннями, що так ухвалене більшістю рішення мало б бути істинним і правильним для народного добробуту, парламент перетворився на відкриту трибуну, з якої перед усім народом, котрий бере особливу участь у цій відкритості через радіомовлення і телебачення, уряд і партії, які його підтримують, пропонують народові й відстоюють перед ним свою політику, а опозиція у такій самій відкритості піддає цю політику іспитові й розгортає свою альтернативну політику [1, с. 258].

Ю. Хабермас зазначає, що, перед розширеною відкритістю процес обговорення став стилізований під естрадну виставу. Публіцистика втрачає критичну функцію на користь демонстративної, навіть аргументи замінені на символи, на що знов-таки можна відповідати не аргументами, а їх умовними позначеннями [1, с. 259].

Для уряду індекс популярності служить мірилом того, наскільки під його контролем перебуває думка населення «у власній кухні», або скільки ще слід для своєї команди лідерів додатково підкинути оприлюдненням, спроможного конвертуватися в популярність. Популярність як така не тотожна оприлюдненню, однак без останнього годі утримати її тривалий час: настрої, які її визначають, – це залежна перемінна тимчасово підтасованої відкритості, хоч в жодному разі не залежить тільки від неї [1, с. 272].

На прикладі трансформації функцій парламенту «стає очевидною сумнівність відкритості як організаційного принципу державного ладу – публіцистика з принципу надання (з боку публіки)



критики була переналаштована (з боку демонструючих інстанцій та асоціацій, передусім партій) на принцип керованої інтеграції». Популістській налаштованості парламентської відкритості відповідає споживчо-культурницька налаштованість правової відкритості [1, с. 259-260].

Учений із сумом констатує, що відкритість, «затиснута суспільними організаціями, віддана під утиски колективних приватних інтересів», тільки тоді, через задіяння політичних компромісів, зможе виконувати функції політичної критики і контролю, коли вона сама беззастережно підпорядкована умовам оприлюднення, тобто знову стає відкритістю у прямому розумінні слова.

Питання відкритості в контексті справжньої публічної дискусії (резонерства) Ю. Хабермас пов'язує із питанням, яке на першій погляд не має нічого спільного з публічною сферою. Йдеться про внутріпартійну демократію. Він пише, що останнє можливо, якщо політичні партії, «передусім у своїй внутрішній побудові мають бути організовані за принципом відкритості та інституційно уможливлювати внутрішню партійну (відповідно всередині асоціації) демократію – дозволяти безперешкодну комунікативність та відкрите резонерство». Відтак пов'язаність такої організаційної відкритості з відкритістю усієї публіки має здійснюватися через оприлюднення (публіцистику) внутрішніх подій у партії чи асоціації [1, с. 260–262].

Ще однією важливою в плані методології дослідження сфери відкритості проблемою є питання перетворення дискурсу, що проповідують відповідні ЗМІ в своєрідну ідеологію, яка прийшла на заміну справжнім ідеологіям. Інсценізація політичної відкритості, періодично оновлювана залежно від виборців, зазначає німецький вчений, якраз добре вкладається в схему, яку ми бачимо в формі розпаду громадянської відкритості. Передусім, «це інтеграційна культура, яку підготували та поширювали засоби масової інформації, хоч за своїм сенсом вона не політична, але насправді політична ідеологія. Ідеологія в подібні так званої споживацької культури зорієнтовується і здійснює своє колишнє призначення начебто на глибшому рівні усвідомлення, тобто змушує до конформізму ситуативно». Така хибна свідомість, на відміну від політичної ідеології XIX ст., вже не полягає у самоузгоджуваному контексті уявлень, а в контексті видів поведінки; а його практична сутність – це система керованих іншими споживацьких звичок. Те, що при цьому й надалі вважається свідомістю – не що інше, як псевдореалістичне відображення реальних обставин на її поверхні [1, с. 269–270].

Як влучно зауважує В. Бурлачук, світ подій конструюється незалежно від того, здійснилися вони чи ні. Подією може стати все, що завгодно; те, що відбувається є «сирим» матеріалом для виробника подій. Сучасний політичний процес є водночас і виробником і споживачем політичних подій. Значення має не те, що відбулося, а мета, яку ставлять перед собою виробники подій, оприлюднюючи її через мас-медіа. У процесі соціально-політичного конструювання мас-медіа створює певний тип реальності. Політичний процес трансформується з прямої участі громадян у сукупність певних подій і акцій, які розгортаються в символічній формі в медіа-просторі [4, с. 61].

Отже, світові практики залучення громадян до громадської та політичної участі через соціальні мережі продемонстрували, що віртуальний комунікативний простір є одним із сприятливих середовищ формування громадянської ідентичності і має потужний потенціал суспільної самоорганізації, який може бути успішно використаний для зміцнення громадянського суспільства, а також у політичних цілях – модернізації усієї системи суспільних відносин.

#### *Список посилань:*

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство; пер. з нім. А. Онишко / Центр гуманітарних досліджень ЛНУ імені Івана Франка. Львів: Вид-во «Літопис», 2000. 318 с.
2. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики; пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 550 с.
3. Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / пер. з англ. Р. Ткачук. Київ: Основи, 2000. 142 с.
4. Бурлачук В. Подія та символічний порядок. *Соціальні виміри суспільства*: зб. наук. праць. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 9. С. 55-64.

## **Конта Ростислав Михайлович**

Доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-6803-3242  
e-mail: konrost@ukr.net

## **Мохнатюк Ігор Олексійович**

Кандидат історичних наук,  
доцент кафедри міжнародних відносин та туризму,  
Київський міжнародний університет  
ORCID 0000-0002-8625-9069  
e-mail: mohnatyuk@ukr.net

### **КОНЦЕПТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Ідея громадянського суспільства І. Франка ґрунтувалася на принципах демократії, індивідуалізму та соціальної відповідальності. Він вважав, що громадянське суспільство необхідне для розвитку сильної і процвітаючої України, а також для захисту прав і свобод людини. У своїх політичних і філософських роботах І. Франко стверджував, що громадянське суспільство має ґрунтуватися на добровільному об'єднанні, свободі слова та прагненні до спільного блага.

При характеристиці історичних поглядів І. Франка варто відзначити, що в його творчості можна виокремити концепт (від лат. *conceptus* – поняття) історичного розвитку, що характеризується своєрідністю поглядів вченого на історичний процес. У сучасних суспільствознавчих науках під концептом розуміють поняття – ідею, що містить у собі певний підхід до дійсності. Розгортання змісту концепту у системі суджень утворює концепцію [1, с.300].

У своїй творчості І. Франко часто звертається до питань, які пов'язані з економікою. Він вважав громаду основою життя країни. Громада в українському суспільстві завжди займала важливе місце. Вона визначала зв'язки між її членами, впливала на сутність стосунків між ними. Громади завжди були в полі зору активних учасників суспільного життя, тим більше, теоретиків суспільно-політичної думки, яким був Іван Якович Франко. Його ідеї та пропозиції про

шляхи розвитку українського народу мали й мають важливе значення для української спільноти й сьогодні.

Погляди І. Франка на проблему ролі та значення громади в розвитку індивідуальної праці, що висвітлюється в його літературній і науковій діяльності, була та є прикладом патріотичного служіння українському народу, а його провідні ідеї багато в чому співзвучні й у наш час.

Проблеми націотворення українського народу, його об'єктивні та суб'єктивні чинники займали чільне місце в його наукових дослідженнях у різноманітних галузях суспільствознавства – у історіософії, соціальній історії та історії культури (включно з філософією мистецтва) мислителя так само, як у художній літературі, де ідея “каменярства” – невпинного служіння рідному народу – була провідною від початку до кінця його творчого життя.

Як український інтелігент періоду зламу століть (відчуваючи кінцеву добу в історії Габсбургської монархії), а до того ж ще як митець, політик і громадський діяч, здатний адекватно оцінювати дійсний історичний масштаб подій, що відбуваються перед очима, І. Франко ясно розумів перехідний період своєї епохи. Він передбачав, що зміни, котрі визріють у надрах старих імперій, будуть глобальними, що подальша доля України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб'єкт, виявиться дозрілою, дорослою або дослівно: дорослою – до самовладного й самодіяльного історичного життя, до того, аби так довго підготовлювана “хвиля високого підйому” затопила Україну, черговий раз витіснивши її в безвільне й безпродуктивне позаісторичне буття, власне в національне небуття – існування “в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть dokonувати своїх експериментів” [2, с.404]. Подібна характеристика еволюції суспільного життя замальовується вченим у його історико-філософській праці “Що таке поступ?”. “...Поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я” [3, с.309]. Він характеризує розвиток людства і робить спробу підготувати будь-яке суспільство, зокрема українське, для життя і власного державного будівництва в нових умовах історичних змін. Розуміння поступу неоднозначне. У творчості І. Франка поступ можна розуміти як еволюцію людства, і ця еволюція – хвилеподібна. Поступ це – написання історії майбутнього і творення цієї історії (все це відбувається в екзистенціальному плані).

Отже, ідеї громадянського суспільства Івана Франка стали важливим внеском в українську інтелектуальну думку та політичну активність. Його акцент на принципах демократії, індивідуалізму та соціальної відповідальності продовжує впливати на дискусії щодо розбудови громадянського суспільства в Україні та за її межами. У своїх політичних і філософських працях та літературних творах І. Франко відстоював бачення громадянського суспільства, заснованого на добровільному об'єднанні, свободі слова та прагненні до спільного блага. Ідеї громадянського суспільства Івана Франка відображали політичні та соціальні реалії України кінця ХІХ - початку ХХ-го століття. Вони були продуктом даної історичної епохи. Однак бачення І. Франком громадянського суспільства продовжує резонувати з сучасними дискусіями про демократію, права людини та соціальну справедливість як в Україні, так і в усьому світі. Його ідеї залишаються актуальними і сьогодні, коли українці продовжують боротися за демократію, права людини та соціальну справедливість перед обличчям військової агресії росії, поточних політичних та економічних викликів. Оскільки Україна продовжує відстоювати своє право на незалежність, ідеї громадянського суспільства Івана Франка пропонують цінний погляд на важливість індивідуальної активності, колективних дій та соціальної відповідальності у досягненні цих цілей.

*Список посилань:*

1. Філософський енциклопедичний словник / Укл. Булатов М. О. Київ: Абрис, 2002. С. 300.
2. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Зібр. творів: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 404.
3. Франко І. Я. Що таке поступ? // Зібрання творів: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 309.

## **Кривошеїн Віталій Володимирович**

Доктор політичних наук, професор, декан факультету  
суспільних наук та міжнародних відносин,  
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара  
<https://orcid.org/0000-0002-3380-7850>  
e-mail: 1-704@i.ua

### **РИЗИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Сьогодні Україна виборює свою незалежність, свою державність, свій суверенітет на полях жахливої війни, розв'язаною країною-терористом. Але настане час (сподіваємося в короткостроковій перспективі), коли після нашої перемоги нам доведеться відбудовувати зруйновані міста, селища, села, інфраструктурні об'єкти, відновлювати природне середовище від екологічних катастроф, наслідків ракетних атак і бойових дій, заліковувати фізичні і духовні рани та робити інші дії, які так необхідні для найшвидшого повернення до нормального життя.

У післявоєнний період потребує модернізації і політична система України – з тим, щоб завершити процеси демократизації, з одного боку, і прилаштуватися до викликів постдемократії. І той, і інший процеси обтяжені певними ризиками, що у комплексі створює ризиковий ландшафт Української держави.

У першому вимірі, коли йдеться про процеси демократизації, ризики значною мірою зумовлені процесами глобалізації – нові суспільні умови викликали появу нової якості ризиків, що спричинило виникнення й обґрунтування концепції суспільства ризику. Остання – це фактично нова парадигма суспільного розвитку, сутність якої полягає у тому, що панівна в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, орієнтована на нагромадження і розподіл багатства, усе більше перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва та поширення ризиків [1, с. 187].

Фундатор теорії суспільства ризику Ульрік Бек, по суті, здійснив постмодерністську інтерпретацію розвитку суспільства. У своїй програмній праці «Суспільство ризику: На шляху до Нового Модерну» німецький соціолог піддає ревізії нормативну модель сучасного суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику – безпека.

Соціальний проєкт суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення «гарного», як це було раніше, а запобігати «найгіршому». Іншими словами, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщається системою цінностей «небезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їхнє самообмеження [2, р. 33].

Для сучасного суспільства – суспільства ризику – притаманне розширене виробництво ризиків. Суспільство ризику формується тоді, коли ризики, що виробляються індустріальним суспільством, починають виходити з-під контролю соціальних інститутів, які забезпечують безпеку цього суспільства, і виробництво ризиків починає домінувати над виробництвом благ. На думку У. Бека, одні спільноти, соціальні групи або країни отримують прибутки від виробництва ризиків, інші – піддаються впливу і «споживають» ризики [2, р. 33-34].

У суспільстві ризику концентрація ризиків призводить до так званого «ефекту бумеранга», тобто до універсалізації і глобалізації ризиків, які руйнують класові і національні межі. За У. Беком, у суспільстві ризику відмінності між людьми в залежності від доходу, освіти, місця проживання, статі та інших подібних критеріїв не є важливими. «Говорячи спрощено, місце станів займають уже не соціальні класи, а місце соціальних класів – не стабільні рамки сімейних відносин. Чоловік й жінка окремо стають життєво важливою одиницею відтворення соціальних відносин. Іншими словами, індивіди усередині й поза родиною стають основними діючими особами в забезпеченні свого обумовленого ринком існування й пов'язаного із цим планування й організації власної біографії» [2, р. 73]. Тобто У. Бек вимальовує картину суспільства, утвореного множиною індивідів, які включені у ринкові відносини й які піддані страху і невпевненості.

У зв'язку з цим німецький соціолог розмірковує про «невидимість» ризиків. Більшість із сучасних технологічних ризиків не може бути сприйнята органами почуття людини і бути піддана математичній калькуляції. Тому специфіка сучасного ризику полягає в тому, що «небезпечна реальність прихована від сприйняття». Якщо індустріальне суспільство відрізнялося «культурою видимості» (culture of visibility) і чинники стратифікації (багатство, влада, престиж) були очевидні, то в суспільстві ризику подібна очевидність зникає. Невидимі ризики грають істотну роль у соціальному сенсі. У. Бек вважає: «Гонитва між сприйманим багатством і несприйнятими ризиками не може бути виграна останніми. Видиме не може змагатися

з невидимим. Проте, парадокс полягає в тому, що цілком ймовірним є те, що невидимі ризики виграють подібну гонитву» [2, р. 30].

«Ефект бумеранга» породжує зворотний зв'язок, і споживання ризику є одночасно і початком його виробництва. У розвинених країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно проблеми і конфлікти розподілу багатств у відсталих країнах ускладнюються проблемами і конфліктами, що породжені виробництвом, визначенням і розподілом ризиків, які виникають у процесі науково-технічної діяльності.

У цьому контексті проблема ризику безпосередньо пов'язана зі стрімкою індустріалізацією, з одного боку, і з непередбаченими (негативними) наслідками модернізації – з другого. У. Бек не випадково наводив аналогію – виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінюються виробництвом і розподілом ризику в сучасному суспільстві ризику. За цією логікою ризик визначається «як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками, що індукуються і виробляються процесом модернізації як таким. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком загрозової сили модернізації і породжуваних нею відчуттів невпевненості і страху» [2, р. 27].

У. Бек стверджував, що найважливішою властивістю сучасної епохи стає невизначеність. Це, по-перше, означає, що ризик – це завжди подія або явище з невизначеними наслідками. Подвійність будь-якого рішення, поєднання отримання будь-якого блага з нанесенням, можливо, ще більшого збитку виходить у суспільстві ризику на перший план. Ризики модернізації надають невизначеності кожній клітині суспільства, кожній ситуації і події. По-друге, невизначеність і подвійність суспільства ризику зумовлені рефлексивністю цього суспільства, тобто руйнуванням традиційного підґрунтя (індустріального суспільства) і перебудовою суспільства на нових засадах. Цей процес має на увазі постійне визначення і перевизначення основних соціальних інститутів і категорій, зміну «осей» соціальної системи координат. Індивіди вивільняються від визначеності і звичного способу життя, характерних для індустріальної епохи. У зв'язку з цим У. Бек зазначав: «Система координат, в якій протікали життя і мислення в епоху індустріальної модернізації – осі статі, родини та професії, віра в науку і прогрес – починають розхитуватися» [2, р. 10].

Невизначеність породжується зростаючою проникністю сучасних суспільств. Епоха територіальних кордонів та інших



розмежувань змінилася на епоху мереж і потоків (ресурсних, інформаційних та ін.). Соціальні, ресурсні та інші мережі мають виражене ядро, але надзвичайно розмиту периферію. Соціальні події, особливо катастрофи, мають фіксовану дату початку, але ланцюг їхніх наслідків губиться в часі. Те саме можна сказати й про витрати на боротьбу з ними та іншими небезпеками. Не тільки про строки, а й про саму можливість відновлення зруйнованих екосистем учені ніколи не говорять виразно.

Інтеграційні процеси, які супроводжують глобалізацію, з одного боку, зменшують кількість ризиків, передусім тих, які породжені відсутністю діалогу держав, нездатністю їх знайти спільні інтереси, а з другого боку, інтеграція призводить до збільшення кількості ризиків, пов'язаних з ослабленням державного суверенітету. Як зауважує Олександр Євтухов, процеси глобалізації, що супроводжуються зміною стандартів і норм в усіх сферах життєдіяльності суспільства і формуванням нових соціальних інститутів, спричиняють зміну характеру взаємовідносин як між окремими індивідами, так і між індивідами та державою. Зміни в суспільній свідомості, що визначають оцінку і сприйняття соціальних цінностей, норм і правил, детермінуючих соціальну поведінку, змінюють розуміння, сприйняття і оцінку ризиків.

Отже, формується певна «культура ризику», приналежність до якої вимагає від людей готовності до постійних змін, що відбуваються як на індивідуальному, так і на загальнодержавному рівнях. В сучасних умовах інтенсивність прояву ризиків постійно зростає, обумовлюючи готовність індивідів діяти в їх середовищі, прогнозувати можливість їх проявів, прораховувати наслідки. Виробляється необхідність формування особливого способу мислення і стилю життя, нових стратегій і специфічних форм існування в середовищі ризиків [3, с. 26].

Суспільство, що модернізується, є гетерогенним – у ньому репрезентовано як високомодернізовані групи і шари суспільства, так і верстви, просякнуті традиційними моментами і засадами. Це поєднання є природним і єдино можливим на етапі модернізації. Однак така диспозиція породжує додаткові джерела ризиків. Наприклад, загальне виборче право передбачає, що велику частину населення країни складають відповідальні громадяни, які досягли деякого рівня політичної, культурної і громадянської зрілості. Вони здатні до аналізування політичних і соціальних процесів, усвідомлюють свої інтереси, являють собою віяло наслідків тієї чи іншої політики і под. Якщо ж значна частина суспільства не готова

бути відповідальними і компетентними виборцями, парламентська демократія вироджується в порожню форму.

Значна частка невизначеності в сучасній Україні обумовлена незавершеністю процесу демократизації. Українське суспільство балансує між демократією й авторитаризмом – доки перехід не завершився, неможна точно передбачити, є він переходом до демократії чи до нової форми авторитаризму. Ще у довоєнний час численні соціологічні дослідження показували, що кількість людей, які віддають перевагу сильній владі, «сильній руці», невпинно зростає. Вони вважали, що реставрація недемократичного режиму дасть змогу навести в суспільстві порядок, проте самий перехід від гібридного режиму до недемократичного ніяк не зменшить кількості небезпеки. Їм здається, що недемократична система стабільніша, передбачуваніша за демократичну, відкриту. У післявоєнний період ця тенденція зберігається, проте змінюється її обґрунтування – «сильна рука» конче потрібна для відбудови країни після руйнування інфраструктури тимчасово окупованих територій, подолання екологічних небезпек і т.д.

При цьому важливо враховувати, що ризики, обумовлені процесами демократизації, багато в чому визначаються на основі оцінки використання примусу в здійсненні влади, впливу на суспільство радикальних політичних сил, порушення правопорядку, масштабу антиконституційних дій, делегітимації політичного режиму, кризи системи державного управління, сепаратизму, ступеня етнічних, релігійних, расових, соціальних відмінностей, прояву соціальної нерівності тощо.

Саме соціальну нерівність можна розглядати реперним чинником ризикованості післявоєнної трансформації України. Вплив соціальної нерівності на розвиток українського суспільства чинить подвійний вплив. З одного боку, нерівність у доходах, різний рівень життя є стимулом соціально-економічного розвитку, оскільки ті, хто в гіршому становищі, намагаються його покращити, а отже, докладають зусиль, щоб домогтися вищого суспільного статусу. З другого боку, менш успішні групи можуть обирати для поліпшення свого становища незаконні, нелегітимні способи. Це призводить до зростання злочинності, корупції, безладу. Все це обумовлює ризики, породжені соціальною напруженістю, під якою розуміють приховану форму незадоволення соціальних груп ситуацією в країні загалом чи в регіоні.

Соціальна напруженість виявляється не лише в настроях, а й у діях: ажіотажному попиті, активізації діяльності суспільних рухів й

екстремістських організацій, стихійних та організованих мітингах, демонстраціях, страйках та інших формах громадянської непокори [4, с. 171]. Соціально-економічними умовами виникнення соціальної напруженості є зниження рівня життя; зростання й збереження бідності; відсутність у значної частини населення можливості для поліпшення умов життя тощо.

У післявоєнній трансформації українського суспільства цілком можливі ефекти демодернізації. По-перше, демодернізація може бути результатом як свідомо руйнуючих дій, так і саморозпаду системи. На початковому етапі демодернізації суспільства виживають архаїчні соціальні структури, а наука і високі технології деградують. Кланово-корпоративні структури, до яких належать насамперед ті, хто володіє сировинними джерелами або мав до них доступ, не тільки зберіглися, а й значно розширилися. По-друге, модернізація в Україні має ризик-асиметричний характер: як тільки українське суспільство вступило на шлях модернізації за західним зразком, його відкат назад (демодернізація) і навіть просто затримка, стояння на цьому шляху спричинили різку інтенсифікацію виробництва ризиків. Тобто демодернізація є надзвичайно ризикогенною.

У другому вимірі згадані процеси обтяжуються викликами постдемократії, які продукують власний профіль ризиків. Концепція постдемократії була запропонована британським соціологом Коліном Краучем у 2000 р. – у своїй книжці «Як впоратися з постдемократією» [5] він акцентує увагу на трансформаціях, яких зазнають класичні моделі демократичного урядування, що призводить до ускладнення політико-управлінських форм із поступовою ерозією ключових демократичних імперативів у їх апріорному сенсі.

Наталія Вінникова дає власне визначення: постдемократія є трансформаційним трендом суспільно-політичних відносин, що втілюється в дисфункціональності інституційних механізмів забезпечення взаємодії влади й суспільства, їх взаємному відчуженні, деєтатизації політичного урядування внаслідок поширення аутсорсингу та клієнтарно-патронажних практик в організації владних відносин [6, с. 36].

Характерними ознаками сьогодення, обумовленими трансформаційними трендами постдемократії, є фрагментація державної влади між публічними і приватними акторами, посилення ролі міжнародних структур у внутрішній політичній діяльності. Через залежність національної політики від глобалізаційних чинників усталені форми взаємодії влади і суспільства втрачають стабільність. Означені тенденції проявляються у кризі систем політичного

представництва на тлі незворотного спаду довіри громадян до урядів і політичних інститутів. Зокрема, ерозійні тенденції в політичному представництві пов'язані з проблемою невідповідності сучасної множинності й різноманіття соціальних інтересів усталеним ідеологічним матрицям і традиційним каналам репрезентації інтересів (політичним партіям), а також структурними суспільними трансформаціями. Це обумовлено, перш за все, процесами демасовізації політичних партій, а спад довіри до них спричинені втратою ними ролі вузлів мультиплікованих зв'язків через обмеження спектра каналів делегування інтересів виборців під час ухвалення політичних рішень.

Н. Вінникова визначає такі постдемократичні детермінанти сучасних форм політичного урядування: а) зміщення вироблення політичних рішень до недержавних акторів та/або делегування їх вузькоспеціалізованим експертним колам, що зумовлюють фактичне відчуження громадян від реальних процесів полікотворення, і як наслідок – суспільну делегітимацію статусу інститутів політичного урядування та представництва; б) вихолощення змістовної складової в комунікації між владою і суспільством через медіатизацію політики, маніпулювання масовою свідомістю засобами «політики постправди» і використання технологій штучного інтелекту для фреймінгу суспільної думки; в) залежність урядів від перебігу глобалізаційних процесів і зовнішнього впливу недержавних акторів; г) перетворення механізмів залучення громадян у процеси вироблення політичних рішень на декоративно-функціональні атрибути демократичного урядування [6, с. 32-33]. Ці чинники значною мірою складають профіль ризиків постдемократичної трансформації.

Крім того, діджиталізація різних сфер суспільного життя призводить до посилення фрустраційних ефектів деєтатизації політико-управлінських процесів. Цифрові технології, надаючи широкомасштабні можливості доступу до різноманітної інформації і встановлення комунікаційних зв'язків, водночас створюють нові можливості для маніпулювання суспільною свідомістю.

Можна констатувати, що ризиковий ландшафт сучасних країн обумовлений викликами сьогодення, яке характеризується тим, що SPOD-світ, який був стійким (S – Steady), передбачуваним (P – Predictable), простим (O – Ordinary) і визначеним (D – Definite), поступово трансформується у VUCA-світ, який є нестабільним (мінливим) (V – Volatility), невизначеним (U – Uncertainty), складним (C – Complexity) і неоднозначним (A – Ambiguity). У SPOD-світі завдяки ефективному вибору стратегії з наявного арсеналу досягалась

максимально правильна мета з високим рівнем ефективності у визначених умовах. У VUCA-світі завдання прогнозування важко реалізувати, оскільки його базові риси посилюють варіативність перебігу подій. Зокрема, мінливість, нестабільність, нестійкість, волатильність сприяє тому, що ситуація змінюється швидко і непередбачувано, хаотично, на основі таких змін не можливо передбачати майбутню ситуацію або планувати дії. Невизначеність – це те «місце», де трапляються основні руйнівні зміни. У цьому місці минуле аж ніяк не є провісником майбутнього, адже визначення того, що гряде, є вкрай скрутним. Складність – це те «місце», де безліч складних для розуміння фактів, причин і чинників формують проблеми, зв'язок між причиною і наслідком є нечітким. Неоднозначність, неясність, двозначність, невизначеність – це те «місце», де складно відповісти на питання «хто, що, коли і чому» [7, с. 251].

Негативні наслідки постдемократичної трансформації українського суспільства здатне нівелювати впровадження в політичний процес інструментів деліберативної демократії. Справа в тому, що деліберативна демократія значною мірою доповнює публічне управління гуманітарним та соціальним аспектом, формуючи нові підходи до розуміння належного врядування, що відповідає не тільки вимогам ефективності, але й відкритості, доступності, підзвітності і підконтрольності, а найголовніше, чутливості до вимог і потреб громадян.

Деліберативна демократія здатна розв'язати кризу сучасної демократії двома шляхами: по-перше, розширюються можливості участі громадян у врядуванні, створюються відповідні формати обговорення суспільно значущих питань та процедур впливу на прийняття рішень державними інститутами та органами місцевого самоврядування. В результаті цього, вона долає незаконну концентрацію влади в руках політиків і повертає справжній сенс демократії. По-друге, добре організований дискусійний демократичний дискурс може стати «протиотрутою» проти маніпулятивних технологій публічного спілкування [8, с. 91]. Названі механізми, завдяки своїм характеристикам, мають істотний вплив на розвиток громадянського суспільства і здатні мінімізувати ризики постдемократичної трансформації українського суспільства.

Таким чином, профіль ризиків післявоєнної трансформації політичної системи України складається як з ризиків, породжених внутрішніми чинниками, так і ризиків, пов'язаних з глобалізацією. Цей комплекс ризиків пов'язаний з процесами демократичної

модернізації, який був розпочатий ще в 1990-ті роки, але так і не був завершений. На модернізаційний комплекс ризиків неминуче нашаровується ще один комплекс ризиків, пов'язаний з процесами постдемократичної трансформації розвинених країн демократичного спрямування. Ці процеси ускладнюються переходом від SPOD-світу, який був стійким, передбачуваним, простим і визначеним, до VUCA-світу, який є нестабільним, невизначеним, складним і неоднозначним.

*Список посилань:*

1. Кривошеїн В.В. Ризики модернізації в контексті трансформації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія; філософія права; політологія; соціологія.* 2013. № 3 (17). С. 186-189.
2. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity.* New York: Sage Publications Ltd, 272 p.
3. Євтухов О.В. Тенденції розвитку соціальних ризиків у сучасному суспільстві: державно-управлінський аспект. *Аспекти публічного правління.* 2018. Т. 6, № 6-7. С. 24-30.
4. Бузовський І. Соціальна напруженість і тривожність у контексті діагностики суспільних конфліктів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2008. № 3. С. 169-176.
5. Crouch, C. (2000). *Coping with Post-Democracy.* London: The Fabian Society, Iv, 73 p.
6. Вінникова Н. Парадокси політичних рішень в епоху постдемократії. Монографія. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2019. 424 с.
7. Легомінова С.В. Концептуальні засади стратегічного управління конкурентними перевагами підприємств. *Економіка та управління підприємствами.* 2017. Вип. 18. С. 250-255.
8. Левченко Д.В., Цвих В.Ф. Деліберативна демократія як виклик громадянського суспільства. *Молодий вчений.* 2020. № 7 (83), липень. С. 89-92.

## Куц Галина Михайлівна

Доктор політичних наук, професор кафедри політології, соціології та культурології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди  
ORCID 0000-0002-7263-1958  
e-mail: kuts.niss@gmail.com

### ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Концепт ідентичності (з лат. *identicus* – однаковий, тотожний) увійшов у науковий обіг суспільно-гуманітарного дискурсу в 1960-х рр. завдяки американському психоаналітику Е. Еріксону. Ідентичність – ключова властивість індивіда, яка детермінує формування зв'язків особистості з соціальним середовищем.

При розгляді феномену ідентичності традиційні підходи зосереджуються навколо поняття індивідуальної (особистої, персональної) або колективної (національної, соціальної тощо) ідентичності [1, с. 80].

У нашому розумінні змістовне наповнення концепту колективної ідентичності буде корелювати з поняттям, яке запропонував Джон Грей. Критикуючи створену епохою Просвітництва «абстрактну концепцію людини», яка відірвана від культури та перетворюється на нульову величину, теоретик зазначав, що така особа «позбавлена історії та національності, не має ніяких прив'язаностей, того, що в реальному світі визначає нашу ідентичність» [2, с. 19]. Отже, під поняттям колективної ідентичності мається на увазі певний набір прив'язаностей: до етносу, релігії, культури, нації тощо. Руйнування таких окремих прив'язаностей може бути болісним для індивіда, який тривалий час, ототожнюючи себе з певною спільнотою чи певним світосприйняттям, змушений відкинути це сприйняття.

Е. Сміт зазначав, що індивідуальна ідентичність для особи – це відкриття самого себе. А з точки зору проблематики колективної ідентичності кожне «Я» для індивіда «є ще й соціальним Я, категорією і роллю» [3, с. 12]. Тобто, колективна ідентичність доволі розмаїта, вона включає різні ролі: родинні, територіальні, класові, релігійні, етнічні тощо.

Національна ідентичність доволі часто привласнює інші типи колективних ідентичностей (класові, релігійні, етнічні), що пов'язано з її багатовимірністю. Завдяки багатовимірності «національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру» [3, с. 25].

У цілому, колективні ідентичності – явище набуте. Вони не є чимось природним, навпаки – це штучні феномени, які змінюються історично протягом тривалого часу. У спільнот формування колективної ідентичності здійснюється на основі таких трьох параметрів: комунікація, досвід та пам'ять [4, с. 39]. Спільність цих засад забезпечує появу традицій, які сприяють становленню тривалих колективних ідентичностей.

Таким чином, у формуванні політичної ідентичності набуває важливості категорія досвіду, зокрема, спільного позитивного досвіду.

Базовими характеристиками української ідентичності є індивідуалізм, неприйняття авторитарного начала, волелюбність тощо.

Прагнення до свободи, волелюбність здавна були характерними рисами слов'ян. Так, у «Стратегіконі» («Strategikon») – творі VI–VII ст., який був присвячений військовій справі, вказано, що «племена слов'ян та антів схожі за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином не можна схилити до рабства чи підкорити у своїй країні» [5, Стратегікон, XI.5]. Тобто, ще в шостому столітті іноземцями було відзначене у характері слов'ян те прагнення до свободи, яке закладене в ідентичності українців із сивої давнини. Звідси напрошуються паралелі щодо кореляції сутнісних рис української ідентичності з основоположними постулатами політичної ідеології лібералізму, для якого концепт свободи є базовим.

Також у Стратегіконі зазначається, що слов'яни не мають воєнного устрою і єдиного начальника, вони не вміють ні підкорятися, ні воювати [5, Стратегікон, IX.3]. Відповідно, тогочасним слов'янам (що проживали на території сучасної України), з однієї сторони, була притаманною риса певного неприйняття влади, непокори владі. З іншої сторони, ще в характері тогочасного народу можна виявити коріння прислів'я «Де два козаки, там три гетьмани». Мається на увазі відсутність єдиного керівництва (тобто, відсутність покори лише одній особі), яка була характерною для слов'ян. Разом з тим, у Strategikon of Maurice зазначається, що можна вдало використати нездатність цих людей підкорятися лише одній особі. Якщо серед



слов'ян багато ватажків «і немає між ними згоди, непогано деяких із них залучити на свій бік речами чи подарунками» [5, Стратегікон, XI.5], відстежуючи щоб не стали всі під владу одного вождя.

Аналогічні спостереження дійшли до нас від Прокопія Кесарійського, який жив в епоху Юстиніана. Він описував військові походи слов'ян на Східно-Римську імперію (VI ст.). Прокопій Кесарійський зазначав, що «ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною» [6, с. 116]. У цілому, відзначається, що слов'яни непогані люди і зовсім не злостиві.

Сутнісні риси московитів (сучасних росіян) описано очевидцем – німецьким дипломатом Йоганном Корбом (Johann Korb) у праці «Щоденник подорожі до Московії» («*Diarium itineris in Moscoviam Perillustris*»). Цей Щоденник був виданий у 1701 році. Йоганн Корб – перший іноземний автор, який описав Московію Петровських часів. Згодом майже всі екземпляри Щоденника на вимогу московитів було знищено.

Московити – народ, що створений для рабства, вони ненавидять навіть тінь вольності [4, р. 204]. Народ цей лагідний, коли знаходиться під гнітом, вони всі охоче зізнаються в тому, що вони государеві холопи.

При зверненні до вельможі, московитам є притаманним прагнення присвоювати собі зменшувальні імена, називати себе холопом або підлим, презирливим рабом великого князя [4, р. 203]. Вони вважають все своє майно не своїм, а государевим.

Московити здавна продавали власних дітей. У Щоденнику Йоганна Корба зазначається, що влада батька в Московії чимала і є дуже обтяжливою для сина [4, р. 206]. Закон дозволяє батькові чотири рази продавати сина: це означає, що, якщо батько один раз продасть сина, а той якимось способом звільниться або отримає волю від свого господаря, то батько може його знову продати по праву батька. А потім ще раз може зробити такий самий продаж. Але після четвертого продажу батько втрачає всі права над своїм сином.

Це ставлення до власних дітей нікуди не поділося, на жаль, в умовах сучасної війни Росії проти України! Батьки в сучасній Росії чомусь не умовляють своїх синів, щоб не йшли воювати в Україну. Натомість вони очікують прибутків, виплат, награбованих синами кривавих «трофеїв». Цінність життя їхніх дітей досі еквівалентна якимсь матеріальним благам. А українці дивуються, що російські матері не стають горою за своїх синів, які перебувають в полоні в

Україні. Бо російські матері знову очікують виплат. Для них, виходить, краще, якщо їхні діти загинуть. Бо, виходить, що для росіян здавна нормально – отримати за власну дитину мзду...

Московити, зазначав Й. Корб, позбавлені всяких добрих манер. Тому, на їхню власну думку, обман є доказом великого розуму. Вони не соромляться виявленій брехні. До такої міри чужі цій країні зернята істинної чесноти, що сам навіть гріх славиться у них, як достоїнство» [4, р. 204].

Потужний вплив на сучасне перекодування національної ідентичності українців здійснила Революція Гідності (зима 2013-2014 рр.) та російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 р. і триває досі. Гостра фаза російської агресії проти України перейшла з гібридної у відкриту форму у лютому 2022 року.

Революція Гідності окреслила перспективи формування нової мережево-корпоративної ідентичності. Усі, хто хоч один раз туди попадав, відмічали наявність згуртованості, доброзичливості, щирості, високої самоорганізації та упорядкованості. Кожен індивід міг продукувати власні цікаві ідеї, вписуючись в загальну структуру різнопланових проєктів Майдану, які організовувалися його учасниками. Такий синтез різнорівневих мережево-корпоративних відносин сприяв появі широкого спектру самоврядних ініціатив.

Позитивним процесом у формуванні нової постмайданної ідентичності українців стало певне позбавлення від патерналізму. Втім, досі пір українці схильні надмірно довіряти популістським ідеям. У цілому, в українській колективній ідентичності вагоме місце стали посідати такі категорії як самоорганізація, солідарність, довіра.

Отже, перекодування української колективної ідентичності, по-перше, пов'язане із *сучасністю* та, по-друге, спрямоване в *майбутнє*. Адже переформатування української ідентичності відбувається таким чином, щоб не лише вижити у війні та відстояти незалежну українську державу, але й зберегти позитивні набутки для ефективного розбудовування країни (діяльність волонтерів щодо допомоги армії у російсько-українській війні, суспільні акції взаємодопомоги, феномени самопожертви тощо).

Основною метою гібридної російсько-української війни, що розпочалася у 2014 році, є не стільки заволодіння територіями, скільки боротьба за уми людей [7]. Починаються гібридні війни, як показує український досвід, зі стратегії розколів, які спеціально вносяться між різними групами (суспільними, етнічними, релігійними, територіальними тощо) певної країни. У стратегіях розколів основні акценти зосереджуються на перекодуванні

ідентичності певної спільноти, демонструванні її «вищості» над іншими групами, що, врешті, лише посилює конфлікти.

У цілому, для української політичної ідентичності характерні індивідуалізм, волелюбність, відторгнення авторитарного начала. Ці цінності певним чином корелюють з цінностями лібералізму. З іншої сторони, спостерігається також певна кореляція з принципами консерватизму, оскільки специфіка української культури певним чином обумовлюється належністю території України до ареалу стародавньої хліборобської осілої культури [8, с. 277], яка тривалий час знаходила опору свого існування в традиціоналізмі.

#### *Список посилань:*

1. Куц Г.М. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології».* № 785. Вип. 10. Харків, 2007. С. 79–85.
2. Грей Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности. Москва: Праксис, 2003. 436 с.
3. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / [пер. з англійської П. Таращука]. Київ: Основи, 1994. 224 с.
4. Яхтенфукс М., Колер-Кох Б. Урядування та створення інститутів. *Європейська інтеграція* / [уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. М. Яковлева]. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 9–29. [394 с.].
5. *Стратегикон Маврикия* / Изд. подгот. В.В. Кучма. СПб.: Алетейя, 2004. 248 с.
6. Куц Г.М. Ліберальні трансформації політичного простору: моногр. / [за наук. ред. Ю.І. Макара]. Харків: Віровець А.П.; «Апостроф», 2011. 300 с.
7. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: моногр. Харків, ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
8. *Європейська та українська культура в нарисах: навч. посіб.* / [за ред. І.З. Цехмістро та ін.]. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 320 с.

**Новак Єлизавета Ярославівна**

Студентка-магістрантка філософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0009-0008-6907-0820  
e-mail: liznovak93@gmail.com

## **ПРОТЕСТНІ РУХИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ**

Протестні рухи у найзагальнішому та прямому значенні є незгодою з чимось. Якщо це розуміння переносити у сферу характеристики поведінки людини, виникає необхідність у суворій диференціації, перш за все, внутрішнього та зовнішнього протесту. Перший полягає в суб'єктивне неприйняття тих чи інших норм, цінностей, правил, які у державі політики і т. д., але не об'єктивується в протестні форми поведінки.

Загалом, найважливішими ознаками протестних рухів є те, що вони виникають у результаті об'єднання громадян для вираження протесту проти діяльності чи бездіяльності влади, здебільшого не мають постійної чисельності і фіксованого членства, характеризуються досить епізодичним зв'язком між членами руху, не ставлять перед собою мету здобути владу, а створюються переважно для того, щоб змусити владні структури різного рівня врахувати думку громадськості щодо певного питання та підштовхнути державні органи до вирішення якоїсь конкретної проблеми тощо.

Для того, аби визначити сутність поняття «політичний протест» необхідно проаналізувати поняття «протест», його етимологію. Сам термін «протест» походить від лат. protestare – доводити, підтверджувати; урочисто заявляти, свідчити, заперечити [1, с. 58].

Здебільшого, протест трактується, як незгода чи заперечення чого-небудь. Відтак, політичний протест – це вид політичної участі, що виражається у негативному ставленні до політичної системи в цілому чи її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі [2, с. 557]. Таким чином, політичний протест є проявом політичної активності громадянина чи певної суспільної групи, що регулюється:

- об'єктивними чинниками (політичні, економічні чи соціальні), які були сформовані у конкретному суспільстві;

- суб'єктивними психологічними чинниками (інтереси, потреби, настрої, думки), які суттєво впливають на політичну активність громадян.

Безперечно, протестна активність українців мала різну амплітуду коливань і динаміку розвитку. Для того, щоб виокремити характерні особливості протестного руху в Україні необхідно звернути увагу на суспільно-владні відносини та детальніше дослідити етапи протестного руху. Т. Воробйова умовно виокремлює такі три етапи політичного протестного руху в сучасній Україні: перший – 1989-1991 рр., другий – 2000-2004 рр. та третій починаючи з 2010 року [3].

Основною тенденцією першого періоду загальнонаціонального протестного руху є не лише суспільна, але й парламентська та загальнополітична боротьба національно-демократичних сил за проголошення державного суверенітету та незалежного статусу України. Таким чином, у 1989-1991 рр. акцентувалась увага на активній боротьбі за проголошення суверенітету та незалежності України. На другому етапі надзвичайно важливого значення набула необхідність утвердження та успішного функціонування демократичних засад політичної системи. Важливе значення має і її реформування, впровадження нових механізмів державного та політичного управління, формування модерної політичної нації та низки інших важливих загальнонаціональних завдань економічного та соціального характеру. Третій етап, кульмінацією якого є події Революції гідності, використав суспільний запит до утвердження України як частини Європи, потребу її входження до загальноєвропейської політичної, соціальної та культурної спільноти.

Щодо політичного протесту в Україні, то варто зауважити, що його форми та наслідки мають дуже багато спільного з масовими виступами громадян проти влади в інших країнах світу. Проте водночас політичним протестам в Україні притаманні і певні особливості, які зумовлені різноманітними соціокультурними факторами та функціонуванням політичного процесу в державі.

Треба зауважити, що найчастіше чинниками масових акцій протесту в різних формах є: масові фальсифікації виборів; використання адміністративного ресурсу; придушення опозиції; особливі привілеї для провладних політичних сил [4, с. 77].

Яскравим прикладом відповіді на фальсифікацію виборів стала Помаранчева революція в Україні. Відомий канадський політолог Т. Кузьо стверджує: «У 1991 р. в Україні відбулась національна

революція, а у 2004 р. країна пережила демократичну революцію. Тому революція 1991 р. була незакінченою до 2004 р.» [5, с. 15].

Важливо зауважити передумови та характерні риси Помаранчевої революції. Головним чинником політичного протесту стала масова фальсифікація результатів виборів з боку влади під час другого туру виборів президента України 21 листопада 2004 року. Треба додати, що даний фактор є досить характерним для кольорових революцій. Наприклад, протестний рух 2004 року в Києві та інших містах України був спрямований на захист прав і свобод громадянина. Загалом Помаранчеву революцію характеризує досить високий рівень політичної активності громадян. Варто підкреслити, що така активність була націлена не на підтримку конкретного кандидата, а в першу чергу на захист права вибору як засадничої суспільної цінності. Наступною причиною Помаранчевої революції можна назвати і протиріччя між рівнем розвитку політичної культури суспільства і політичної системи. Українське суспільство під час «помаранчевих» протестів об'єдналось та продемонструвало вищий рівень політичної культури, ніж політичні сили. Найбільш впливовим фактором в межах Помаранчевої революції став ідеологічний фактор. Надзвичайно важливу роль в Помаранчевій революції відіграла проблема вектору розвитку держави. Для більшості українців із західних та центральних областей Ющенко був виразником їхніх національних сподівань. Особливо чітко це проявлялось в суперництві за владу з проросійським кандидатом В. Януковичем. Активна підтримка В. Ющенка та його команди була зумовлена переорієнтацією громадян України на Європу [6].

М. Мінаков, зазначає, що перемога Майдану у 2004 р. пов'язана з такими факторами:

- громадянським активізмом протестувальників, котрі сприймали політичну дію як своє невід'ємне право на свободу;
- радянським інстинктом українських політичних лідерів у їхній реакції на масові протести [7, с. 51].

Треба зазначити, що передумови Помаранчевої революції накопичувалися не один рік. Тим часом, активно формувалося і громадянське суспільство в Україні, а тому ріс рівень політичної культури громадян. Славнозвісна виборча кампанія 2004 року значно прискорила цей процес. Таким чином, в межах Помаранчевої революції одночасно відбулися такі політичні процеси: політичний протест проти кримінально-олігархічного режиму, аналіз та впровадження досвіду інших країн, зокрема Грузії, самовизначення та політична консолідація частини українського суспільства.

«Помаранчева революція в Україні скорегувала шлях суспільства до ринку й демократії, який був сильно деформований внаслідок періоду володарювання Кучми, і передала кермо в руки порівняно новій політичній еліті» - пише вітчизняний науковець А. Колодій [8, с. 15].

В Україні не менш визначними ніж Помаранчева революція 2004 року, стали події 30 листопада 2013 року - лютого 2014 року, які відомі під назвою Революція гідності чи Євромайдан. Основним фактором політичних протестів у листопаді 2013 року була категорична відмова уряду підписати Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, що мала б відбутися у Вільнюсі 28-29 листопада. Пізніше уряд повідомив про зупинення процесу укладання даної угоди. Доволі очевидним є той факт, що напередодні підписання цієї угоди В. Янукович відвідував Москву. Звісно, одразу після цього, уряд і оприлюднив своє рішення про зупинку підписання угоди. Пік суспільного невдоволення припав на кінець 2013 року. Цікаво, що Революція гідності об'єднала прихильників інтеграції з ЄС та аполітичних громадян, котрі були проти таких дій влади.

На відміну від Помаранчевої революції, Революція гідності демонструє незначну роль контреліти в організації протестного руху. Варто зауважити і те, що протести не були пов'язані з виборчим процесом, як більшість схожих політичних протестів. Революція Гідності стала яскравим прикладом протестного руху без наявності єдиного харизматичного лідера, що мобілізував суспільство. Така самостійна, позапартійна мобілізація громадян, які вийшли на захист власного демократичного майбутнього, є характерною ознакою Революції гідності на противагу Помаранчевій революції, де таке об'єднання відбулося завдяки підтримці одного опозиційного кандидата. Така консолідація громадян дала змогу усвідомити свій реальний вплив на політичне життя в країні. Звісно, обидві революції об'єднує той факт, що вони є відповіддю на невиконання владою своїх прямих обов'язків. Варто додати, що Помаранчева революція є типовим прикладом кольорових революцій, на відміну від Революції гідності, адже у першому видку змінилась лише політична еліта, а не увесь суспільно-політичний лад.

Треба зазначити, що здебільшого основними чинниками політичних протестів є корупція, зниження рівня та якості життя, невдоволення зовнішньополітичним курсом, економічні кризи. Звісно, і Помаранчева революція, і Революція гідності не стали винятком, адже усі ці фактори впливали на рівень консолідації населення. У випадку Помаранчевої революції тригером стала нахабна

фальсифікація виборів, але Революцію гідності більшою мірою спровокували ідеологічні чинники. Щодо перебігу протестів, то Помаранчева революція носила ненасильницький та мирний характер. Безумовно, Революцію гідності не можна назвати безкровною, але необхідно зауважити, що насилля з боку протестувальників застосовувалось не як засіб досягнення мети, а виключно як метод захисту.

Таким чином, варто виокремити такі спільні характеристики масових політичних протестів в Україні та світі:

- неієрархічна, горизонтальна структура зв'язків, що функціонує через сучасні комунікаційні засоби (соціальні мережі в Інтернеті), через що знижується залежність перебігу протестних акцій від рівня висвітлення їх у ЗМІ;

- децентралізований характер;

- зв'язок між новими протестними рухами і профспілками чи неурядовими організаціями, а також політичними партіями;

- мирний перебіг, насильство застосовується лише у відповідь на насильство з боку влади;

- захист базових демократичних цінностей.

Отже, подальші трансформаційні процеси у суспільно-політичному житті України, розбудова демократичних інститутів, становлення громадянського суспільства сприятиме зростанню кількості різноманітних протестних рухів. Таким чином, певна конфліктна ситуація може стати каталізатором розгортання масового протестного руху. Загалом, політичні протести в Україні можна назвати одним з основних механізмів демократичних перетворень

*Список посилань:*

1. Шаповал К.І. Феномен політичного протесту в політичній науці. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2015. Вип. 16. С. 58-63.

2. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : «Новий Світ 2000», 2014.

3. Воробйова Т.Л. Етапи політичного протестного руху в незалежній Україні. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.;* НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2016. Вип. 58. С. 167-179.



4. Бортніков В.І. "Помаранчева революція" на Волині: Історія, факти, документи / В. І. Бортніков. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 224 с.
5. Kuzio T. (2005). From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution. *Problems of Post-Communism*, vol.52, № 2, p.15.
6. Горак В. "Помаранчева революція" в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки / В. Горак. Історіографічні дослідження в Україні. 2016. Вип. 26. С. 439.
7. Мінаков М.А. Модерн і революція в Україні: до питання про генеалогію Євромайдану. *Наукові записки. Філософія та релігієзнавство*. 2014. Т. 154. С. 45–53.
8. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції. *Наукові записки. Серія «Політичні науки»*. «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.». 2008. Вип. 3. С. 7–24.

## **Обушний Микола Іванович**

Доктор політичних наук, професор кафедри політології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-9121-5095  
e-mail: mobushnyy@gvail.com

### **ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА В ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФСПЛОК ЯК ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

В одному із підрозділів докторської дисертації відомого вітчизняного вченого політолога та громадсько політичного діяча Володимира Федоровича Цвиха, підкреслено, що профспілки як «потужна група інтересів і одна із груп тиску, яка впливає на владу... неминуче стикається з необхідністю визначати свої взаємини зі структурами державної влади... та іншими громадськими об'єднаннями і рухами. Від правильного їхнього встановлення залежить не тільки виконання функціональних обов'язків профспілок, а й успішність формування та існування громадянського суспільства» [1, с.19]. Тим самим вчений акцентує увагу громадськості, на тій об'єктивній реальності, що склалася на початку ХХІ ст, а саме політизацію усіх інститутів громадянського суспільства не тільки в Україні, але і загалом у світі . Це має бути відзначеним, ще і тому, що у вітчизняній політологічній науці Володимир Федорович одним із перших запропонував та обґрунтував необхідність враховувати саме таку реальність. У цьому контексті вчений зокрема пише: «...профспілки не можуть бути поза політикою чи аполітичними... Тому політика стає неодмінною складовою діяльності профспілок» [1, с.19].

Коротко у межах відведеного для виступу часу, зупинюсь на моїй оцінці освітньої, наукової, громадської та адміністративної діяльності Володимира Федоровича, з яким я мав честь дружити та працювати близько 50 років.

Володимир Федорович був висококваліфікованим та багато в чому оригінальним викладачем. Така оцінка дана мною на основі неодноразового відвідування його відкритих лекцій та семінарів як асистента, доцента, професора і як завідувача кафедрою політології. Доступність та оригінальність викладу ним лекцій полягала не тільки у достатньо вільному володінні матеріалу який викладав професор, але і в тісному контакті, залученні студентів до обговорення того навчального матеріалу, який вони повинні засвоїти. На лекцію

Володимир Федорович, зазвичай, приносив та презентував книги з тематики лекції тощо.

Фахово та достатньо продуктивно працював Володимир Федорович зі студентами при написанні курсових та кваліфікаційних робіт, а також керівництві та консультуванні аспірантів та докторантів. Одним із свідчень тому є той факт, що до його зверталось багато претендентів, яких він із-за перевантаженості не мав можливості взяти їх під своє керівне крило.

У 2004 р. Володимир Федорович захистив докторську дисертацію на тему «Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин». Саме у розвиток теми дисертації, та у знак глибокої поваги та вдячності світлої пам'яті нашого колеги, звісно ж з урахуванням сучасних реалій, і була запропонована нам тема для обговорення круглого столу «Розвиток громадянського суспільства в умовах російської війни в Україні». Тим більше, що дослідницька методологія, яку використовував Володимир Федорович у дисертації стосовно місця та ролі інститутів громадянського суспільства не тільки у розвитку, але і у відстоюванні незалежності та територіальної цілісності української державності – актуальна. Це підтверджує аналіз 3-го підрозділу 3-го розділу дисертації «Політична діяльність профспілок як засіб реалізації захисної функції. Зміст і межі» у якому вчений наголошує, що профспілки не є і ніколи не будуть поза політикою, особливо в умовах надзвичайних обставин. Безсумнівно, що повномасштабна російсько-українська війна, яку розв'язала північна сусідка 24 лютого 2022 року, відноситься до таких надзвичайних обставин. Тому профспілки, як і інші інститути громадянського суспільства України стали на захист своєї державності. Сьогодні ми прослухали виступ керівника Київської міської організації профспілок працівників освіти і науки Яцуня О.М. про ту велику роботу, що проводять члени профспілки освітян та науковців для наближення нашої української Перемоги у цій війні.

Рашистські ідеологи імовірно. знають потугу інститутів громадянського суспільства України, тому з самого початку проведення т.з. спеціальної операції (читай – війни) поряд з постановкою таких її завдань як ...«денацифікація» українців поставили і таке «організувати місцеві органи самоуправління, ...очищених від нацистських елементів, запуск на їх базі ...нової (читай – російської – М.О.) республіканської державності ...прийняття під російським контролем республіканської нормативної бази (законодавства) по денацифікації» [2].

Отже, російські ідеологи та їхні господарі імовірно, що зрозуміли, що тією системою засобів гібридної війни, що використовувалися Росією з самого початку її розв'язання (2014 р.), без підкорення чи перепорядкування інституційних складових громадянського суспільства рашистській адміністрації на тимчасово окупованих територіях України, розраховувати на успіх, тобто неокolonізувати українців, не доводиться. Тому рашисти, після окупації України, пропонують ліквідувати та заборонити будь-які українські організації громадян з тим, щоб їх перевиховати «ідеологічними репресіями ...не тільки в політичній сфері, але і обов'язково також у сфері культури та освіти» [2].

Ідеологічні диверсії, що організують рашисти на тимчасово окупованих територіях України, вимагають від нас усіх, хто працює зі студентами, вивчати науковий доробок Володимира Федоровича стосовно місця та ролі інститутів громадянського суспільства у патріотичному вихованні молодого покоління українців і тим самим допомогти Збройним Силам України, усім нашим захисникам, які боронять нашу рідну землю від російських загарбників, що буде спряти допомозі у відверненні тих трагічних наслідків, що пропагує «руський мир» в Україні.

Якщо ж говорити про адміністративні здібності Володимира Федоровича, то вони невичерпне джерело у пошуках чогось нового та неповторного, а, відтак, можуть бути прикладом для будь якого, обраного колективом, керівника. Тільки вдумаємося та віддамо належне його заслугам. Майже 40 років члени профспілки нашого університету обирали своїм головою, близько 20 років завідувач кафедру політології, неодноразово обирався членом Президії Київської міської ради профспілок України, головою Акредитаційної комісії при МОН України, призначався головою Спеціалізованої Вченої Ради по захисту дисертацій тощо. Українська держава високо відзначила заслуги Володимира Федоровича Орденом «За заслуги» І, ІІ та ІІІ ступенів.

У цьому зв'язку виникає питання. Що ж було покладено в основу громадської, адміністративно-публічної діяльності Володимира Федоровича у роботі з різними колективами? З мого погляду він був харизматичною людиною, тобто мав свого роду божественний дар спілкування з колегами і для кожного він підбирав свій особливий підхід. Найхарактернішою рисою такого підходу була рівновіддаленість від «своїх» і «чужих». Саме така рівновіддаленість давала можливість Володимирі Федоровичу бути зрозумілим усім оточуючим.

Сьогодні стає ще очевидніше, що його рівновіддалений підхід був виправданим, оскільки саме він надавав можливість Володимиру Федоровичу як керівнику зберігати свій статус серед колег з неоднаковими суспільно-політичними поглядами. Проте, у спілкуванні з друзями, членами кафедри, загалом людьми яких він знав та довіряв, майже завжди був справжнім, простим, відвертим, щирим та україноцентричним. Таким ми і будемо його пам'ятати.

Взагалі говорити коротко про людину з якою був знайомий майже 50 років, яка ставилася до тебе по-дружньому, вкрай важко. Хочу запевнити усіх тих хто шанував та поважав світлої пам'яті Володимира Федоровича, що усе те добре та позитивне, що було зроблене ним для колективу кафедри буде збережено та продовжено створеного ним колективом уже під керівництвом його учня – амбітного та перспективного вченого та завідувача кафедрою проф. Батрименка Олега Володимировича.

*Список посилань:*

1. Цвих В.Ф. Профспілки і громадянське суспільство; особливості парадигми відносин. К.ВПЦ «Київський університет», 2003. 327 с.
2. Сергейцев Тимофей. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*.03.04.2022.

## **Романов Роман Олександрович**

Аспірант кафедри політології,  
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара  
ORCID 0000-0002-6684-6645  
e-mail: romanovromano037@gmail.com

### **ПАРТІЙНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИКЛИКИ КРИЗОВОЇ СИТУАЦІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ**

Повномасштабне вторгнення росії до України значно змінило вектори трансформації партійної ідентичності вітчизняного громадянського суспільства. Однак, багато процесів розпочалося задовго до війни. На відміну від доцифрової доби, сучасні політичні партії дедалі більше втрачають масову підтримку та ідеологічну складову діяльності. Сучасні виклики індивідуалізації політичних уподобань призводять до необхідності вступати у взаємодію з відносно дрібними соціальними групами. Динамізм політичних змін налаштовує партії на планування своєї діяльності на короткі терміни, а також на формування мережної організаційної структури. Конкурентами політичних партій в боротьбі за уподобання виборців виступають громадські рухи, неурядові організації, групи тиску та впливу, самоврядні локальні спільноти та етнічні громади. Всі ці політичні актори мають перевагу над партіями, оскільки вони «експлуатують» здебільшого одну потребу громадян, яку ті прагнуть реалізувати на політичному рівні.

Середовище суспільства споживання також є викликом для партійного менеджменту, оскільки громадяни знижують свою політичну активність та потребують вагомих причин для політичного залучення. Все це значно звужує дієздатну політичну аудиторію як партійний мобілізаційний ресурс. У цій ситуації необхідною є оцінка основних підходів до партійного менеджменту та перспектив його корекції і трансформації. В сучасній Україні в умовах масштабної військової агресії існує потреба звернути увагу на таку функцію політичних партій, як сприяння політичній консолідації та внутрішній єдності суспільства.

Класичні теорії партійного менеджменту пояснюють значення партій всередині більш широких суспільних структур. Однією з найбільш впливових концепцій є обґрунтування ролі партій в контексті представництва громадян. Отже, партії розглядаються як один з чинників розвитку громадянського суспільства. При цьому

партійний менеджмент виступає функціональним елементом представництва інтересів громадян.

Взаємозв'язок партій і громадянського суспільства накладає відбиток на діяльність керівництва партіями. Просування конкретних інтересів на політичний рівень вимагає концентрації зусиль всієї партійної організації. Також необхідно співвідносити партійну діяльність із розвитком суспільства в цілому.

Концепції внутрішньопартійної комунікації визначають обов'язки партійного менеджменту через необхідність підтримки зв'язку між ланками партійної структури. Також акцентується увага на постійних контактах із симпатиками та соціальним середовищем партії. Це накладає на політичні партії додаткові вимоги до діяльності та визначає нові орієнтири ефективності, зокрема в контексті поширення політичних знань про партії.

Змагальність партійних діячів та керівних осіб є рушійною силою розвитку партій. Конкуренція стимулює оновлення кадрів та оновлення ідейних основ. Також змагання є визначальним для нових технологій подолання кризи як всередині партій, так і в суспільстві в цілому.

Макросуспільна функція ротації політичних еліт реалізується через співпрацю партійних осередків із афілійованими соціальними групами. Однією з таких груп є молодь, вплив на яку є бажаним через її значну мобілізаційну спроможність. Також молодь забезпечує партійні організації кадрами, попереджаючи кризу старіння.

Взаємодія із соціальними групами робить партії суб'єктами збирання соціальної інформації. Широка обізнаність в потребах соціальних груп, зокрема молоді, дає змогу формувати більш адресних вплив та збільшувати популярність. Але при цьому партійний менеджмент повинен зосередитися на базових потребах соціальних груп.

Ресурсне забезпечення партійних організації у трансформаційних державах вимагає постійної уваги партійного менеджменту. Слабка соціальна база та кризова соціально-економічна ситуація спонукає до домовленостей з політичними інвесторами. Внаслідок цього можлива втрата керованості політичними силами та перехоплення управління з боку фінансово-промислових груп.

Спроможність партій здійснити вплив на суспільство та реалізовувати представницькі функції забезпечується на основі постійного контакту з виборцями та громадянами. У міжвоєнний період від партійного менеджменту в Україні вимагалася здатність бути актуальними представниками та інстанціями, які «акумуляують»

справжні проблеми громадян. У протилежному випадку виникає криза довіри, яка веде до зниження популярності політичних сил. У військовий час значно зріс запит суспільства на спроможних партійних лідерів, які можуть бути одночасно лідерами громадських (волонтерських) рухів.

Таким чином, важливим аспектом ідентифікації перспектив антикризового партійного менеджменту в сучасному світі є теорії партійного лідерства. Обрання або призначення, або непублічне висування партійних лідерів є одним із потужних смислових концептів дисфункційності партійної системи. Також одним з перспективних напрямків реалізації партійного менеджменту у післявоєнний період в Україні є розгляд діяльності несистемних або маргінальних партій, які протистоять системним партіям та виражають інтереси периферійних соціальних груп. Це дозволяє залучити одразу кілька теорій партійного менеджменту для встановлення цілісної картини цього явища. Водночас комплексне дослідження вимагає встановлення значення суміжних сегментів політичної сфери, які визначають порядок денний партійної політики та партійної конкуренції у контексті політичної модернізації України після Перемоги.



## **Семенченко Федір Григорович**

Доктор політичних наук, професор кафедри публічного управління,  
менеджменту інноваційної діяльності та дорадництва,  
Національний університет біоресурсів і природокористування  
ORCID 0000-0001-8485-7594,  
e-mail: semenchenko.fedor@gmail.com

### **ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК МОРАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ТА СТЕРЖНЕВА ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

В історії суспільної думки давно існувала тенденція пошуку механізмів гармонізації соціальних відносин. Ця тенденція розвивалася переважно у руслі гуманістичних напрямків, які, на противагу принципам насильства, непримиримості, ворожнечі й заперечення компромісу пропонували ідею толерантності (від лат. *Tolerantia* - терпимість) у відносинах з усіма «іншими», що відрізняються за індивідуальними чи груповими ознаками. І хоча нетерпимість неминуче супроводжувала економічні й політичні кризи в усіх країнах в усі часи, толерантність завжди залишалася універсальною загальнолюдською цінністю й основою для розвитку людських контактів на різних рівнях: у взаємовідносинах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, між народами та державами [1].

Але у нас, до недавнього часу толерантність фактично не досліджували через ідеологічні обмеження того часу, коли суспільствознавство відображало догми соціальної непримиримості. Навіть у випадку визнання толерантності як підґрунтя для побудови контактів різного рівня (принцип «мирного співіснування») це не підкріплювалося всебічним вивченням змісту явища у комплексі об'єктивних і суб'єктивних чинників. Слід відзначити також і складність самого феномену толерантності, детальне вивчення якого можливе лише за наявності міждисциплінарного підходу на межі психології, етики і соціології. Але такий підхід потребує вдосконалення експериментальних методів дослідження, оскільки традиційні методи як психології, так і соціології мало придатні для цього.

У буденному розумінні зміст толерантності асоціюється з пасивністю, непротивленням, неспішністю. На біопсихічному рівні толерантність розглядається як елементарна форма адаптації індивідів

до навколишнього середовища шляхом послаблення реагування на подразники, які можуть викликати фрустрацію.

У контексті філософської традиції толерантність фактично ототожнювалася за змістом із проявом покірності, любові і злагоди, розуміння й готовності до прощення. У межах ортодоксальної марксистської соціології толерантність визначалася з ідеологічних позицій як «безпринципність», «відмова від боротьби» і фактично відкидалася: не звертаючи на визнання важливості терпимості для гармонічного розвитку контактів різних форм – від між особистісних до міждержавних – у літературі того часу можна зустріти лише окремі визначення толерантності або в контексті характеристик адаптації, або в системі «основних демократичних принципів». Актуальність терпимості відповідає пріоритету загальнолюдських цінностей, а не класових – як це проголошувалося, і як раз демократична держава і є необхідною умовою для стимулювання толерантності в соціальних відносинах.

Практичне вирішення проблеми закріплення терпимості у системі зразків поведінки у взаємовідносинах з іншими людьми передбачає аналіз циркулювання специфічних моделей у свідомості суб'єктів. Актуалізація даних моделей – умовно «інформаційної» і «концептуальної» (побудованій на «інформаційній» шляхом узагальнення явищ соціальної дійсності і конкретних подій у межах комунікації) відбувається на фоні розгортання рефлексії і ідентифікаційних процесів. Тому толерантність коректно визначати через поняття «логічного конформізму» чи «егоальтруїзму» [2, с.30] партнерських орієнтацій – як проявів своєрідної моральної мобільності індивідів. Дієвість соціальної терпимості розкривається на рівні світосприймальних позицій і відображається в діях.

Розглядаючи змістовні еквіваленти толерантності можна виділити особливі типологічні конструкції у ракурсі ціннісних настанов. Так у системі етичних поглядів Стародавнього світу принциповим вважалося культивування поміркованості, що знайшло своє відображення у проповідях Фалеса і Солона, і в ученні Демокріта, і у поглядах Сократа [3, с. 100, 168, 178]. Останньому Платон приписував висловлювання про значущість чуттєвої толерантності. Апеляція до Бога, орієнтація на перспективу покарання за гріхи, тотожні порушенню встановлених норм, таким є типовий для Середньовіччя метод контролю поведінки і одночасно закріплення терпимості у житті суспільства. Філон Александрійський сформулював традиційний для релігійного світосприйняття постулат

толерантності, пов'язаний зі ствердженням своєї рівності людей – рівності перед Богом [3, с.301].

Проблема загальної рівності, що передбачала наявність толерантності як форми уніфікації, пізніше знайшла своє відображення у теорії егалітаризму, цей принцип розвивається у сучасних концепціях, які намагаються знайти компроміс у вирішенні питання про рівність можливостей і рівність результатів.

Аналізуючи історичні інтерпретації особливостей толерантності на різних рівнях соціальних зв'язків, слід пригадати, що закони мікро- і макрокосмосу, систем «людина-світ» осмислювалися ще у стародавні часи. Проблеми «людина у світі речей» і «людина у світі людей» вимагали вирішення на практиці. Тому вже у Цицерона феномен моральності досліджується у конкретних відносинах між людьми, гармонійний розвиток яких забезпечується толерантністю. У часи Середньовіччя терпіння і терпимість регламентувалися релігійною догмою. Але християнська ідея любові вже у ранніх творах Данте набуває нового «природного» змісту: через затвердження не лише божественного, але й земного [4]. Пізніше і Т. Гоббс, і Дж. Локк, і Ж.-Ж. Руссо, у спробі зменшити протистояння суспільства і держави, шукали принципи відновлення специфічної злагоди, подібно до релігійної у Середні часи. У вченні Г. Сковороди Біблія предстає взірцем для побудови соціальних відносин. Коло Любові окреслюється у Сковороди ланцюжками від людини до людини через Бога, а проблема знаходження «гармонійної рівноваги» (толерантності) бачилася як така, що може бути вирішена лише для тих, хто «врагов люблять, добро воздавая врагам...» [5, с. 176].

Конфлікти відносин соціальної системи залишаються актуальними у сучасній ситуації суспільного розвитку поряд з так званими «глобальними» проблемами. У ХХ ст. людство опинилося на межі виживання. Світове співтовариство потрясли катаклізми нетерпимості, коли ідеї соціального і національного відродження у гаслах побудови справедливого ладу перетворювалися на своїх антиподів, що штовхали світ до тоталітаризму. Нетолерантність - закономірне і природне породження кризових явищ, соціальної нестабільності, зниження життєвого рівня населення. У часи революцій, війн не було умов для закріплення толерантності, рівноправного співіснування різних поглядів і позицій. Розглянемо особливості прояву терпимості у конкретних взаємодіях. Визначаючи державу як свого роду спілкування, Аристотель називав моральність засобом вирішення політичних проблем в ім'я щастя громадян. Відповідно до стародавніх конфуціанських текстів, що стосувалися

трактовки соціальних відносин, ця сфера відносин передбачає шанобливе ставлення, благочинність та взаємність як засоби соціального контролю.

Пізніше у Старому і Новому Заповітах були проголошені головні принципи морального вчення християнства, які регламентували специфіку соціальної поведінки людей. Новий Заповіт модернізував вимоги Старого Заповіту і точно визначив міру винагороди чи покарання для віруючих. У Нагорній проповіді Христа блаженними є слухняні, милостиві, миротворці; виділяються правила поведінки у межах неосудження, прощення, милосердя і любові. Важливо, що у Заповітах фіксується увага на принципі «зворотного зв'язку» при побудові людських відносин. Наприклад, «прощайте, і прощени будете» чи «не робіть іншим того, чого собі не бажаєте». «Норми Нагорної проповіді, – говорить П. Сорокін, – звичайно інтерпретують як призиваючі до бездіяльності і пасивності, а насправді вони передбачають метод активної толерантності – через любов до своїх ворогів, непротивлення ненависті».

У Ф. Гегеля можна знайти досить чітку схему діалектичного взаємопорозуміння «Я» і «не-Я!». Відповідно до цієї схеми, толерантність у термінах людської любові фіксується за допомогою «зворотного зв'язку», принцип побудови якого наведений ще у релігійних заповідях.

Співчуття як «першофеномен моралі» займає важливе місце у розробках А. Шопенгауера. Притаманні даному явищу передбачливість і поблажливість у реагуванні на всякого «іншого» він розглядав як необхідну умову запобігання від збитків і втрат, спорів і сутичок. Принциповим здається теза філософа про те, що «ми повинні кожного сприймати і визнавати з даною його індивідуальністю, якою б вона не була» [3, с. 658].

Принцип реалізації толерантних настанов – «арбітража», «посередника», «довіреної особи» – перевірявся не лише в теорії, а й на практиці, у політичній сфері. «Протягом мого життя, – писав М. Ганді, – вірність істині навчила мене високо цінувати пошанування компромісу» [4, с. 231]. Погляди Ганді часто співставляють із проповідями Л. Толстого, який бачив мету людського життя у вільному об'єднанні людей на основі любові. Тобто толерантність можна аналізувати як «золоту середину» між позиційними крайнощами егоїзму та альтруїзму.

Підсумовуючи огляд феномену толерантності, слід підкреслити, що для кожного періоду розвитку людських спільнот є закономірним розгляд терпимості як однієї з необхідних умов гармонізації

соціальних відносин. Терпимість залишається моральною «межею» безкінечного формування досвіду взаємодії і взаємовпливу людей. Дана цінність, як правило, не реалізується у повній мірі у повсякденному спілкуванні, що встановлює деяку норму терпимості. Закономірно, що роль терпимості зростає у перехідні періоди у розвитку суспільства, коли виникає необхідність досягнення громадянської злагоди. Більш того, у наслідок великих соціальних потрясінь усякий політичний режим, заснований на комунітаризмі, але за своєю сутністю індивідуалістичний, змушений змінюватися кожного разу у сторону плюралізму.

Тобто, можна сказати, що розуміння толерантності як терпимості є традиційним, але не вичерпним. Психологи зазначають, що генеза толерантності пов'язана із поступовим розкриттям суті іншої людини і усвідомленням того факту, що вона з притаманній їй своєрідністю є оплотом її існування. Ігнорування «іншого» як опори буття «я» призводить до самозаперечення «я». Розвиток відносин між «я» і «іншим» можливий лише за умови визнання самотності «іншого». Таким чином толерантність має природу морального ідеалу, що формується у наслідок історичного відбору правил співіснування, норм поведінки і переходить на рівень світосприймальних позицій у свідомості суб'єктів взаємодії. У законах функціонування толерантності задована єдність раціонального, емоційного і діяльнісного компонентів соціальної поведінки [6].

Розвиток людської натури доводить, що терпимість як моральне підґрунтя побудови відносин між людьми завжди зберігала свою значимість. Об'єктивні закони людського світу вимагають дотримання певних правил коректної поведінки на різних рівнях людських відносин. Але толерантність, як і компроміс, не може бути односторонньою гарантією сталого демократичного розвитку. У цьому сенсі може бути лише взаємна толерантність соціальних груп.

#### *Список посилань:*

1. Семенченко Ф.Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір. Київ: ТОВ «ВПД Формат», 2011. 304 с.
2. Свобода А. Бібліотеки інформаційного суспільства: ціннісні орієнтири діяльності. *Бібліотечний вісник: науково-теоретичний та практичний журнал НАНУ; Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2008. № 6. С. 29-33.
3. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Ярошевця. Київ: Знання України, 2005. 1200 с.

4. Соціальна філософія: *Короткий енциклопедичний словник*. Київ-Харків: Рубікон, 1997. 400 с.
5. Сидоренко І.Г. Міфотворчість як поляризоване явище. Морально-етичний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Вип. 91/93. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. С. 174-177.
6. Хилько М.І., Товмаш Д.А. Цілі сталого розвитку як спроба цілеспрямованого програмування гармонії майбутнього людства. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О.В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: «Вадекс», 2022. Вип. 88. С. 36-60.

## **Ткач Олег Іванович**

Доктор політичних наук, професор кафедри політології  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
<https://orcid.org/0000-0003-3131-1533>  
e-mail: tio19@ukr.net

## **Васько Софія Орестівна**

Студентка V курсу філософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
ORCID 0009-0000-5354-240X  
e-mail: Sofiavasko74@gmail.com

### **ТРАНСФОРМАЦІЯ ФЕНОМЕНУ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ**

Останні десятиліття у західній практиці спостерігався так званий «меморіальний бум», коли студії та концепт пам'яті все частіше поставали в центрі наукової уваги. Існування такого виміру обумовило і дослідницький інтерес вітчизняної практики до феномену колективної пам'яті та меморіальної політики. Зокрема, актуальність стає цілком очевидною, адже в умовах воєнного стану в Україні стає надто важливим – пам'ятати і не забути. З іншого боку, необхідним також є збереження тієї пам'яті, яка найбільш наближена до абсолютної істини. Це збереження пов'язане з різними типами політичного режиму, оскільки держава, з огляду на привілейоване становище у продукуванні дискурсу, здатна фальсифікувати минуле, викривлювати реалії сьогодення і, як наслідок, реалізовувати інтереси не соціальних груп, пам'ять яких потребує доцільного вираження, а виключно вузькогрупові та егоїстичні потреби, знівельовуючи сутність суспільного блага.

Мета статті у визначенні особливостей трансформації феномену колективної пам'яті в умовах різних політичних режимів. Відповідно, необхідно реалізувати низку завдань: виокремити теоретико-методологічні підходи до трактування колективної пам'яті, обґрунтувати реалізацію колективної пам'яті відповідно до різних політичних режимів: демократичного, авторитарного, тоталітарного, а також простежити специфіку трансформації колективної пам'яті в умовах транзиту, зокрема в межах як класичної, так і некласичної транзитологічної парадигми.

Вперше термін «колективна пам'ять» ввів у науковий обіг М. Альбвакс, представник французької соціологічної школи. У його працях «Колективна й історична пам'ять» та «Соціальні рамки пам'яті» здійснено фундаментальне дослідження цього феномену. Функціональний підхід М. Альбвакса доводить, що колективна пам'ять є самобутнім явищем, оскільки характеризується власними законами існування та обмежується так званими соціальними рамками. Ці соціальні рамки відповідають за те, чи є доцільним спогад для інституціональних потреб, у ствердному випадку – спогад буде збереженим. До того ж, колективна пам'ять нерідко містить численну кількість символічних образів та вражень, що здатні правильно репрезентувати минуле, тобто те, що групою вже є пережитим. Якщо спогад містить вагоме емоційне підкріплення, то існує висока ймовірність, що рамки пам'яті будуть заповнені, а тому спогад закріпиться та фігуруватиме у колективній пам'яті якомога довше. Якщо детальніше, то індивід, позиціонуючи себе як члена певної соціальної групи, наче втрачає власну ідентичність, а тому колективна пам'ять складається з беособових спогадів, дотичних до спогадів усієї групи. Однак враження, яке містить емоційний компонент, все-таки має бути особистісним для кожного члена групи. Варто додати, що індивідуальна пам'ять може проникати в колективну і навпаки. Середовище, у якому функціонує пам'ять колективів, також складається з певних категорій: колективного часу, колективного простору та колективної історії. За М. Альбваксом, те, з якої позиції індивід розглядатиме минуле обумовлюється приналежністю до конкретної соціальної групи, саме тому так важливо проаналізувати становище колективної пам'яті в умовах різних політичних режимів.

Відповідно до семіотичного підходу, кожна суспільно важлива подія, що згодом закріплюється у колективній пам'яті, складається з певних символів. До того ж, соціальні групи продукують власну знакову систему, що уможливорює інтерпретацію різних подій членами цієї групи. Символічні дії та знакова система здатні регулювати групову взаємодію. На нашу думку, існує глибинний взаємозв'язок між знаковою системою кожної групи і формуванням колективної пам'яті. Зокрема, це можна простежити в контексті російсько-української війни, де знаки та символи набули неабиякої вагомості у концепті колективної пам'яті.

Також слід згадати наративний підхід, суттю якого є створення наративів, тобто певних історій, які завжди відображають так чи інакше колективну пам'ять та досвід. Незважаючи на те, що



опредмечення колективної пам'яті часто відбувається крізь призму матеріальних об'єктів (музика, фото, картина, скульптура), все одно вони завжди характеризується розповіддю, яку наратор прагне донести до суспільних верств з тією чи іншою метою. Аналогічно у сучасному світі ми можемо спостерігати, як створюються опозиційні наративи, пов'язані з колективними спогадами, що борються між собою за право на гегемонію.

Окрім цього, варто виокремити, загалом, методологію соціального конструктивізму, відповідно до якої колективна пам'ять конструюється за допомогою комунікативної взаємодії. Внаслідок мови або констатується факт наявності спільного досвіду, спогадів та вражень в усіх учасників соціальної групи, або продукується опозиційний дискурс. Очевидно, що колективна пам'ять є соціально сконструйована, оскільки будь-який спогад міститиме інтеракцію з іншими людьми. Також пам'ять колективів характеризується контекстуальністю, адже спогади не можуть існувати абстраговано від середовища. Теоретиками соціального конструктивізму зазначається, що колективна пам'ять містить емоційно-ціннісний складник. По-перше, ірраціоналізм відіграє дуже важливу роль в інформаційному поширенні та збереженні. До того ж, соціальні групи здатні розділяти свої емоції один з одним. По-друге, аксіологічні вимоги можуть визначати характер колективних спогадів, адже кожна група прагне до збереження репутаційного іміджу, тому негативне забарвлення, швидше, не закріплюватиметься у спогадах певної соціальної групи, адже не сприятиме конструюванню позитивної групової ідентичності, а значить не відповідатиме інституціональним потребам. Соціальний конструктивізм дає змогу аналізувати різні дискурси, у межах яких центральним явищем виступає колективна пам'ять.

Досліджуючи становище колективної пам'яті в умовах різних політичних режимів, варто сказати про те, що існує два рівні створення. Перший рівень формується «знизу», за допомогою неформальної суспільної взаємодії. Другий рівень вже передбачає інституціоналізовані шляхи і формується «згори», тобто політичною елітою.

Відповідно до системного підходу, тоталітарний, авторитарний і демократичний режими в контексті колективної пам'яті, з огляду на їхні системні властивості, також характеризуватимуться різним способом підтримки цієї пам'яті та реалізації колективних потреб шляхом меморіальної політики.

Меморіальна політика – це складова загальнодержавної політики, раціональна і цілеспрямована діяльність політичної еліти

щодо управління колективними спогадами з ціллю формування ідентичності чи певних станів суспільної свідомості.

Існування колективної пам'яті в умовах демократичного режиму характеризується суттєвою підтримкою. Різні соціальні групи мають об'єктивну змогу висвітлювати власний погляд на минуле, боротися за панівне становище своїх наративів, знакових систем та загалом дискурсу. Єдина проблема полягає в тому, що демократичність обумовлює рівний доступ до висвітлення, отже, формується надто багато альтернативних точок зору, що здатне продетермінувати такі феномени, як «битви пам'яті» чи «війни пам'яті». Сутність цих явищ полягає в тому, що різні погляди на минуле конкурують між собою за право бути єдиною і найбільш адекватною репрезентацією минулого, яку розділятимуть всі інші соціальні групи. Однак демократичний режим характеризується тим, що більший пріоритет надається формуванню колективної пам'яті «знизу», тобто суспільством. Окрім цього, діяльність політичної еліти в межах демократичного режиму обумовлює те, що меморіальна політика відображатиме усі цінності та потреби соціальних груп, а тому опрідечення колективної пам'яті буде узгодженим, доцільним та ефективним.

Авторитарний режим руйнує ті репрезентації минулого, які можуть негативно вплинути на здатність політичної еліти стабільно діяти і реалізовувати власні цілі. Як наслідок, у межах цього режиму характерним є існування суспільного стану «колективного мовчання». Авторитарний режим не передбачає жодних альтернативних чи опозиційних точок зору до провладних поглядів, які б могли зайняти гегемоністську позицію. Жодна опозиційна соціальна група не буде почутою. Спостерігається так званий симулякр, де окрім розповсюджених політичною елітою панівних наративів, складених з політичних міфів і вигідних знакових систем, начебто не існує нічого і нікого іншого. Як наслідок, колективна пам'ять рівня «знизу» або радикальнішим шляхом заявлятиме про власні вимоги меморіального характеру, висвітлюючи своє бачення минулого, що свідчитиме про наближення транзиту, або підпорядкується об'єктивним реаліям навколишнього середовища. Однак, на відміну від тоталітарного, авторитарний режим не прагне тотально знищити колективні спогади, дібравшись до кожного індивідуально. Він лише уособлює, що мовчання буде доцільним.

Тоталітарний режим тотально поглинає колективну свідомість, деструктивно впливаючи і конструюючи небезпечні суспільні стани. Характерними для цього режиму є феномени «колективної амнезії», «колективного забуття», «колективного витіснення», «колективної

травми». Цей режим повністю ліквідує ймовірність першого рівня пам'яті «знизу», не надаючи жодної змоги соціальним групам впливати на меморіальну політику. У межах такого режиму характерним є фальсифікація минулого, викривлення і спотворення дійсності, продукування міфів, видавання бажаного за реальне, нав'язування ілюзорного бачення і примус в нього повірити. Саме тоталітарний режим якомога ширше розкриває використання привілейованого становища держави у можливості закріплення панівного дискурсу, який підтримуватиметься і розділятиметься усіма соціальними групами без винятку. Як наслідок, наявність травмуючих суспільних станів обумовлює майбутню тривалу суспільну реабілітацію.

Досліджуючи колективну пам'ять в умовах класичної транзитологічної парадигми, де відбувається поступова лібералізація і демократизація, слід наголошувати, що найбільш складним буде перехід тих соціальних груп, які раніше зазнали колективної травми. Тривале забуття, амнезія у спогадах може не сприяти звільненню об'єктивної колективної пам'яті, водночас соціальні групи, які зазнали травмуючих подій, можуть самі обирати подальше мовчання, керуючись відповідними причинами. Зокрема, нелегітимність, тобто тотальна зневіра у демократичних інституціях, обумовлюватиме небажання соціальних груп перервати цю тишу. Окрім цього, небажання зазнати подальшої травматизації і вийти з позиції віктимності, з огляду на відсутність віри у цю можливість, також обумовлюватимуть мовчання.

Окрім цього, варто розкрити становище колективної пам'яті в умовах некласичної транзитологічної парадигми, характерної для країн пострадянського простору, де транзит призводить не до демократичного, а до гібридного режиму, який комбінує елементи як демократичного, так і авторитарного правління. На нашу думку, колективна пам'ять в межах гібридного режиму також набуває гібридних форм. Це обумовлено тим, що наявні характеристики авторитарного режиму не сприяють узгодженому опредмечуванню колективної пам'яті, а значить і меморіальна політика є достатньо неефективна. Відповідно, колективна пам'ять є нецілісною, фрагментарною і неструктурованою. Половина суспільства прагне конвертувати висновки минулого у конструктивну стратегію розвитку майбутнього, але інша – продукує міфи з ціллю повернення так званого «золотого віку». До того ж, у межах гібридного режиму «битви пам'яті» чи «війни пам'яті» є достатньо неконструктивними, оскільки неефективність усієї системи, обумовлена відсутністю

повноцінної демократизації, детермінує і нефективність усіх похідних елементів.

Висновки. Отже, виокремлено методологію соціального конструктивізму і функціональний, наративний та семіотичний підходи до дослідження колективної пам'яті. Визначено, що феномен колективної пам'яті є самотнім, обмежений соціальними рамками пам'яті, соціально сконструйований, містить певні знаки та символи, наративи, є частиною дискурсу, а також характеризується ірраціональним компонентом. Обґрунтовано, що демократичний режим – це єдиний режим, який захищатиме групову ідентичність, і, як наслідок, колективну пам'ять, реалізуючи ефективну меморіальну політику, яка ґрунтується на узгодженості інтересів суспільства та політичної еліти. Також зазначено, що авторитарний, тоталітарний та гібридний режими деструктивно впливатимуть на колективну свідомість, фальсифікуючи дійсність. Окрім цього, виокремлено причини, які можуть пригальмувати реабілітаційний процес колективної свідомості в умовах транзиту. Зокрема, тривала позиція віктимності, крах легітимності та страх подальшої травматизації негативно впливатимуть на висвітлення колективних спогадів.

## **Тупиця Олег Леонідович**

Доктор політичних наук, професор,  
радник міського голови міста Дніпра з питань вищої освіти  
ORCID 0009-0008-1757-8892  
e-mail: oleg9@protonmail.com

### **ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ ТА НОВІ СПЕЦИФІЧНІ РЕАЛІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Викладаючи тези конференції слід зауважити, що Цвих Володимир Федорович був великим вченим, який не тільки займався науковими дослідженнями, але й передавав свої знання та досвід своїм учням. Він завжди надихав нас до нових досягнень, навчав науковців думати критично і бути творчими в своїй роботі. Політологічний загал України буде пам'ятати його як людину, яка присвятила все своє життя політичній науці та Київському національному університету імені Тараса Шевченка.

Не буде перебільшенням висловити на честь Володимира Федоровича Цвиха як суспільного діяча таку тезу: він присвятив своє життя боротьбі за справедливість і рівність в освітній сфері. Його відданість та наполегливість в профспілковій роботі змінили життя багатьох людей на краще. Її слід залишитися в нашій пам'яті назавжди. Науковці провели з В. Цвихом багато годин у дискусіях та бесідах щодо перспектив розвитку українського профспілкового руху та політичної науки. Його мудрих слів нам не вистачає саме зараз, у переламний період українського поступу.

Сучасна інтерпретація громадянського суспільства потребує доповнення на основі з'ясування механізмів винесення соціальних проблем на політичний рівень. Попри тяжкі умови війни, Українська держава декларує свій соціальний характер, закріплений у Конституції. Однак, демократичні й ринкові реформи в період післявоєнного відновлення будуть мати дуже значну соціальну ціну та викликатимуть зниження рівня життя у значної частини населення. В умовах зовнішньої агресії проти України та кризових явищ у світовій економіці, постає питання розподілу національного багатства на засадах справедливості з метою запобігання соціальним катаклізмам й дестабілізації ситуації. У цьому контексті важливою є роль політичних інституцій, які забезпечують демократичне представництво таких, як політичні партії і громадські організації.

Також потребує вивчення питання, які організаційні форми є більш придатними для соціального представництва після цієї тяжкої війни.

Зміст взаємодій між компонентами громадянського суспільства виступає об'єктом дослідження кількох парадигм політичного аналізу: від нормативістського та етичного до прагматичного та інституційного. Кожен з напрямків пропонує своє тлумачення відносин всередині громадянського суспільства. Однак, реалії російсько-української війни внесли свої важливі корективи.

Як добре відомо, соціальні мотивації діяльності громадських груп проявляються у різноманітних акціях, ініціативах, у відстоюванні певних інтересів, позицій, тощо. Однак, у воєнний та післявоєнний період в Україні одним з провідних чинників розподілу соціальних благ залишатиметься держава. На цій основі багато громадських організацій і неформальних груп спрямовують свої апеляції саме до державних інституцій. Це спонукає державу до певних дій з нормування та регулювання соціально-громадської активності. Можна стверджувати, що соціальний сегмент громадянського суспільства перебуває в процесі постійної видозміни. З одного боку, його формують традиційні представники соціальних інтересів, зокрема, профспілки, з іншого боку, важливою частиною громадського простору стають експерти, представники мас-медіа, просто небайдужі громадяни. Також до числа соціально орієнтованих компонентів громадянського суспільства під час війни можна віднести волонтерські організації, які здійснюють соціальні проекти, в тому числі різноманітні фонди та філії міжнародних організацій. Така строкатість представників соціальних інтересів змушує державу, як вже зазначалося, вдаватися до регулятивних дій.

Нормування державою суспільно-політичного простору під час воєнного стану до певної міри звужує соціальні протести і задовольняє певну частину соціальних вимог. Водночас всередині сучасної України та в її політичній системі є сили, які здатні динамізувати або уповільнити соціальний прогрес. Вони можуть створювати умови для успішного реформування соціальної сфери або зберегти умови для її стагнації. Приклад сучасної України під час зовнішньої агресії засвідчує, що домінування у державі й суспільстві елітарних груп, які реалізують власні інтереси за рахунок інших соціальних спільнот, істотно підвищує градус суспільного невдоволення, формує умови для масштабної дестабілізації. Частиною несприятливого кумулятивного ефекту та соціального тла для реформ в Україні, які здійснюються протягом років Незалежності, стала нездатність вітчизняних еліт забезпечити стабільний і збалансований

розвиток України, незважаючи на наявність значного ресурсного потенціалу та вигідного розташування держави.

Під час ворожого вторгнення, соціальні інтереси як рушійна сила диференціації громадянського суспільства, визначають необхідність зміни свідомості громадян та консолідованого розуміння потреб різних верств. Це, своєю чергою, вимагає спільного концептуального бачення та задоволення потреб соціуму на основі наявної ресурсної бази. Нездатність значної частини населення сучасної України представляти свої інтереси та організовано висувати власні соціальні вимоги, артикулювати існуючі соціальні проблеми, поєднуються з нездатністю еліт побачити існуючу ситуацію, виправити її до моменту наростання кризових явищ. Саме тому напрямком зростання значення соціального сегменту громадянського суспільства є висування вимог соціальної відповідальності перед корпоративним бізнесом (чого практично не відбувалося протягом років Незалежності України).

В умовах повномасштабного вторгнення росії соціальні інтереси як мотивація політичних дій потребують розгляду й інтерпретації як у межах потреб соціальних верств і окремих громадян, так і в контексті державного управління й загальних перспектив розвитку суспільства. Серйозним обмеженням зростання соціальних стандартів в Україні воєнного часу є, як відомо, розвиток економіки та розмір соціально навантаження, який вона здатна витримати. Крім того, у середовищі громадянського суспільства в умовах української демократії, непоодинокими є випадки поширення соціально-популістських настроїв, які не відповідають об'єктивним можливостям підвищення соціальних стандартів. Тому слід вести мову про соціально відповідальний сектор соціально-орієнтованої громадськості, який на раціональній основі виступає партнером держави у вирішенні соціальних питань.

Здатність громадянського суспільства динамічно взаємодіяти з державою з метою забезпечення соціальної стабільності в рамках військового стану на сучасному етапі проявляється у мережі консультативних структур громадських рад та волонтерських організацій. Вони намагаються вирішувати конкретні соціальні проблеми на територіальному і загальнодержавному рівні. При цьому різноманіття відомчих інтересів, непослідовність політики держави, обмеженість ресурсів можуть впливати на задоволення тих чи інших потреб. При цьому позиція держави не завжди узгоджується з позицією соціального сегменту громадянського суспільства. Попри умови війни, головною потребою є розширення поля дискусій та

обговорень, спільного ухвалення рішень, планування заходів, а також долучення до вирішення соціальних питань політичних сил на основі консенсусу і залучення недержавних ресурсів. Цьому має сприяти й оптимізація структури профспілкового руху України, яка є досить складною та бюрократизованою. Вона є значно опосередкованою від конкретних соціальних груп та має непрозорі механізми ухвалення рішень. Тому нагальним питанням післявоєнної розбудови України слід вважати реформування профспілкового руху на засадах рівноправ'я та конкуренції, відповідно до кращих європейських практик представництва соціальних інтересів.



### **Федірко Іван Павлович**

Кандидат філософських наук, доцент кафедри політології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0003-4626-512X  
e-mail: ivanfedirko832@gmail.com

### **Косілова Ольга Іванівна**

Кандидат політичних наук, доцент кафедри теоретико-правових  
дисциплін, Навчально-науковий інститут права Державного  
податкового університету (м. Ірпінь)  
ORCID 0000-0002-5574-3771  
e-mail: kosilovaolga3@gmail.com

## **ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ФУНКЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Актуалізація досліджень проблематики, пов'язаних з поняттям та політологічним пізнанням громадянського суспільства у сучасній зарубіжній філософській і соціально-політичній думці припадає на 70-80 рр. ХХ століття. Зростання зацікавленості у цій проблематиці стало особливо помітним у зв'язку з кардинальними змінами, що відбулися у країнах Східної Європи і країнах так званого «третього світу».

Перші роки існування України як незалежної держави відзначалися незначною увагою вчених до цієї проблеми. По мірі того, як країна позбавлялася невизначеності свого політичного статусу, а західний вектор у зовнішній політиці керівництва України ставав більш чітким, зростав і науковий інтерес до стану громадянського суспільства на Заході як першооснови всього життєвого успіху західноєвропейських націй. Останнім часом громадянське суспільство знаходиться під пильною увагою вітчизняних дослідників, про що свідчить значна кількість монографій та публікацій, присвячених цій темі. Зокрема, в Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка під керівництвом професора В.Ф. Цвиха захищено ряд кандидатських дисертацій з цієї тематики.

Позиції вітчизняних дослідників громадянського суспільства умовно можна поділити на дві великі групи. Перша з яких відстоює право на незалежне існування громадянського суспільства як окремої

соціально-політичної сфери, що контролює діяльність органів держави. Друга група дослідників наголошує на важливій ролі держави у функціонуванні громадянського суспільства. У методологічному контексті найбільш доцільним на нашу думку є підхід, згідно з яким громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку із становленням правової, соціальної демократичної держави.

Громадянське суспільство та держава в її інституціональному розумінні являють собою дві невід'ємні складові сучасного соціуму, які не можуть існувати одна без одної. Аналіз громадянського суспільства неможливий без посилення на його тісний взаємозв'язок із державою. З того часу, коли держава виникла на історичній арені, вона постійно впливала на суспільство у різних формах. Такими формами впливу є різного характеру директиви, постанови, здійснення прямого чи опосередкованого впливу за допомогою державних інституцій. Завдяки зазначеним діям держава унеможливила поверненню суспільства до природного стану хаосу та анархії, тоді як громадянське суспільство ставало на заваді надмірному втручанню держави у сферу вільних відносин у соціумі.

В контексті означеного, функціональним проявом громадянського суспільства слід вважати таку діяльність його інститутів, яка спрямована на утвердження і захист його головних цінностей, впровадження та оптимізацію інституційних механізмів демократії, а також політико-правових засад її відтворення та вдосконалення. В такому вимірі свого буття, громадянське суспільство сформувалось одночасно і як політичне співтовариство.

Громадянське суспільство проявляє себе у двох головних аспектах: по-перше, через обмеження державного впливу на усі сфери життєдіяльності людини; по-друге, через створення і діяльність громадських об'єднань, які допомагають громадянам розв'язувати важливі для них питання у суспільно-політичній площині, захищають громадянина від тиску держави, консолідують суспільство. Безпосередньо, політичність громадянського суспільства виявляється у наявності у ньому таких інститутів, як політичні партії, громадсько-політичні організації, незалежні ЗМІ, органів місцевого самоврядування, через які воно взаємодіє з державою.

Функції громадянського суспільства залежно від сфери впливу розрізняються на внутрішні і зовнішні. Об'єктом цілеспрямованої діяльності при реалізації внутрішніх політичних функцій виступає система суспільних відносин у всіх її проявах. На наш погляд, внутрішні функції громадянського суспільства спрямовані перш за все

на створення оптимальних умов для самовираження індивідів та їх груп, їх самоорганізації та взаємодії всередині складного соціально-політичного організму, яким є громадянське суспільство.

Необхідність врегулювання складних взаємовідносин громадянського суспільства з державою обумовлює реалізацію зовнішніх політичних функцій, які спрямовані на забезпечення оптимальних умов існування громадянського суспільства у державі, налагодження механізмів їх взаємодії, узгодження стратегій розвитку й впровадження у суспільно-політичну практику системи політичних норм та цінностей, що детермінують їх діяльність. Практичний аспект реалізації зовнішніх політичних функцій громадянського суспільства полягає у тому, що громадянське суспільство, з одного боку, створює бар'єр, що не дозволяє державі активно втручатися у справи суспільства, а з іншого – громадянське суспільство намагається корегувати та контролювати державну політику з максимальним урахуванням власних інтересів.

На нашу думку, найбільш широкі можливості для реалізації політичних функцій інститутами громадянського суспільства існують у правовій державі, оскільки саме така держава забезпечує нормальне функціонування інститутів громадянського суспільства, сприяє вирішенню проблем, які постають перед його членами. Правове поле утворює можливість утворення й розвитку громадянського суспільства, яка може бути реалізована ініціативою знизу, діяльною та постійною активною позицією рядових громадян.

Слід зазначити, що функції громадянського суспільства та держави мають багато спільного. Проте, принципова різниця між ними полягає в тому, що держава виконує функції, які спрямовані на врегулювання процесів життєдіяльності суспільств як цілісної соціально-політичної системи, а громадянське суспільство має ряд функцій, які стосуються держави як політичного інституту, так і його самого як суспільного утворення. Функції громадянського суспільства, у залежності від сфери їх реалізації інститутами та суб'єктами, таким чином, від спрямованості на об'єкт дії в рамках дуальної системи «громадянське суспільство – держава», можна поділити на дві загальних групи: внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції громадянського суспільства спрямовані, перш за все, на створення оптимальних умов для самовираження індивідів, їх самоорганізації та усвідомленої взаємодії всередині складного соціального організму, який ми називаємо громадянським суспільством. Внутрішні функції громадянського суспільства забезпечують оптимальне функціонування інституціональних

елементів громадянського суспільства у політичній, соціальній, економічній та духовній сферах.

Поряд з внутрішніми функціями, громадянське суспільство виконує низку функцій по відношенню до держави Їх слід визначати як зовнішні, оскільки вони спрямовані на використання політики та ресурсів державної влади або здійснення впливу на характер діяльності її інститутів в інтересах громадянського суспільства. Сукупність зовнішніх функцій утворює окремий вимір взаємодії громадянського суспільства із державою. І, перш за все тим, що громадянське суспільство, з одного боку, створює бар'єри, які не дозволяють державі активно втручатися у справи суспільства, а з іншого боку – громадянське суспільство намагається визначати цілі, корегувати та контролювати державну політику з метою максимального урахування у ній інтересів його різноманітних суб'єктів.

На відміну від зовнішніх, внутрішні функції суб'єктів та інститутів громадянського суспільства стають політичними тоді, коли вони, у задоволенні власних інтересів діють безпосередньо через органи держави, усвідомлено проводять корекцію державної політики, таким чином, використовують публічну владу заради потреб членів громадянських об'єднань.

Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що політичні функції громадянського суспільства, й таким чином діалектику його політичного буття, слід розуміти як сукупність форм та способів організованих взаємодій його суб'єктів та інститутів з інститутами державної влади, а також іншими елементами політичної системи суспільства, що мають за мету, з одного боку, забезпечення участі або впливу (іноді примусового) в процесах їх утворення, прийняття рішень, визначення цілей, напрямів та характеру. Політичними, функції громадянського суспільства стають тоді, коли дії його суб'єктів та інститутів або реалізуються завдяки безпосередньому використанню владних можливостей держави (так би мовити, проходячи «скрізь поля» існуючих владних відносин та повноважень структур) або здійснюють необхідний для громадян та їх об'єднань вплив (перш за все, через формування, здійснення та контроль) на діяльність політичних інститутів і характер політичних відносин.

## **Філатов Борис Альбертович**

Доктор політичних наук, доцент,  
міський голова міста Дніпро  
ORCID 0000-0001-5845-8733  
e-mail: bfilatov@i.ua

### **ПАТРІОТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ**

Необхідно декілька слів сказати про особистість Володимира Федоровича Цвиха, який став, без перебільшення, хрещеним батьком для багатьох українських науковців-політологів. Масштаб діяльності кожного вченого та освітянина вимірюється його спадком: публікаціями та підготовкою фахівців, формуванням наукової школи. Це очевидні, але більшою частиною формальні аспекти. У випадку Володимира Федоровича вони беззаперечні.

Разом з цим, неодмінно варто згадати людяність, привітність та емоційність Володимира Федоровича, його щире вболівання за кожного зі своїх вихованців, а також за долю політичної науки і вищої освіти України.

Цілком доречно закликати наукове товариство, твердо триматися настанов та програмних дороговказів Володимира Цвиха, втілювати в життя його проекти, формувати свою наукову та освітню траєкторію, покладаючись на його образ мислення та приклад поведінки під час життя. Упевнений, його думки та ідеї дадуть нам змогу не лише дати гідну відсіч російській навалі, але й розбудувати Українську Державу в Об'єднаній Європі.

Переходячи до теми публікації, слід зазначити, що в наш час дедалі наочніше проявляються процеси структурування волонтерського руху, а також формування політичного представництва на основі національної ідентичності. Патріотична громадськість в умовах війни, як добре відомо, інституційно включає ветеранів збройних сил, а також активних помічників збройних структур України. Під час повномасштабного вторгнення росії з'явилися тенденції, які вимагають обговорення. Ідеться про функціонування ідеологічних та прагматичних громадських суб'єктів.

В умовах російської агресії з'явилася ситуація загрози не лише національній державності, але й існуванню української нації та культури. Тому актуалізувалася необхідність виявлення нових структурних елементів громадськості. До них належать формальні

неурядові організації, які мають реєстрацію, неформальні локальні спільноти, громадські групи тощо. Така структура в умовах війни вказує на значну диверсифікацію політичних центрів патріотичної громадськості України та їх ідейних і концептуальних взаємозв'язків.

На локальному та регіональному рівні в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення з'явилися умови для усунення організаційних та ідейних бар'єрів, відбулася консолідація на основі реакції на пряму загрозу. Водночас відчувається, що в умовах певної стабілізації військової ситуації або зменшення загрози частина громадських спільнот та груп повертається до попереднього хаотичного стану та здійснює відстоювання своїх інтересів без уваги до кінцевої мети – консолідації української патріотичної громадськості до єдиного політичного руху. Розглянемо інституційні особливості еволюції українського патріотизму в довоєнний та воєнний час, які спонукають до пропозиції та прийняття організаційних рішень.

Військові дії в Україні змушують науковців шукати оптимальну інституційну структуру, яка здатна забезпечити прийняття необхідних політичних рішень та створити основи політичної стабільності в умовах демократії. Сучасні політичні науки для вирішення завдань оптимізації інституційної структури та укріплення демократії спрямовують зусилля на встановлення ресурсів оптимальної конфігурації взаємодії між політичними партіями та громадськими (неурядовими) організаціями, інститутами місцевого самоврядування тощо. Водночас тенденція до корумпованості політичних еліт у перехідних державах змушує шукати спільне підґрунтя для широкої ідейної консолідації суспільства. Особливо актуальною ця проблема є для сучасної України, в якій події повномасштабного вторгнення спонукали громадянське суспільство до активних дій і відстоювання вимог щодо реформування країни. Досвід багатьох країн світу засвідчив, що динаміка взаємодії у межах консолідації політичних інститутів залежить від спільного бачення громадянами перспектив розвитку національної державності. Також нагальним є позитивне сприйняття проекту політичної нації у контексті інтересів провідних верств населення тієї чи іншої країни.

Державницький вимір інституційного значення патріотизму в період війни має в умовах трансформації доповнюватися та врівноважуватися рівнем розвитку самоврядної громадськості. Громадянське суспільство як сукупність інституцій, які реалізують функцію представництва й реалізації прав і свобод громадян, передбачає залучення вікових і соціальних груп до певної

інституалізованої діяльності (до виконання певних політичних дій на постійній або регулярній основі). Звідси громадянський (активістський) зміст патріотизму має вирішальне значення в умовах соціально-політичних трансформацій та розвитку самодостатньої й стабільної національної політичної системи.

Події російсько-української війни довели, що громадянський активізм, попри соціальну аномію та апатію у суспільстві, здатний здійснити докорінні перетворення політико-інституційної структури. У зв'язку з цим, держава і громадянське суспільство мають виробити ті механізми, які здатні не лише експлуатувати спонтанні сплески політичної активності мас у кризові періоди, але й підживлювати волонтерську діяльність та інші прояви громадсько-політичної участі з метою подальшої реалізації демократичних перетворень у післявоєнний період. У цьому зв'язку новітня синкретична доктрина патріотизму в сучасній Україні має включати як цілі і завдання поширення патріотичних цінностей і світогляду, так і кінцевий результат у вигляді політичної участі громадян та їх діяльності зі створення нових інституцій.

Пошук інноваційної моделі національного інституційного будівництва у воєнний та післявоєнний період заснований на вільній від примусу та маніпуляцій діяльності патріотичних громадських об'єднань. Вона має враховувати й дефініцію кінцевого пункту загальних перетворень, які здійснюються в державі. Таким компонентом доктрини післявоєнного українського патріотизму має бути опис і дефініція демократичної політичної системи, в якій будуть існувати можливості гармонізації протилежних громадсько-політичних інтересів та відстоювання думки міноритарних груп. Саме проблема реалізації політичної волі більшості, виявлена представницьким шляхом, є однією з найбільш складних проблем інституційного дизайну та трансформаційної творчості.

Патріотично налаштовані громадяни мають тенденцію до ідентифікації своїх потреб та інтересів із потребами певної сторони, яка є учасником соціально-трудоих відносин. Тому профспілковий рух та інші організації професійного представництва є вагомим чинником потенційної трансляції патріотичних уподобань до політичного рівня. Вони забезпечують зв'язок цінностей захисту держави та її розвитку із прагматичними інтересами конкретних громадян.

Обґрунтування дослідження будівництва громадянського суспільства в Україні пов'язане із змінами цих політичних інститутів за досить короткий період. Попри досить інтенсивне творення

неурядових організацій протягом років незалежності, їх роль у суспільстві не стала провідною. Тому дослідження потребують такі аспекти, як вплив на громадянське суспільство, реальність представництва основних верств населення, зміст взаємодії партійних утворень та парламентів та інших органів представництва в країні. Зменшення впливу ідеологічних політичних сил вимагає аналізу того, яким чином компенсується процес мотивації політичної участі та зміни політичної поведінки громадян внаслідок діяльності політичних партій.

Проблема політичного впливу патріотизму постає в умовах безпрецедентних випробувань, яких зазнають українська держава і суспільство під час війни за Незалежність. У цих умовах важливим елементом досягнення змісту патріотизму як чинника політичних перетворень є оцінювання ретроспективи політичного розвитку України. Наголосимо, що формування зваженої концепції політичного минулого дає певну відповідь на особливості сучасного процесу державотворення, створення стабільних елементів політичної ініціативності та стратегічних технологій забезпечення місця України у глобальному вимірі. Встановлення значення патріотизму як однієї з ключових детермінант системи громадського представництва, є ключовим для розуміння еволюції форм демократичної політичної участі, проблем доступу основних соціальних верств до механізмів просування вимог політичний рівень. Критична громадськість як особливий компонент громадянського суспільства в Україні в умовах війни, потребує аналізу саме на основі продуктивності участі у політичному процесі, здатності забезпечити консолідацію нації у моменти масштабних змін у рамках сучасної біфуркації політичної системи.

Соціальне середовище політики під час війни в Україні значно урізноманітнюється. Це відбувається за рахунок збільшення кількості соціальних суб'єктів та каналів просування соціальних вимог на політичний рівень. У загальносвітовій практиці патріотизм виступає чинником консолідації соціальних вимог та реалізації соціального впливу на політичні рішення. У сучасній Україні патріотизм став механізмом спрямуванням на політичний рівень вимог щодо представництва окремих територіальних громад, вирівнювання соціального розвитку регіонів тощо. Патріотизм також стане чинником констатації необхідності оптимізації соціальних стандартів після війни. Також патріотизм у сучасній Україні надав політичного звучання таким соціальним вимогам, як розбудова сучасної спроможної армії та інших компонентів сил оборони. Також



патріотизм сприяв мобілізації вимог щодо громадської безпеки та відповідальності публічної влади. Український громадянський патріотизм виступає постійно підживлюючим компонентом жорсткого ставлення громадськості до проблеми корупції та тіньового відстоювання інтересів.

Таким чином, патріотична громадськість України як частина громадянського суспільства продемонструвала потужні якості самоорганізації дії та заявила про можливість відстоювання національних інтересів. Якись громадянської співпраці в умовах волонтерської допомоги довела наявність в Україні по-справжньому активних громадян та їх мережних спільнот. Наслідком повномасштабного вторгнення російської федерації до України для патріотичної громадськості стало очищення від різних супутніх (імітаційних, профанаційних) форм та суб'єктів. Також з'явилося розуміння необхідності подальшої політичної співпраці з метою розвитку демократії в Україні, інституалізації громадянської дії, відстоювання прав людини та свободи слова. Неспроможність державних структур адекватно відповісти на кризові виклики змусила волонтерів та інші патріотичні громадські організації шукати технологічні, ресурсні та комунікаційні засоби відновлення обороноздатності країни.

Це завдання було виконано у безпрецедентно стислі терміни ціною надзвичайного напруження сил. Зазначені події ще тривають і будуть потребувати в подальшому більш ретельної наукової оцінки і повного відображення. Однак вже зараз можна сказати, що патріотична громадськість України як компонент громадянського суспільства виступає найбільш активною його частиною. Вона характеризується значною автономністю як від інститутів, влади так і від політичних сил. Вона має значні лідерські якості та спроможність виконувати політичні завдання. Тому слід очікувати подальшої політичної консолідації, патріотичного громадянського консенсусу щодо вироблення програмних настанов та подальших політичних цілей після війни.

**СЕКЦІЯ 2**  
**СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО І ТОЛЕРАНТНІСТЬ В**  
**УМОВАХ ВІЙНИ: ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ І**  
**ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

**Аташкаде Руслана Вадимівна**

Кандидат філософських наук,  
доцент кафедри філософії гуманітарних наук,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0001-5349-9579  
e-mail: brvbrv5@gmail.com

**ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В КОНТЕКСТІ**  
**ПРОТИДІІ АКАДЕМІЧНІЙ МІГРАЦІЇ**

На сьогоднішній день академічна міграція наукової еліти постає актуальною проблемою для України та потребує детального вивчення. Для захисту трудових прав людини в цих умовах необхідна розгалужена та ефективна система колективних переговорів. Тому нині значна увага приділяється розвитку соціального партнерства, яке може стати дієвим механізмом вирішення проблем у суспільстві та, зокрема, у сфері освіти.

В сучасній науковій літературі існує широкий спектр уявлень про соціальне партнерство. Термін «соціальне партнерство» часто вживається у різних смислах і з різним змістом. Часто воно виступає під іншими назвами, зокрема, «соціальна або національна згода», «соціальний мир», «суспільна угода або договір», «громадянська злагода» тощо. Усе це тому, що «соціальне партнерство це динамічне поняття, яке існує в межах демократичного суспільства, в певних соціально-політичних та економічних умовах, воно постає результатом кропіткої співпраці – відносин зацікавлених сторін» [1].

Соціальне партнерство є поліфонічним явищем, адже під ним розуміють, «по-перше, систему відносин між головними учасниками виробничого процесу, яка дозволяє визнати розбіжності інтересів та узгодити їх переважно завдяки переговорам через пошук компромісних, взаємоприйнятних рішень; по-друге, особливий вид суспільних відносин між різними соціальними групами з приводу створення оптимальних умов розвитку економіки, і, нарешті, по-третє,

специфічний метод досягнення балансу та реалізації соціально-економічних інтересів суб'єктів цих відносин» [2].

Також останнім продукується ідея розширеного тлумачення соціального партнерства як будь-якої взаємодії, спрямованої на досягнення компромісу незалежно від сфери регулювання, кількості партнерів, механізмів, що використовуються.

Умовою становлення системи соціального партнерства є високий рівень самосвідомості та здатності до самоорганізації зацікавлених груп з метою захисту своїх інтересів, що однозначно є передумовою становлення та ознакою високого розвитку громадянського суспільства. За допомогою організацій груп інтересів громадянське суспільство взаємодіє з державою, забезпечуючи баланс приватних як всередині громадянського суспільства, так і між груповими та загальносуспільними інтересами. Партнерство є одним із видів взаємодії, яка виявляється виключно в процесі спільної діяльності: соціальної, економічної, політичної, яку можна розглядати як синхронно, так і діахронно. Основою його є суспільна угода між підприємцями і найманими працівниками по забезпеченню умов спільної діяльності на основі узгодження і балансу інтересів обох сторін.

Сьогодні можна констатувати, що завдання модернізації освіти мають досягатися лише в процесі постійної взаємодії системи освіти із зацікавленими соціальними партнерами.

Отже, розвиток дієвого механізму соціального партнерства між надавачами освітніх послуг, роботодавцями, контролюючими установами та населенням дозволить протидіяти академічній міграції, підвищити рівень економічної безпеки та забезпечити стале зростання країни.

#### *Список посилань:*

1. Жуков В.І. Міф соціального партнерства, який може стати реальністю. *Профспілки України*. 2005. № 2. С. 73-77.
2. Буздуган Ю . О. Правові засади соціального діалогу. *Профспілки України*. 1997. № 3. С. 10-14.

## **Власенко Федір Павлович**

Кандидат філософських наук, доцент,  
завідувач кафедри філософії гуманітарних наук,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-5272-9018  
e-mail: vlasenko\_f@knu.ua

### **РОЛЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ФОРМУВАННІ СПРИЯТЛИВОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ**

Як відомо, толерантність, в перекладі з латини, означає стійкість, витривалість, терпимість. Саме з останнім словом в уявленнях людей найчастіше асоціюється це поняття. Тобто у загальному розумінні толерантність – це терпиме, допустиме відхилення. Насправді ж це багатоаспектний концепт, який у сучасному дискурсі має різні тлумачення. Та ми зупинимось на філософському аналізі ролі даного феномену у збереженні інтелектуального потенціалу держави. Толерантність, як базову цінність і принцип цивілізованих суспільних відносин, обґрунтовували багато філософів минулого і сучасності. Зокрема, М. Мамардашвілі говорив про те, що поширення толерантних відносин потребує зусиль, а сама толерантність жодним чином не синонімічна індиферентності та пасивності. Вона не зводиться лише до «терпимості» (тобто «насильства» над собою, яке чинить особа, щоб стерпіти іншу), а містить в собі ідею взаємодії, дієвого початку і є активним визнанням іншої людини незалежно від її етнічних, релігійних або ж гендерних особливостей.

Г. Маркузе, Е. Фромм розглядали толерантність як цивілізаційний феномен, адекватне відображення складових якого можливе за умови рефлексії над усім полем культури. У контексті постмодерністської філософії Ж.-Ф. Ліотар звертає увагу на те, що плюралізм парадигм (моральних, політичних, соціальних і т.п.), котрі апріорі вимагають особливого ставлення до аксіологічно-праксеологічних настанов, з необхідністю актуалізує дискурс толерантності.

На наш погляд, ґрунтовне дослідження толерантності, можливе через аналіз чотирьох її смислів: 1) толерантність як байдужість; 2) толерантність як неможливість взаєморозуміння; 3) толерантність як поблажливість; 4) толерантність як розширення власного досвіду й

критичний діалог. Перший тип ґрунтується на апатії до результатів діяльності, думок і переконань іншого; другий – актуалізує водночас і повагу й нерозуміння / неможливість взаємодіяти з іншим. Третій тип – передбачає тактовність, коректність, делікатність у висловлюваннях щодо іншого, а четвертий зосереджується на поважанні думки іншого в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій у ході критичного діалогу.

У вітчизняному філософському енциклопедичному словнику толерантність визначено як «доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)» [1, с. 642].

Головним міжнародним правовим документом, що обґрунтовує принцип толерантності, як базову цінність європейських держав, є «Декларація принципів толерантності», де вона визначається як повага, сприйняття і розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості [2]. Ґрунтуючись на її положеннях, провідні європейські держави розпочали політику розгортання реальних механізмів впровадження толерантності в суспільстві.

Наведені обґрунтування дають підстави констатувати, що толерантність не можна сприймати в статусі застарілої цінності або хиткого консенсусу. Вона має фундаментальне значення в контексті сучасності, виконуючи функцію універсального медіатора в дискурсі різних суспільств, спільнот, меншин і особистостей.

Разом з тим, потрібно зауважити, що сьогодні навколо проблеми толерантності розгортається широке коло різного роду провокацій та маніпуляцій. Найчастіше здійснюється ототожнення цієї категорії з такими поняттями, як терпіння та розуміння і визначення її як абсолютного прийняття всього, в тому числі й того, що протирічить внутрішнім переконанням і моральним й правовим нормам. Звичайно таке розуміння є невірним, оскільки людина, яка сприймає абсолютно все, є безпорадною і може прийняти жорстокість, агресію, несправедливість за норму. Більше того, необмежена терпимість неодмінно призводить до зникнення толерантності, як стверджує Карл Поппер [3]. Уявімо толерантне суспільство, що безмежно терпляче ставиться до всіх, навіть до інтолерантних. Воно не готове захищати свої благі гуманні ідеї від атак нетерпимих індивідів. За К. Поппером, «толерантні» в такому випадку рано чи пізно будуть знищені. Це так званий парадокс терпимості. З іншого боку, якщо суспільство толерантне, то воно встановлює такі правила й механізми, які би запобігали ненависті на ґрунті раси, релігії, походження тощо.

Інтолерантна поведінка вважається девіантною, а отже, є карною. Тобто, виникає ситуація, коли толерантні не толерують нетерпимих з метою самозбереження суспільства.

У цьому контексті необхідно наголосити, що культивування толерантності передбачає не тільки існування, але й міцну вкоріненість у суспільстві кількох настанов, що стосуються розуміння людини та її свободи. Принаймні, це настанова на незалежність, автономність індивіда, соціуму, його особисту відповідальність за свої переконання і вчинки, неприпустимість силового нав'язування жодних ідей, якими б гарними вони не видавались. Толерантність передбачає також і усвідомлення відносності багатьох наших переконань та суджень, неможливість такого їх обґрунтування, котре б було беззаперечним для всіх. Я стаю толерантним до толерантності, якщо змушений захищати свою власну свободу, державний суверенітет, культурну й етно-національну самобутність і незалежність свого народу.

Таким чином, толерантність – це відповідальність за вибір своєї свободи. У цьому зв'язку питання збереження і розвитку інтелектуального потенціалу України сьогодні стає викликом для безпеки держави і громадян. Тому потрібно комплексно підходити до регулювання процесу інтелектуальної міграції, сформуванню прийнятні умови для плідних дослідницьких досліджень, насамперед найбільш обдарованої частини вчених, а також розробити і запровадити дієві інструменти забезпечення повернення громадян на Батьківщину (реєміграцію). У цьому процесі формування соціальної толерантності постає важливою передумовою збереження людського капіталу країни, оскільки взаєморозуміння є соціальною і особистісною цінністю, що дозволяє забезпечити гармонійний розвиток суспільних відносин. Відсутність взаєморозуміння і взаємоповаги у взаємодіях між людьми на рівні трудового колективу, організації, спільноти та суспільства загалом призводить до кризи суспільних зв'язків і втрати у людини почуття безпеки, розвитку фрустрації тощо. Наявність у спільноті порозуміння і взаємної поваги між її членами, навпаки, сприяє виробленню в індивіда почуття безпеки, впевненості у власних діях, розвитку ціннісних настанов тощо. Отже, толерантність стає не лише популярним терміном, соціальним ідеалом, але й умовою життєдіяльності людини в сучасному суспільстві, а на рівні окремої держави, – необхідною умовою збереження інтелектуального потенціалу країни, а отже й забезпечення національної безпеки.

*Список посилань:*

1. Філософський енциклопедичний словник. НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди [В.І. Шинкарук (голова редкол.)]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
2. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995\\_503](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_503)
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. У полоні Платонівських чарів. Київ: Основи, 1994. 444 с.

## **Каращук Микола Григорович**

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-5987-9086  
e-mail: niko\_karaschuk@ukr.net

## **Каращук Андрій Миколайович**

студент 3 курсу філософського факультету відділення політології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0009-0009-2061-2550  
e-mail: karasukandrei@gmail.com

## **СВОБОДА, БЕЗПЕКА, ТОЛЕРАНТНІСТЬ: СИНЕРГІЯ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Впродовж минулого століття у демократичному світі стверджувалось уявлення про толерантність як політичну чесноту, яка має безпосередній вплив на рівень демократичності суспільства та його соціально-економічного добробуту. Сьогодні, коли демократія у всьому світі піддається різноманітним випробовуванням, з'являються сумніви стосовно ефективності і дієвості толерантності у глобалізованому світі. Одночасно необхідно розуміти, що цей світ існує завдяки перетину і взаємозв'язків різноманітних культур, практик та ідентичностей. У цьому контексті випадку толерантність, як вважає М. Уолцер, постає основою життя, пов'язаного глобальними інформаційними мережами соціуму, «оскільки переслідування часто призводить до загибелі переслідуваного, а також вона є основою співжиття, нашого суспільства, у якому ми живемо. Толерантність робить можливим існування відмінностей; відмінності викликають необхідність толерантності» [1, с. 10].

Проте ситуація змінюється, коли спільноті починає загрожувати реальна або удавана небезпека. Невизначеність небезпеки призводить до мобілізації суспільства та поширення недовіри до відмінностей. Мобілізована спільнота прагне до єдності побудованої на однорідності. Особливо яскраво недовіра до відмінностей проявляється в умовах, коли спільнота відчуває загрозу власній ідентичності, культурі або традиціям. «Соціальна чи, скажімо, демографічна зміна ладу потрясає соціальну базу, порушує рівновагу між розміром і силою, загрожує встановленому порядку панування чи рівноправності й підриває давні угоди. Раптом одна з партій



виявляється небезпечною для решти. Взаємна толерантність залежить від взаємної довіри, тобто не стільки від доброї волі кожної групи, скільки від інституційних устроїв, котрі запобігають наслідкам злої волі» [1, с. 35].

Ефективне функціонування толерантності залежить від рівня довіри у суспільстві і формування на цій основі легітимності інститутів влади. Суспільство – це мережа інтерсуб'єктивної взаємодії, комунікації та інших тривалих і тимчасових зв'язків між організаціями та структурами. Основою цього складного процесу є проблема налагодження конструктивних відносин між людьми, адже взаємодія з іншими людьми є необхідною передумовою задоволення наших потреб. Проте дії інших людей, їх інтереси, бажання і надії, як і весь соціальний контекст соціально-культурного існування, постають непрозорими та невизначеними. Індивід функціонує у складному, хаотизованому і невпорядкованому світі і тому він змушений постійно здійснювати «стрибок у невпевненість», змушений «тестувати» оточуюче середовище у пошуках потрібних речей, людей або колективів [2, с. 120].

Довіра до інститутів державної влади здатна нейтралізувати страх і непевність перед загрозами і викликами глобалізованого світу. Наш час описується у наукових дослідженнях і як «плинна сучасність» (З. Бауман), і як «суспільство ризику» (У. Бек), і як «постіндустріальне суспільство» (Д. Белл), і як «ера пустоти» (Ж. Ліповецькі). Спільним для всіх залишається визнання прискорених трансформацій, що відбуваються в оточуючому нас світі, наслідком яких постає руйнування сталих нормативно-ціннісних орієнтирів людської життєдіяльності. Потужну роль у даному процесі відіграють представники постмодернізму, котрі здійснили всебічну критику так званих «великих нарративів», в межах якої відбувається деконструкція традиції, ідеалів, цінностей та ієрархій класичної культури. Всі вони потрапили під підозру у приховуванні владних зазіхань, в результаті чого усі сфери суспільного існування опиняються в перманентній кризі легітимності. Не уникає цієї долі і толерантність.

У спільноті відмінностей толерантність постає тією основою, на якій уможливується перспектива вибудовування такої єдності, яка не буде нівелювати індивідуальність. Толерантне суспільство – це суспільство рівних, яке виключає дискримінацію. Це суспільство, яке допускає тільки один вид нетерпимості, а саме, воно нетерпиме до нетолерантності. Схожу думку висловлював ще на початку ХХ століття відомий дослідник Л. фон Мізес. Розмірковуючи про

теоретичні засади лібералізму та роль, яку у його становленні відіграє принцип віротерпимості, вчений вважав, що «лібералізм має бути нетолерантним до будь-якого виду нетолерантності» [3, р. 55]. Толерантність, віротерпимість в межах лібералізму мисляться як гарантія соціального миру і злагоди. З цієї точки зору, гарантія миру всередині суспільства повинна мати пріоритет над всім і над усіма. Для цього необхідно усунути можливість встановлення в державі будь-якої ідеологічної та культурної монополії. Толерантність постає принципом лібералізму згідно з яким він толерує безглузді і абсурдні погляди на світ та суспільство, він толерує також шкідливі і руйнівні для соціуму вчення і рухи. «Вимагати і виявляти толерантність лібералізм змушує не міркування про зміст доктрини, до якої потрібно бути толерантними, а усвідомлення того, що тільки толерантність може створити і зберегти передумови соціального світу, без якого людство може знову впасти у варварство і злидні. Проти глупого, безглузлого, помилкового і шкідливого лібералізм бореться зброєю розуму, а не грубої сили і репресіями» [3, р. 56-57] – писав з цього приводу Ф. фон Мізес.

Необхідно зазначити, що застосування «зброї розуму» передбачає розгортання публічного, громадського простору, який може забезпечити розум від спокуси перетворення на гегемоністську владу. Мова про те, що розум поза комунікативними процедурами стає монологічним і неререфлексивним. Для того, щоб розум реалізувався у людському житті, потрібні, як мінімум, двоє. Розум має множинну, діалогічну природу. Але так само множинною є політика як спільний світ, у якому люди розкриваються один перед одним і який уможливорює сприйняття іншого. Бачити, сприймати і розуміти іншого можливо за умови вироблення спільної основи. «Громадська сфера, – писала Г. Арендт, – як спільний світ, збирає нас разом і запобігає, так би мовити, тому, щоб ми усували один одного. Рух масового суспільства, ускладнює не кількість людей, які належать до нього, а те, що світ між ними втратив свою силу збирати їх разом, щоб об'єднувати і роз'єднувати» [4, с. 57]. Особливістю політики як сфери розгортання публічного простору є відсутність насилля як способу формування спільного світу. Вже у цьому пункті розкривається сутнісний взаємозв'язок між політикою і толерантністю.

Нагадаємо, що вперше проблема політики стає предметом теоретичного аналізу в межах полісу Стародавньої Греції. На думку вітчизняного філософа С. Пролєєва, це не випадково, адже саме тут політика вперше конститується як спосіб людського співіснування. На думку дослідника, політика і політична система життя складає

феномен, котрий у своєму витoku має чітку культурно-історичну локалізацію. «Відкриттям» політики ми зобов'язані саме стародавнім грекам. Політика не лише формально, але й змістовно походить від полісу – тобто античного громадянського суспільства. «Не все, що відбувається з приводу влади, може бути названо політикою. Вона існує там і тоді, де і коли існування влади переводиться в режим відкритого легального змагання, підпорядкованого власне суспільним інтересам. Її основою служить громадянське суспільство, а учасниками – люди у громадянському стані (тобто автономні, свободні індивіди)» [5, с. 251-252]. Там, де політика втрачає свій агональний характер, вона перестає відповідати власній сутності, а влада, хоча і зберігає своє формальне значення, однак перестає бути саме політичною владою. Звідси виникає проблема реалізації принципів толерантності у конфліктному соціумі.

На думку дослідників, можна виділити владу, котра народжується в процесі комунікації, та владу, що застосовується адміністративно. Зазначені типи влади відповідають наступним двом протилежним процесам, що пересікаються у діяльності політичної спільноти: з одного боку, комунікативне формування легітимної влади, котра народжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікації політичної спільноти, а з іншої – таке забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якої адміністративна влада намагається управляти політичними комунікаціями. Питання потестарних відносин пов'язується з проблемою забезпечення суверенітету народу, який потрібно розуміти не як втілений у колективі, а як співвіднесений з комунікативними умовами дискурсивного формування думки і волі. У такому випадку організованість, інституційна запрограмованість здатні співвідноситись із спонтанністю автономних об'єднаних спільнот, а політична єдність з толерантністю до Іншого. Для того, щоб подібне могло бути практично здійсненим, необхідно поєднати режим права та режим політичної влади. Якщо перспективою права постає нормативність, то перспективою влади – інструментальність [6, с.50-51].

Толерантність у сучасному суспільстві не може стверджуватись виключно засобами адміністративної влади. Швидше вона повинна стати буденною рисою культури громадянського суспільства. Адже норми толерантності не можуть бути імплементовані поза процедурами деліберативної демократії. Норми і межі толерантності повинні стати результатом публічної дискусії між громадянами. Для того, щоб уникнути випадковості у встановленні меж толерантності,

вони повинні бути раціоналізовані шляхом їх публічного обговорення усіма зацікавленими особами [7].

Отже, дотримання і реалізація принципів толерантності потребує розвиненого громадянського суспільства. Саме воно здатне стати тією «протиотрутою» від страху, який продукують глобальні проблеми або різноманітні військові конфлікти.

Страх підштовхує держави та спільноти, опиняючись перед вибором між свободою і безпекою, обирати останню [8; 9]. Але без свободи неможливою стає дієве ствердження толерантності. Страх погано співіснує з толерантністю. Як показує досвід, в ситуації небезпеки і страху суспільство не схильне бути інклюзивним [10]. Навпаки, воно виключає Інших і стає нетолерантним по відношенню до різноманітності. Таке суспільство прагне зберегти єдність шляхом нівелювання індивідуальних відмінностей.

Демократизація суспільства безпосередньо залежить від того, чи стане страх у ньому маргінальним, а толерантне ставлення до іншого рефлексивно осмисленою нормою. У деспотичних державах страх є звичайним явищем, на якому тримається влада. Натомість демократія зменшує важливість страху до мінімуму за допомогою громадянського суспільства, публічності та розподілення влади, що має ненасильницький характер. В наш час правлячі групи навіть у демократичних державах через інституалізацію обмеження дії політичної влади у формі громадянського суспільства час від часу використовують страх в якості зброї [11]. В умовах реальної небезпеки цей страх конвертується у дискримінацію Іншого і мобілізації на цій основі замкненої єдності.

Толерантність як чеснота громадянського суспільства завжди залишає відкритими власні межі. Завдяки цій відкритості громадянське суспільство не застигає у раз і назавжди встановленій формі. «У найбільш абстрактному значенні громадянське суспільство можна тлумачити як сукупність інститутів, члени яких головним чином беруть участь у складній системі недержавної діяльності – у сфері економічного виробництва і культури, сімейного життя і добровільних асоціацій – і які таким чином зберігають та перетворюють власну ідентичність, втілюючи в життя всі види тиску і контролю щодо інститутів державної влади» [12, р.48]. Громадянське суспільство повинно стати тією недержавною сферою, на основі якої постає багатоманітність публічних просторів, що забезпечують свободу і рівність громадян, толерантне ставлення до інших, одночасно стримуючи владу держави. Розширення соціальної рівності

та свободи безпосередньо пов'язано із процесом імплементації принципів толерантності.

На цьому шляху необхідно уникати крайнощів «анархо-синдикалізму» – спроб громадянського суспільства власними силами досягнути емансипації, та надмірного адміністративно-бюрократичного регулювання. Держава і громадянське суспільство повинні стати одне для одного передумовою демократизації у протистоянні небезпекам сучасного світу [11]. Тому, застерігає дослідник, не варто тлумачити інститути державної влади як практичне втілення «всезагального блага». Більш продуктивним буде вбачати в цих інститутах інструменти, за допомогою яких впроваджуються в життя закони, проголошується і здійснюється нова політика, утримуються у чітко окреслених правових межах неминучі конфлікти між приватними інтересами та відбувається запобігання принесення громадянського суспільства в жертву новим формам нерівності, тиранії і дискримінації.

Громадська сфера забезпечує «простір для демократії», і демократія залежить від відносної автономності громадської сфери та його толерантності. Ця сфера може бути представлена як структура відчуттів і переживань, а не тільки раціональних розрахунків. «Вона визначається досвідом солідарності, відчуттям ідентичності або, нарешті, співпереживанням за кожного індивіда, котрий живе всередині легально визначеної території. Те, що робить солідарність демократичною і громадянською, а не авторитарною і примордиальною, є з одного боку її широтою і автономією від інших сфер – з іншого. Громадська солідарність охоплює широкий простір; вона швидше універсальна, ніж партикулярна, не *volk-gemeinschaft* (народна спільнота), а дещо більш абстрактне і широке – соціетальна спільність, котра виходить за межі конкретної релігії, класу, етносу, раси, регіону, гендеру... Це солідарність, котра засновується на автономії своїх членів, вимагаючи від них усвідомлення індивідуальності кожного іншого» [12, р. 65].

Отже, громадянське суспільство протистоїть спокусі заради безпеки пожертвувати свободою і толерантністю. Вибір безпеки на шкоду свободи руйнує комунікації і активності громадянського суспільства шляхом централізації державної влади. Як наслідок, влада, що зароджується на основі комунікації поступається місцем адміністративній владі. Публічний простір, а значить і політична діяльність як така, стає надлишковим, тобто таким, що нібито не здатний забезпечити безпеку суспільства і держави. В цих умовах відбувається витіснення такої необхідної передумови існування політики як толерантність. Перевага свободи полягає у тому, що вона не тільки може

дозволити собі існування Іншого, вона стверджується завдячуючи плюралізму поглядів на світ, завдячуючи Іншому. Ситуація, коли домінує запит на безпеку, керується страхом перед різноманітністю та відмінністю. Безпека досягається за рахунок чіткого структурування і субординації суспільства: кожен має визначене місце і знає про це. У результаті безпека досягається за рахунок деградації політичної сфери як простору самореалізації людського в людині.

*Список посилань:*

1. Уолцер М. Про толерантність; Пер. з англ. М. Ліпушко. Харків: РА-Каравела, 2003. 148 с.
2. Ільїна А., Ліпін М. Довіра і освіта в параметрах мінливого світу. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. № 2. (27). 2021. С. 112-118.
3. Von Mises L. *Liberalism in the Classical Tradition*. Tr. by R. Raico, Foreword by L. M. Sparado. New York: The Foundation for Economic Education. 2005. 203 p.
4. Арендт Г. Становище людини; Пер. з англ. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 1999. 254 с.
5. Пролеєв С. В. *Метафізика влади: монографія*. Київ: Наукова думка, 2005. 431 с.
6. Хабермас Ю. Філософський спор вокруг идеи демократии. Лекция вторая. Демократия. Разум. Нравственность. *Московские лекции и интервью*; пер. с нем. А. В. Михайлова и В. И. Кононова. Москва: Наука, 1992. С. 31-55.
7. Thomassen L. The Inclusion of the Other?: Habermas and the Paradox of Tolerance. *Political Theory* (2006). 34(4), 439-462. <https://doi.org/10.1177/0090591706288234>
8. Harari Y. N. The world after coronavirus. *Financial times*. (2020). T.20. №.3. URL: <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75>
9. Баумейстер А. Чому під час пандемії люди обрали безпеку, а не свободу. *Forbes Ukraine*. URL: <https://forbes.ua/leadership/chomu-pid-chas-pandemii-lyudi-obrali-bezpeku-a-ne-svobodu-poyasnyue-filosof-andriy-baumeyster-15052021-1427>
10. Кравченко А., Ліпін М. Варіації інклюзії та ексклюзії в альтернативах економіки, політики і освіти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 36. С. 55–62.
11. Keane, J. Fear and Democracy. (2011). URL: <https://www.johnkeane.net/fear-and-democracy/>
12. Keane, J. *Democracy and civil society* (1988). London; New York: Verso, xiv, 253 p.

## **Крисаченко Валентин Семенович**

Доктор філософських наук, професор,  
Заслужений діяч науки і техніки України,  
завідувач відділу військово-патріотичного виховання  
НДІУ МОН України  
ORCID 0000-0002-4965-2750  
e-mail: krysachenkovs@gmail.com

### **ДЕМОКРАТІЯ В ЧАСИ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВИПРОБУВАННЯ НА СПРАВЖНІСТЬ**

Сучасна Україна переживає один із найскладніших періодів у своїй історії. З одного боку, збулася віковична мрія українського народу про вивільнення від іноземного гніту та здобуття державної незалежності, з іншого – постали численні виклики та загрози її існуванню, пов'язані як з внутрішніми пострадянськими реліктами, так і відвертими зовнішніми зазіханнями на її суверенітет та територіальну цілісність. В таких умовах проблемою загальнонаціонального значення є обрання таких стратегій та пріоритетів розвитку держави, котрі б максимальним чином відповідали національним інтересам України. І центральне місце серед них займає відповідь на питання, який тип держави ми вибудовуємо, яку форму політичної системи управління ми утверджуємо для нинішнього та наступних поколінь громадян України.

В контексті євроінтеграційного дискурсу України, **об'єктом** дослідження постає модерне українське суспільство, **предметом** – демократія в умовах воєнного стану як оптимальний стратегічний пріоритет розвитку України. Визначальними **методологічними підставами** пошуку є політичний аналіз, системний підхід та ціннісна верифікація здійснюваних трансформацій.

В своєму історичному розвитку людство апробувало найрізноманітніші **форми суспільної організації**, включаючи найвищу з них – державну. Їхнім осердям постає тип політичної системи управління, починаючи від абсолютистських деспотичних режимів і закінчуючи такими, котрі ґрунтуються на різноманітних варіантах народовладдя. В контексті людиновимірності, відповідності інтересам та потребам переважної більшості населення країни, саме демократія постає найоптимальнішим варіантом самоорганізації

людських спільнот. **Демократизація** стала визначальною тенденцією еволюції політичних форм держав світу з часів європейських буржуазних революцій [1].

В українському суспільстві завжди спиралися на **громадський консенсус та колективну волю громади**, яка набирала особливого значення в часи боротьби за власну незалежність і державність. В цьому контексті демократичні зміни в українському суспільстві розвивались у рідчизні загальноєвропейських тенденцій, зазнаючи однак постійного деструктивного впливу з боку Російської імперії. Ефективною відповіддю як на внутрішні негаразди, так і на зовнішні агресивні впливи постає згуртованість всіх громадян навколо загальнонаціональних цінностей та інтересів, консолідація суспільства на демократичних засадах [2].

Оптимальним результатом реформаційних процесів в посттоталітарних державах має бути досягнення **стану консолідованої демократії**. Рівень зрілості такого суспільства оцінюють за трьома взаємопов'язаними критеріями: конституційним, ціннісним, поведінковим [3]. **Конституційний** рівень відображає прийняття в якості нормативних для своєї змагальної та креативної діяльності основними політичними акторами усталених суспільством та владою демократичних законів, інститутів та процедур. Можливість тих чи інших конституційних змін розглядається лише як наслідок широкого громадського обговорення та виявлення **референдного** ставлення до інновацій. **Ціннісний** характеризує сприйняття самим суспільством демократичних регулятивів свого життя як найприйнятніших та безальтернативних. На рівні повсякдення практикуються принципи толерантності та солідарності, спрямованих на пошанування етнокультурного розмаїття соціуму. **Поведінковий** пов'язаний із зміною масової свідомості в напрямку унеможливлення існування політичних партій чи груп, котрі ставлять під сумнів ефективність демократичних механізмів організації суспільства.

Водночас, на політичній мапі світу залишалися і залишаються різноманітні інші політичні режими, включно з тоталітарно-авторитарними та монархічно-деспотичними. В подібних умовах для кожного із нових політичних учасників міжнародних відносин справою власного існування постає **стратегія майбутнього розвитку**, та парадигма, за якою буде налагоджуватися устрій їхньої держави.

Цілком можливими також постають варіанти, коли **бажане видається як здійснене**. Для молодих постколоніальних суверенів це відбувається, на думку С. Гантігтона, під впливом зовнішніх



детермінант [4]. Колишня метрополія полишають по собі спадок у вигляді ментальної та політичної орієнтації місцевої еліти на авторитарний стиль управління з відповідними засобами та принципами досягнення контролю над суспільством. В такому випадку, завжди існує загроза реанімації системи примусу та авторитаризму, закамуфльованих під різноманітні «фасадні демократії». В подібних «псевдодемократіях», «демократіях без демократії», «фанерних демократіях» тощо на зовнішній вжиток демонструється система багатопартійності, свободи громадських зібрань, виборчі перегони та ін., тоді як насправді в таких країнах має місце панування тих чи інших кланів чи груп інтересів. Республіка Беларусь – чи не найяскравіший приклад подібної мімікрії на пострадянському просторі.

Набуття в 1991 р. державної незалежності стало необхідною умовою для здійснення **трансформацій України в демократичному напрямку**. Утвердження молоді держави як самодостатнього суб'єкта міжнародних відносин вимагало легітимації у світовому співтоваристві, формування системи національних інтересів та безпекових гарантій, визначення стратегічних орієнтирів розвитку держави. На практиці це означало скидання із себе статусу колоніальної території (об'єкта інтересів) і розбудову незалежної держави. Основними складниками цього процесу поставали: перехід від тоталітарного до відкритого суспільства; здійснення соціальних, культурних та економічних реформ; формування основних гілок влади, зокрема центрального і місцевого управління; реалізація прав громадян в задоволенні своїх культурних, релігійних та інших свобод тощо. Кардинального значення при цьому набувала обрана **модель**, на основі якої і буде здійснюватися відповідна трансформація.

**Розбудова незалежної України вимагала рішучої відмови від системності тоталітаризму**, причому не лише в політиці, але й і в повсякденному житті та свідомості людей. Політичний суверенітет доповнювався правами громадян на волевиявлення, цінності та переконання, визначення пріоритетів розвитку [5]. Утверджувалась багатопартійність, конфесійне різноманіття, мультикультурність, соціальна справедливість, елементи ринкової економіки тощо.

Водночас, **пострадянські артефакти продовжувати співіснувати з модерними новаціями**. В політичній сфері – легальне функціонування партій та груп ліворадикального (комуністичного) спрямування, в соціальній – зростання бідних та незахищених верств населення, в релігійній – домінування колоніальної конфесії, в мовній – відсутність послідовності та належної підтримки функціонування

української мови як державної, в адміністративно-територіальному устрої – фактичне збереження системи управління радянського часу: делегування повноважень шляхом виборів, з одного боку, та номіноване центром керівництво регіонами, - другого та ін.

В свою чергу, функціональна активність державних інституцій повинна бути підкріпленою і зусиллями **громадянського суспільства**, котре постає одночасно і донором ціннісних ініціатив, і своєрідним легітимізатором тих чи інших дій влади. В широкому контексті, мова повинна йти про **соціальне партнерство**, причому як в ієрархічному вимірі, так в горизонтальній площині. Вертикальна складова передбачає узгоджену, скоординовану діяльність органів управління загальнонаціонального, регіонального та місцевого рівнів, з відповідним розподілом повноважень кожної з них та доповнювальності з метою досягнення сукупного кумулятивного ефекту управління. На горизонтальному, громадянському рівні чи не найважливішою складовою постає співпраця (суспільне партнерство) учасників партійних перегонів за владу у визнанні і прийнятті ними **фундаментального критерія єдності – національних інтересів України**. В такому випадку, всі партії та коаліції залишаються консолідованими навколо спільної стратегії розвитку держави, з відмінністю лише в програмах щодо механізмів та засобів її реалізації.

**Інтеграція за інтересами** – процес мультимірний і різноманітний, зумовлений самою природою цього атрибуту людського життя. Інтереси – це універсальне світовідношення людини, котре відображає напрямок її активності, діяльного чи ментального освоєння світу, в пошуку інструментарію, здатного реалізувати власне цілепокладання, задовольнити свої насущні потреби. Започатковані подібним чином об'єднання та організації і являють собою **громадянське суспільство держави**, цей своєрідний **пролегомен** консолідованої демократії в цілому.

**Громадянська ідентичність** при цьому постає вирішальним критерієм сприйняття/несприйняття суб'єктами соціуму обраних пріоритетів розвитку суспільства, від чого безпосередньо залежить його здатність подолати існуючі та уникнути виникнення нових внутрішніх ліній розмежування..

**Євроінтеграційна стратегія** розвитку України передбачає унормування національного законодавства згідно стандартів ЄС, включаючи і вимоги щодо органічного входження її громадян до модерної європейської ідентичності [6]. Її модель розроблялась і впроваджувалась паралельно з правовими та економічними змінами, і передбачала опертя на спільні загальноєвропейські цінності та

інтереси: свободу пересування, місця проживання, місця працевлаштування, реалізації свого виборчого та представницького права в офіційних органах ЄС тощо [7]. Цілком очевидно, що наближення української громадянської ідентичності до європейського рівня потребує насамперед зламу внутрішніх стереотипів та упереджень, пов'язаних з побутуванням та агресивним нав'язуванням цінностей тоталітаризму.

Подібні явища свідчать про **транзитивний стан ідентичності української нації**. В автократичному політичному суспільстві ідентичність населення визначалась шляхом його **ідентифікації** за імперськими/владними лекалами. Вихідним критерієм при цьому виступав сам **статус індивіда як частини державної власності**. В царській Росії населення іменувалось «верноподдаными», а за радянщини – «советским народом». Етнічна своєрідність сприймалася маргіналізовано, як неповноцінні, негідні уваги ознаки індивіда. Звідси і номінація таких людей як «іногородців», а власне українців – як малоросів, недолугих менших братів великоросів. Від радянщини також залишився синдром «совковості», котрий проявляється, свідомо чи під тиском інформаційної брехні, як потяг до чогось кращого, омріяного. Саме в ключі **конкуренції ідентичностей**, в якій одна із сторін використовує потужний арсенал заборонених засобів і прийомів, повинна розглядатися і повномасштабна агресія РФ проти України.

Таким чином, в **політико-правовому вимірі євроінтеграція вихідним началом повинна мати опертя на екзистенційні пріоритети буття України**: з одного боку, визначення чітких стратегічних пріоритетів її розвитку у напрямку всебічного захисту та забезпечення національних інтересів, з іншого, - утвердження верховенства закону, зокрема рівності перед ним всіх суб'єктів відповідальності. Стратегічна прозорість траєкторій розвитку стає своєрідним індуктором та організатором сукупних зусиль по опрідметненню визначених проектів. Законодавча підвалина стає запорукою досягнення соціальної справедливості щодо забезпечення добробуту та достатку всіх громадян, що супроводжується витісненням негідної практики корупції, тіньової економіки, дискримінації за культурними, релігійними, віковими, статевими та іншими ознаками.

**Повномасштабна агресія РФ проти України** з 24 лютого 2022р. внесла фундаментальні зміни не лише в систему міжнародної безпеки, але й стала глобальним викликом цінностям самої демократії. На просторах України розгорнулася відкрита боротьба тоталітаризму

в його найжахливішому політико-ідеологічному образі у вигляді рашизму, з одного боку, та сил демократії і прогресу із захистом людських прав, свободи, гідності, незалежності та людяності, - з іншого. У цій війні Україна стала переднім краєм, форпостом у боротьбі добра зі злом, навколо якої об'єдналися та стали пліч-опліч демократичні держави та міжнародні організації всього світу.

**В цій війні критичного випробування зазнав сам соціально-політичний та громадянський устрій України, зокрема і на сам предмет успішності/неуспішності здійсненого нею транзитивного переходу до консолідованої демократії.**

В контексті утвердження демократичних цінностей доцільно виокремити два взаємопов'язаних виміри: 1) консервативний та 2) модерний (евристичний). Головним концентром першого, **консервативного**, є певна консервація та обмеження демократичних прав і свобод населення держави, а другого, **евристичного**, – розкриття реальних та потенційних можливостей громадян, спільнот, об'єднань та організацій, зрештою – всієї держави по створенню нових модусів національної безпеки, механізмів захисту європейської демократії загалом.

**Консервативний вимір.** Указом Президента України N 64/2022 від 24 лютого 2022 р. у зв'язку з військовою агресією РФ проти України було введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин цього ж дня. Саме цим указом було передбачена низка обмежень та заборон в системі демократичних наративів. Насамперед, мова йшла про місцеве самоврядування: на територіях, на яких введено воєнний стан, можуть утворюватися тимчасові державні органи – **військові адміністрації**. Виходячи з повноважень цих органів – оборони, цивільного захисту, громадської безпеки та порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян – **концентром їхніх функцій та зусиль якраз і визначалась людина та світ її автентичного буття**. Рідна домівка, поселення, край та вся Україна проголошувалась найвищою метою діяльності новостворених органів управління, і сама діяльність яких визначилась загальнонаціональною потребою дати відсіч ворогу, і забезпечити суверенітет та територіальну цілісність України. Таким чином, **введення інституту військових адміністрацій слід розглядати як конституційний крок по захисту української демократії загалом.**

Згідно воєнних нововведень, було визначено легітимним «порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію

незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на стійкість критичної інфраструктури, права і свободи людини, здоров'я населення» [8]. На виконання цієї вимоги воєнного стану було здійснено низку кроків по обмеженню та забороні діяльності відверто проросійських партій, об'єднань, фондів та воєнізованих підрозділів. Загалом, це засвідчило **принципову позицію української держави щодо захисту демократичних цінностей, прав і свобод громадян держави**. Саме цінності демократії держава взяла під свій конституційний захист і, натомість, наклала відповідні обмеження на існування та поширення матриці тоталітаризму.

**Евристичний вимір.** Безумовним свідченням демократичного устрою України є **консолідація зусиль громадянського суспільства та гілок влади в налагодження спротиву російській агресії**. В умовах зовнішнього тиску на зневажання національних цінностей та самого існування України, споконвічна внутрішня архетипова здатність нації до самоорганізації та відстоювання демократичних прав і свобод стали модусом ефективного спротиву агресору. Саме ця модальність буття нації утверджує її здатність до пасіонарного розвитку.

**Демократичний устрій українського суспільства став вирішальним чинником налагодженню ефективного спротиву агресору.** В даному випадку мова йде про наступні синергетичні параметри: 1) особистісний, 2) колективний. 3) національний, 4) державний.

На **особистісному рівні**, як реакція на агресивне зовнішнє втручання, постало усвідомлення незахищеності перед агресором власного буття: і як самодостатньої фізичної особистості, і як творця власного ментального «Я». Детермінантом буття при цьому поставали насильницькі чинники, котрі ніяким чином не могли бути імплементовані в прогностичний світ індивідуального вектору розвитку українців. **Індивідуальний спротив** небажаним змінам поставав при цьому **природною захисною реакцією** на зовнішню агресію суб'єкта геноцидного впливу. Реальне і нічим не обмежене зло і насильство, привнесене в українське суспільство російськими потворами, викликало до життя стан **гормезису**, тобто стресової реакції на вітальні біфуркації довкілля. Гормезис очищає організм, причому діє як на фізіологію, так і психологію людини, концентрує

життєві потенції на подолання чинників збудження, неспокою та загроз. Інакше кажучи, громадяни України виявились **внутрішньо мобілізованими** і ладними ціною навіть власного життя давати відсіч ворогу задля захисту національних цінностей.

В свою чергу, архетиповий код українців до самоорганізації спонукав до активізації дій існуючих громадських організацій та об'єднань, а також викликав до життя нові форми громадської солідарності та дії. **Колективний спротив ворогу** явився в найрізноманітніших формах, найпоказовішими з яких стали сили територіальної оборони та волонтерський рух. **Єдність нації** виявилася практично в одностайній оцінці російської агресії як загального лиха, як спільної загрози для всіх в Україні суціль, подолати яку можна лише силами всієї громади, об'єднаними зусиллями. В цьому ж контексті і виявилось **чітке розуміння європейськості України, її приналежності до кола цивілізованих країн.**

Для всього українського суспільства повномасштабна війна виявилася **випробуванням щодо його організованості та стійкості.** Починаючи з 24.02.2022 р. з України змушені були виїхати понад 17 млн. громадян, а на кінець року змогло повернутися лише близько 9,2 млн. осіб. Отже тимчасові переселенці за кордоном склали майже 7,9 млн. осіб, а внутрішньо переміщених – приблизно 5,9 млн. осіб. Попри всю трагічність подібних процесів, з'явилася вимушена можливість своєрідної перевірки (верифікації) на міцність та порівняння на стійкість демократичних цінностей української та європейської спільнот. І з'ясувалась не просто їхня сумісність, а **родова тотожність, співмірність** в аксіологічному вимірі. Водночас, ситуативна компаративістика інтеграції біженців в європейське повсякдення створило можливість отримати неоціненний **особистий досвід** реалізації основних прав і свобод людини на практиці функціонування розвинених демократій.

Висновки. Онтологічними підвалинами успішного руху України до консолідованої демократії є: територіальна цілісність України, соборність української нації, демократичні традиції самоорганізації українського суспільства, оперта на позитивний досвід розбудови зрілої демократії в розвинених країнах. Утвердження демократичних цінностей ґрунтується на українській архетипіці буття. Її складниками є консервативний та модерний (евристичний) виміри. Головним центром консервативного є певне обмеження демократичних прав і свобод громадян в умовах воєнного стану, а другого, модерного, – розкриття реальних та потенційних можливостей українців, зрештою

– всієї держави по створенню нових модусів національної безпеки, механізмів захисту незалежності, територіальної цілісності України та європейської демократії загалом.

Гарантією побудови консолідованої демократії в Україні є колективна воля самого соціуму, засвідчена у визначенні національних інтересів країни, орієнтирів та пріоритетів її розвитку, засобів інтеграції у міжнародного співтоваристві та забезпеченні прав і свобод свої громадян. Сформоване громадянське суспільство виконує двоєдину креативну функцію: з одного боку, воно виступає ініціатором та донором позитивних демократичних зрушень в країні, з іншого, – виконує функції публічного контролю діяльності всіх гілок влади у дотриманні ними конституційних засад державного життя. Фундаментальним набутком консолідованих зусиль влади і громадянського суспільства є законодавчо підкріплений інтеграційний курс України. Евристичне значення при цьому набуває обрана в самому ЄС модель консолідованої співпраці різних держав за основними свободами: громадянських прав, економічного та культурного простору, товарів та послуг, національної безпеки.

Основні виклики та загрози для демократії в Україні пов'язані з функціонуванням артефактів тоталітарного суспільства в сфері управління, економіки, культури, ідеології, а на сучасному етапі – з повномасштабною агресією РФ проти України. Реалії сьогодення постали своєрідним каталізатором євроінтеграційної стратегії України. Вже 28 лютого 2022 р. була подана заявка на членство в ЄС, а 23 червня цього ж року Рада ЄС ухвалила надати Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. Ця формальна подія є принциповою констатацією вагомих зрушень в розбудові демократії в Україні, в її органічній приналежності до європейської цивілізації.

Перемога буде за нами!

#### *Список посилань:*

1. Лавенталь А.Ф., Битар С. От авторитарного правления к демократическому управлению. Stockholm: International IDEA/MUDCH, 2018. 86 с.
2. Крисаченко В.С. Онтологія національних інтересів України: системні пріоритети. *Українознавство*. 2021. № 2 (79). С. 8-29.
3. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. К.: Альтерпрес, 2004. 100 с.
4. Гантінгтон С.Ф. Три хвили демократизації. *ДЕМОКРАТІЯ: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 574-582.

5. Соціогуманітарні чинники інтеграції і консолідації українського суспільства: Аналітична доповідь / авт. кол.: В.П. Трощинський, В.А. Скуратівський, О.М. Петроє та ін. К.: НАДУ, 2018. 160 с.
6. Українське суспільство та європейські цінності: Звіт за результатами соціологічних досліджень. К.: Інститут Горшеніна, 2017. 42 с.
7. Цверде Э. Европа – христианская сверхнация в объединяющемся мире? *Европа*. 2002. Т. 2. № 1 (2). С. 129-151.
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України N 64/2022 від 24 лютого 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (24.02.2022).



## **Ластовець Марія Юріївна**

Кандидат філологічних наук, викладач Інституту філології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0003-4535-4518  
e-mail: mariia.lastovets@knu.ua

### **СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В УМОВАХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ**

Інтелектуальна міграція є глобальним явищем, яке об'єднує людей з різним культурним досвідом, що знаходяться у вимушеному або мотиваційному пошуку професійних можливостей. У цьому контексті соціальне партнерство відіграє ключову роль у процесі інтеграції та професійного успіху мігрантів. Мета соціального партнерства в академічній сфері полягає у розвитку корпоративних відносин та міжнародної співпраці між викладачами/молодими вченими у сфері досліджень, навчання або викладання та спрямоване на вирішення певних соціальних проблем, з якими окремим установам, організаціям або особам складно впоратися самотійно.

У сучасному світі, який позначений процесами глобалізації та мультикультуралізмом, інтелектуальна міграція стала поширеним явищем, що об'єднує людей різного походження, які прагнуть розширити свої освітні та професійні горизонти за кордоном. Цей глобальний інтелектуальний процес призвів до появи академічних спільнот та створення окремих програм, діяльність яких спрямована на співпрацю та обмін знаннями і професійним досвідом між партнерами. Соціальне партнерство полягає у співпраці окремих осіб або груп з різним культурним та соціальним досвідом. У контексті інтелектуальної міграції соціальне партнерство набуває першочергового значення, оскільки дозволяє налагоджувати зв'язки у новому академічному середовищі та робити особистий інтелектуальний внесок у розвиток наукової спільноти країни, що приймає та країни походження.

Важливою передумовою ефективного соціального партнерства є академічна толерантність, яка полягає у прийнятті різних точок зору, ідеологій та методологій в академічному середовищі. Академічна толерантність дозволяє окреслювати нові наукові перспективи, збагачувати та накопичувати професійні знання та вміння. Усвідомлення значення соціального партнерства та академічної толерантності в контексті інтелектуальної міграції є важливим як для

мігрантів, так і для установ та організацій країни, що приймає. Розвиваючи соціальне партнерство, освітні наукові та дослідницькі заклади можуть створити ефективне професійне середовище для мігрантів, сприяючи міждисциплінарній співпраці, стимулюючи інновації та плекаючи культуру інтелектуального зростання і пошуку.

У статті ми розглянемо особливості соціального партнерства у контексті інтелектуальної міграції; виклики, з якими стикаються мігранти при встановленні соціальних зв'язків; роль освітніх установ країни, що приймає, у сприянні соціальній інтеграції.

Дослідження інтелектуальної міграції тривають близько сімдесяти років. У науковій літературі цей процес висвітлювався з різних точок зору, які діахронно можна представити наступним чином:

1) 1950-1960 рр. Дослідження інтелектуальної міграції з погляду на соціальний добробут мігрантів (у Великій Британії, країнах Західної Європи, США та Канаді). Серед основних мотиваційних чинників виділяють політичний та соціальний. У цей період інтелектуальна міграція мала негативні наслідки у соціальній структурі та населенні в країні походження. У вирішенні та подоланні цих негативних наслідків ключова роль відводилася діяльності міжнародних організацій;

2) 1970-ті рр. Інтелектуальна міграція досліджувалася в контексті низького рівня добробуту та системи податків у менш та малорозвинених країнах. Причинами міграції були низький попит на ринку праці та недостатня інформація щодо ринку праці, що в результаті негативно вплинуло на економічний розвиток країни походження. Інструментами вирішення було запропоновано налагодити взаємодію між країнами походження і країнами, що приймали мігрантів, а також запровадити спеціальний податок на «відтік мізків»;

3) 1980-ті рр. У цей період інтелектуальна міграція досліджувалася з точки зору макроекономіки, освіти, розвитку та торгівлі менш розвинених країн та новоутворених країн. Поштовхом до міграції став великий розрив у заробітній платні, що в свою чергу, позначилося на економічному розвитку країн походження. Для подолання цих проблем було запропоновано виробити ініціативи та програми, спрямовані на повернення мігрантів на батьківщину, а також на зростання можливостей щодо зайнятості у професійній сфері;

4) 1990-2000 рр. Аналіз процесів інтелектуальної міграції розглядався у зв'язку з проблемами мікроекономіки, інновацій,

технології та розвитку, а також впливу макроекономіки на «відтік мізків» у розвинених та менш розвинених країнах. Інтелектуальна міграція цього періоду була спричинена особистими професійними пошуками і мала як позитивні, так і негативні наслідки. Серед шляхів вирішення було запропоновано створити макроекономічні умови, що впливають на «відтік мізків» у країні походження мігрантів;

5) 2010-ті рр. Процеси інтелектуальної міграції розглядалися у контексті мікроекономічних чинників, що впливають на «відтік мізків», повернення мігрантів на батьківщину та проблем професійної зайнятості у розвинених та найменш розвинених країнах. Серед факторів, що впливали на інтелектуальну міграцію в цей час дослідники відзначають особисту мотивацію, різну оцінку професійних вмінь та різні погляди на комфортні умови життя і праці у різних країнах. Ці фактори також мали негативні і позитивні наслідки. Так само, як і у попередній період було запропоновано створити макроекономічні та мікроекономічні умови, які впливають на процес «відтоку мізків» (Berger, 2022).

Як бачимо, процеси інтелектуальної міграції у досліджувані періоди не розглядалися з точки небезпеки проживання у країні походження, те, що можна спостерігати зараз в Україні під час війни. У цьому контексті варто зазначити ініціативи, розроблені Європейським Союзом щодо партнерств професійної мобільності - Skills Mobility Partnerships (SMP), які першопочатково були запропоновані у зв'язку з демографічними змінами, зростанням професійної міграції та зменшенням професійної майстерності, і які можна розглядати як форму соціального партнерства в умовах війни та кризових ситуаціях. Партнерства професійної мобільності були затверджені деклараціями між країнами Європейського Союзу та третіми країнами-сусідами, як наприклад, з Молдовою (2008 р.), Грузією (2009 р.), Вірменією (2011 р.), Азербайджаном (2013 р.), Мороко (2013 р.), Тунісом (2014 р.), Йорданією (2014 р.) та Руспублікою Білорусь (2016 р.) (Langley, Alberola, 2018). Ці партнерства об'єднали навколо себе низку питань, пов'язаних з міграцією, а саме: легальну міграцію та мобільність, міграцію та розвиток, нерегулярну міграцію та міжнародний захист мігрантів. Крім того, варто зауважити, що не всі країни Європейського Союзу мають однаковий досвід такого партнерства, як Німеччина та Бельгія, які показують найвищі показники співпраці, та мають тривалий досвід взаємодії. Різними також є форми партнерства з третіми країнами, які впроваджуються через двосторонні угоди, програми та пілотні проекти. Проте більшість партнерств професійної мобільності

зосереджені у своїй діяльності на обміні молоді, мобільності студентів, фахівців або випускників вищої школи. Прикладом такого партнерства можна є діяльність MPF ( The Migration Partnership Facility), ініціативу, яка фінансується Європейським Союзом і яка спрямована на зміцнення взаємодії країн Європейського Союзу та країн-партнерів, що полягає у розробці пілотних проєктів щодо мобільності, налагодження діалогу з країнами походження мігрантів з метою кращого керування міграційними процесами. Серед таких проєктів можна назвати MENTOR ( Mediterranean Network for Training Orientation to Regular migration, 2021) для молодих мароканців та тунісців, який полягає у наданні можливостей професійної освіти на півночі Італії; DIGI TALENTS (Digital Talents for Moldova-Slovakia: Labour Mobility programme of ICT graduates between Slovakia and Moldova, 2021), відповідно до назви програми, вона спрямована на обмін студентів з Молдови та Словачії, які вивчають комп'ютерні технології. Програма розрахована на 32 місяці і спрямована на досягнення трьох цілей: 1) надати можливість студентам з Молдови розвинути та збагатити свої соціальні ресурси, та набути нові навички щодо покращення професійного середовища; 2) обмінятися досвідом з колегами з Словачії, де спостерігається зниження професійного рівня у сфері комп'ютерних технологій; 3) використати отриманий досвід після повернення до Молдови; проєкт THAMM (Towards a Holistic Approach to Labour Migration Governance and Labor Mobility in North Africa), запроваджений Німеччиною та Бельгією і спрямований на покращення контролю саме над трудовою міграцією та захист мігрантів в окремих країнах Африки, таких як Єгипет, Туніс та Марокко. Цей проєкт є формою професійного партнерства щодо підтримки талановитої молоді та надання робочих місць у країнах походження мігрантів та країнах, що приймають. Таким чином такі партнерства професійної мобільності є ефективним підходом для розкриття потенціалу професійних кадрів як на національному ринку праці, так і в країні, що приймає, особливо це стосується вимушених іммігрантів, які не мають можливостей професійного розвитку у країні походження.

На думку дослідників, існує три типи соціальних партнерств: 1) впроваджені соціальні партнерства, приклад яких ми навели вище. Як правило такі партнерства організовані зовнішніми інституціями (наприклад, урядом), вони передбачають фінансування і попередньо визначені цілі та результати партнерства. Крім того, цілі таких партнерств збігаються з цілями спільноти, для якої ці партнерства організовані; 2) партнерства спільноти (наприклад, академічної)

спрямовані на вирішення внутрішніх питань і завдань цієї спільноти, проте вони передбачають співпрацю із зовнішніми організаціями з метою забезпечення необхідних ресурсів та підтримки; 3) партнерство за домовленістю передбачає співпрацю та взаємодію партнерів, які мають спільні професійні цілі і завдання. (Billett, Clemans, Seddon, 2007).

Важливим аспектом при аналізі діяльності соціальних партнерств є оцінка та визнання набутих професійних вмінь, яку слід проводити за суворо визначеними критеріями і, враховуючи наступні фактори:

- 1) Оцінювання потреб;
  - 2) Чітко розроблена система оцінювання, за якою можна визначити кваліфікації та компетенції мігрантів незалежно від їхньої статі і отримати відповідний документ (сертифікат);
  - 3) Чіткий розподіл фінансування;
  - 4) Відповідальність та функції установ в усьому процесі;
  - 5) Гарантія якості;
  - 6) Залученість соціальних партнерів на усіх стадіях процесу.
- (Hofmann, Kirsch, 2020).

*Висновки.* Соціальні партнерства пропонують широкий спектр переваг для їх учасників, розвиваючи нові галузі знань та відкриваючи нові освітні та професійні горизонти. У контексті інтелектуальної міграції соціальні партнерства сприяють організованій взаємодії урядових установ, освітніх закладів, роботодавців з партнерами задля розвитку стратегій щодо подолання проблем і питань, які виникають внаслідок міграції. Крім того, соціальне партнерство сприяє створенню освітніх програм відповідно до потреб ринку зайнятості. У сфері інновацій та досліджень соціальне партнерство допомагає налагодити взаємодію між дослідницькими установами, бізнес організаціями та окремими фахівцями, створюючи платформи та пілотні проекти, забезпечуючи фінансування цих проектів і накопичуючи інтелектуальний капітал для економічного розвитку країн походження мігрантів та країн, що приймають.

*Список посилань:*

1. Berger S. (2022) Brain Drain, Brain Gain and Its Net Effect. KNOMAD paper, vol. 46, p. 4.
2. Billett, S., C. Ovens, A. Clemans and T. Seddon (2007) 'Collaborative Working and Contested Practices: Forming, Developing, and Sustaining,

Social Partnerships in Education', *Journal of Education Policy* 22(6): 637–56.

3. Digital Talents for Moldova-Slovakia: Labour Mobility programme of ICT graduates between Slovakia and Moldova (2021) Retrieved from <https://www.migrationpartnershipfacility.eu/mpf-projects/24-digital-talents-for-moldova-slovakia-for-talents-labour-mobility-programme-of-ict-graduates-between-slovakia-and-moldova-digi-talents>

4. Hofmann, C.; Kirsch, H. (2019). Recognition of prior learning: ILO project review and assessments in India, Sri Lanka, Bangladesh, Tanzania and Jordan, in Bertelsmann Stiftung: Validation of prior learning (Gütersloh).

5. Langley S., Alberola C. (2018) Independent Evaluation of the Mobility Partnerships between the European Union and Cape Verde, Georgia, Moldova. Maastricht Graduate School of Governance.

6. Mediterranean Network for Training Orientation to Regular migration (MENTOR) II (2021) Retrieved from <https://www.migrationpartnershipfacility.eu/mpf-projects/30-mediterranean-network-for-training-orientation-to-regular-migration-mentor-ii>

7. Towards a Holistic Approach to Labour Migration Governance and Labor Mobility in North Africa (2021). Retrieved from <https://open.enabel.be/nl/MAR/2460/updates/towards-a-holistic-approach-to-labour-migration-governance-and-labour-mobility-in-north-africa.html>

## Ліпін Микола Вікторович

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії,  
соціології та політології,  
Державний торговельно-економічний університет  
ORCID 0000-0003-0940-088X  
e-mail: pinli@ukr.net

### ПОЛІТИКА, ІНКЛЮЗІЯ ТА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ВИМІРАХ ІДЕНТИЧНОСТІ

Для існування політики як публічного простору визначальними є питання інклюзії, толерантності та ідентичності. Політика пов'язана із спільним існуванням людей в умовах невизначеності його основ. На відміну від дополітичних форм політика є процесом започаткування суперечки про засади спільноти, вона розгортається у ситуації виявлення колективної та індивідуальної несамототожності. Будь-яка політична єдність проводить лінію розподілу на включених і виключених. Необхідно пам'ятати, що політична спільнота не є природною, а визначення меж громадянства, основ демосу або параметрів національної ідентичності є результатом колективних рішень. Демократія як сутність політичного перебуває у стані постійного перевизначення власних засад та уявлень про всезагальне благо. Демократія передбачає процес суб'єктивації, який здійснюється через ставлення до іншого. Суб'єкт демократії діє у проміжку між ідентичностями. Тому процес суб'єктивації можна визначити як процес деідентифікації або декласифікації. «Інакше кажучи, суб'єкт – це деяке *in-between*, дещо проміжне» [1, с. 66]. Таким чином, межі толерантності та інклюзивності суспільства залежать від того, наскільки питання ідентичності у ньому формулюються і вирішуються на політичному рівні.

Взаємозв'язок влади та проблеми культурної або національної ідентичності репрезентовано в тих стандартизованих культурних зразках, які ретранслюються суспільству через державну систему освіти. Так, Б. Андерсон зазначав, що сучасні нації («уявлені спільноти») формуються на засадах «друкарського капіталізму» і стандартизованої системи освіти [2, с. 147]. На значущості системи освіти для «винайдення» націй наголошував Е. Геллнер, який вважав, що в стабільних спільнотах культура є «невидимкою», однак у ситуації, «коли мобільність і позаконтекстуальність спілкування стають суттю суспільного життя, культура, у межах якої людина

засвоїла спосіб спілкування, стає підґрунтям її ідентичності» [3, с. 98]. У процесі «винайдення» національних держав упровадження визначених взірців національної ідентичності стає прерогативою еліти. Цей привілей водночас постає і обов'язком, і способом відтворення свого панівного становища.

Отже, пануючі групи легітимізують своє владне становище через загальносуспільні культурні взірці, що зазвичай поширюються через систему освіти. Взаємозв'язок освіти, політики і демократії розкривається у багатьох дослідників [4; 5; 6]. В даному контексті необхідно звернути увагу на тлумачення демократії у працях відомого політичного філософа Л. Штрауса, який вважав, що питання про освіту є політичним питанням *par excellence*, адже дозволяє вирішити проблему «як узгодити порядок, який не пригнічує, із свободою, якою не зловживають» [7, с. 33]. Вирішення зазначеної проблеми стає можливим, якщо демократію розуміти як спільноту освічених людей. «Демократія – це політичний устрій, за якого всі або більшість дорослих є доброчесними людьми, і оскільки доброчесність, здається, потребує мудрості, то режим, за якого всі дорослі люди або їх більшість доброчесні і мудрі, або режим, за якого всі або більшість розвинули свій розум до високого рівня, або раціональне суспільство. Таким чином, під демократією мається на увазі існування аристократії, що розширилася до всеосяжної аристократії» [8, с. 56-57]. Виходячи з такого розуміння демократії вона постає діяльнісною суперечкою з приводу участі у всезагальному. Сама політика можлива як перехід від приватної обмеженості та потенційності до існування разом з іншими і оприявленості разом з ними у спільних вчинках і словах. У цьому контексті політика – це публічний простір виявлення людської сутності, що здійснюється через залучення до спільної справи, приведення себе у відповідність до її всезагальних смислів.

Участь у всезагальному, конституювання спільного світу вимагає вибудовування спільного символічного простору, того, що Ч. Тейлор назвав «спільно-розподіленим простором ідентичності» («*shared identity space*») [9], а Ш. Муфф – «єдиним символічним простором» [10]. Проблема полягає у тому, що соціально-політична єдність вибудовується на основі процесу ідентифікації і супроводжується розподілом на «своїх» і «чужих», а значить призводить до інтеграції одних та виключення інших. Це стосується і демократії, яка, не дивлячись на те, що є найінклюзивнішою формою політики, має своїм побічним продуктом ексклюзив і дискримінацію [9].



Формування політичної єдності спирається на потребу у спільній ідентичності. Одночасно запропоновані державною системою освіти взірці національної чи культурної ідентичності вступають у суперечність із множинністю культурних практик глобалізованого світу. Спрямованість соціальних трансформацій у глобалізованому світі зумовлена зіткненням ідентичностей, тобто суперечністю «універсальних глобальних цінностей і вимог на місцях зберегти свою самобутність» [11, с. 155]. У такому ракурсі освіта стає тим інститутом, який допомагає «шукати» ідентичність, адже «серед найбільш масових і всеосяжних дискурсів для трансляції групових ідентичностей є освітня практика» [11, с. 55]. Однак, необхідно підкреслити, що логіка подібної «допомоги» передбачає ідеологізацію процесу навчання та виховання, що призводить до звуження меж інклюзивності і толерантності суспільства.

Породжена глобалізацією ситуація невизначеності генерує умови ерозії національної ідентичності. Попри констатацію плинності та невизначеності сучасності, не зникають спроби вибудувати нові локуси порядку. Якщо причину поширення прискорених змін, що нівелюють унікальність окремих культур і регіонів вбачають у процесі глобалізації, то спроби конституювання цього порядку («глокалізації») спираються переважно на антиглобалістські тенденції. Одним із найпоширеніших засобів протистояння глобальному «космохаосу» вбачають у практиках ідентичності.

Співвідношення процесів глобалізації та глокалізації лише на «поверхні» постають як протилежності. Глокалізація (та супутній їй дискурс ідентичності) постає, на нашу думку, продовженням логіки *тоталізації*, яка передбачає вписування одиничного в загальний порядок. Важливо, що в цій ситуації індивід (одиничне) не співвідносить себе з цим загальним (соціумом), а протиставляє себе йому. Однак процеси глобалізації виявляються «байдужими» універсальній єдності. Не лише «вторинне прагнення» окреслити «локальний контур» групового існування «не сприймає універсального, а й породжуюча це прагнення глобалізація «протистоїть універсальному», що є сутнісною «передумовою політичного». У цьому контексті і глобалізація, і глокалізація, що «живиться дискурсом ідентичності», постають постполітичними феноменами» [12, с.275], – вважає С. Жижек.

Необхідно зазначити, що політика не може існувати поза універсальним (всезагальним). Останнє не існує в готовому вигляді як догма чи канонізована схема. Таким чином, стає зрозумілою схильність «шукати» «національну ідентичність» в темних,

іраціональних вимірах міфології. Нині пошуки ідентичності відбуваються на тлі розпаду універсального контексту людського існування, що зумовлено невирішеністю соціальних проблем політичними засобами. Звернення до пошуків національної, етнічної чи культурної ідентичності живляться потребою надати оточуючому середовищу осмисленості. Часто смисл виявляється затребуваний рівно настільки, щоб на ньому міг спекулювати ідеологізований міф ідентичності. Подібний шлях є прикладом неоконсервативної схеми надання смислу, «суть якої полягає в підміні абсурдності ідентичністю, набутті відчуття “Я” ціною відмови від *досвіду критики* [13, с. 627–628].

Натомість П. Слотердаjk зазначає, що «кружляння» навколо «золотого тільця ідентичності» постає останнім проявом «анти-Просвітництва». Саме тому, на його думку, ідентичність перетворюється на «закляття» консерватизму, яке за обіцянками повернення «найінтимнішого», обіцянками «автентичного існування» приховує прояви «найбільш зовнішнього» та «найбільш загального» [13, с. 117–118]. Дискурс ідентичності у ситуації ризику і невизначеності обіцяє повернення до безпечного «природного» стану, тому ідентичність дослідник визначає, як інструмент «саме собою зрозумілого на небезпечній території» [14, с. 194].

Механізм присутності «найбільш зовнішнього» в обіцянках повернення «найінтимнішого» розкривається в логіці здійснення *глокалізації* та *регіоналізації* як елементів боротьби за встановлення такого режиму існування, який П. Бурдьє визначав терміном «символічна влада» [15]. Специфікою останньої є те, що вона є своєрідною «невидимою владою», яка реалізується лише за сприяння тих, хто не хоче знати, що перебуває під її дією або навіть сам її здійснює. «Символічна влада» конституює соціальну реальність, утворює консенсус щодо найменувань, значень і класифікацій різноманітних елементів наявного соціального порядку.

Протиставлення національної, етнічної чи культурної особливості глобалізаційним процесам також виявляються «вписані» в суперництво за «символічну владу». Причому, як і в усіх потестарних відносинах взагалі, «захоплення» символічного світу супроводжується наділенням часткової, приватної соціальної позиції та партикулярного інтересу універсальним значенням». Отже, такі об'єктивні явища як *регіон*, *територія*, *пам'ять*, *мова*, *культура*, *етнос*, наповнюються вузькогруповими інтересами й уявленнями, а тому починають брати участь в ідеологічній маніпуляції. Бажаної універсальності досягається тут завдяки витісненню «чужих» уявлень

про світоустрій. У цих умовах механізми здійснення національної чи культурної ідентичності починають відігравати роль важливого засобу легітимізації «символічного панування», а отже, починають «функціонувати як сили».

Уявлення про світ як співвідношення сліпих сил зароджується в епоху Нового часу та набуває всебічного поширення сьогодні. Основою подібного погляду на світ є переконання, відповідно до якого дискурс сили протиставляє себе істині, а точніше, істиною стає те, що слугує перемозі егоїстичного інтересу. Подібні уявлення і є вираженням такого стану соціального співіснування, який Т. Гоббс схарактеризував як «війну всіх проти всіх». Водночас ця боротьба ведеться з позиції заперечення універсальної істини, що стверджує право «переможців» на «самобутність». Співвідношення сили, влади та істини, на думку М. Фуко, властиве «історико-політичному дискурсу», який, на відміну від «філософсько-юридичного дискурсу», є байдужим до незаангажованої, нейтральної істини [16, с. 66–72]. Дискурс ідентичності групи завжди розгортається як історико-політичний, тобто такий, що не орієнтується на об'єктивну істину, а прагне покладати її відповідно до індивідуальних або групових інтересів. Хоча, як свідчить логіка «символічного виробництва», приватний інтерес прагне «сховатися» за істину та ствердити себе як істинний, а отже, і як «всезагальний інтерес». Без приналежності до істини важко нав'язати свій інтерес як загальний. Потуга істини надає силу частковому існувати як ціле і через це, зберігаючи видимість повноти, видавати себе за всезагальне.

Сучасні дослідники вказують на тісний взаємозв'язок між *політикою й ідентичністю*. З огляду на визнання характеристики суспільства як арени конфліктів, соціально-антропологічне пізнання саме стає політичним, адже всі соціальні *відмінності* пов'язані з відносинами влади. Згідно з такою позицією, соціально-антропологічне пізнання на «макрорівні» розглядає глобальні відмінності, а на «мікрорівні» – досліджує політики самовизначення, що розгортаються в повсякденному існуванні кожного індивіда, коли він визначає ким є, до яких «ми» належить та від яких «вони» хотів би дистанціюватися. Сконцентрованість «на пошук і опис *відмінностей* перетворює соціально-антропологічне пізнання на своєрідну політику, що зайнята питанням визначення ролі потестарних відносин у конституюванні/конструюванні людської ідентичності» [17, с. 74].

Соціальне пізнання нереклексивно фіксує зв'язок між політикою й ідентичністю, у контексті чого ідентичність постає політичним феноменом. Наслідком політичної ідеологізації дискурсу

ідентичності є утворення уявного «внутрішнього світу» великих соціальних груп, який використовується для їх мобілізації. Питання ідентичності як політичне питання постає в межах національної держави, що цілком природно призводить до відчуття «кризи ідентичності».

Необхідно підкреслити, що взаємозв'язок політики, толерантності та ідентичності, зокрема національної, є набагато складнішим, ніж це вбачається на перший погляд. Один із варіантів співвідношення національної ідентичності та політики розкривається в дослідженнях Ю. Габермаса, який визначає націю як *політичне* утворення. Згідно з баченням Ю. Габермаса, нація як утворення, що претендує на політичне самовизначення, постає «народом держави», що зумовлює заміну *етнічного* зв'язку на «*спільноту демократичної волі*». Нація як етнічне об'єднання є «*дополітичним* утворенням». Наприкінці XIX ст., на думку дослідника, співвідношення між успадкованою національною ідентичністю та набутим, демократично оформленим громадянством, коли перше постає передумовою для другого, перевертається. Нація громадян здобуває свою ідентичність не через етнічно-культурну подібність, а через *задіяність у практиці громадян*, які активно використовують власні демократичні права на комунікацію і участь у громадському житті. У такому аспекті відбувається дистанціювання республіканської компоненти ідеї громадянства від приналежності «дополітичній спільноті». Політична спільнота, на противагу дополітичній, є «*процесом, завданням* громадської діяльності, а не природною даністю, що дарується мовою, традиціями або походженням» [18, с. 214].

Інклюзія як залучення іншого уможливлюється тільки на основі рівності. Натомість соціальне існування індивідів засновується на дискримінації. Згідно з поглядами Г. Арндт, неможна відмінити дискримінацію і змістити суспільство до рівності, проте можна забезпечувати рівність як політичне явище [19, р. 200-201]. Формування різних соціальних груп відбувається шляхом реалізації принципу дискримінації та процесу ідентифікації. Здійснення інклюзивної рівності уможливлюється у політичній спільноті. Інклюзія здійснюється як політична солідарність, натомість інтеграція може спиратися на дополітичні процеси ідентифікації, що ґрунтуються на дискримінації. Засоби масової інформації та система освіти описують процес державотворення як такий, що не заперечує принципи толерантності, хоч, як вважають З. Бауман та Л. Донскіс, культурна нетерпимість з необхідністю супроводжує національне і державне будівництво: «Національні мови закликали придушити й

позбавити законності місцеві діалекти, державні релігії закликали заборонити релігійні «секти», а «національна пам'ять» закликала знищити місцеву та колективну пам'ять» [20, с. 234].

Отже, ідентичність на основі загальних культурних норм і традицій може виступати основою для національного та державного будівництва. Але, як зазначає Ю. Габермас, норми, цінності і традиції можуть перешкоджати включенню іншого. «“Залучення іншого” означає, що межі спільноти залишаються відкритими для всіх – у тому числі і для тих, хто є чужим один одному і хоче таким залишитися» [21, р. 75]. Для ефективного функціонування принципів толерантності та інклюзії недостатньою тільки моральних засад. Більш важливими є політичні засади. Нетолерантне ставлення до іншого, до «чужих» виступає умовою формування соціально-політичної солідарності, яка буде потребувати його постійного відтворення. Толерантність передбачає повагу до всіх, а не тільки до тих, хто має спільну ідентичність. Толерантність постає на основі інклюзивної рівності, яке підтримується колективним зусиллям. Вона протистоїть соціальній єдності, котра вимагає знищення відмінностей. Навпаки, толерантність як політична чеснота одночасно об'єднує і роз'єднує людей, утворює розподілену єдність і дозволяє на її основі здійснювати відособлення індивідів. На цій основі політика стає таким буттям-між-іншими, яке трансцендує окремого індивіда і цілі народи за межі наявної собітотожності, що дозволяє поглянути на себе та навколишній світ очима інших людей, стати на їх місце, співчувати і співпрацювати разом з ними.

#### *Список посилань:*

1. Rancière, J. Politics, identification, and subjectivization. *The identity in question* Ed. I J. Rajchman. Routledge. 1995. P. 63–70.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозов. 2-ге вид., перероб. Київ: Критика, 2001. 271 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм; націоналізм / пер. з англ. Київ: Таксон, 2003. 300 с. (Ex professo).
4. Nussbaum M.C. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. New Jersey: Princeton University Press, 2010. 158 p.
5. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York: Macmillan. 1916. URL: <https://archive.org/details/democracyandedu00dewegoog/page/n6/mode/2up?vi>

6. Arendt, H. The crisis in education. *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought*. New York: The Viking Press, 1993. P. 173–196.
7. Strauss L. What is liberal education? *Academic Questions*. 2003. Т. 17. №. 1. P. 31-36.
8. Strauss L. Liberal Education and Responsibility. *Education: The Challenge Ahead*, ed. C. Scott Fletcher (New York: Norton), 1962. pp. 49–70.
9. Taylor C. Democracy and its Exclusions Can modern states cultivate a shared identity space? Charles Taylor Posted 5 Nov, 2018, updated 6 Aug 2020. URL: <https://www.abc.net.au/religion/democracy-and-its-exclusions/10467144>
10. Mouffe Ch. *On the Political*. London-New York: Routledge. 2006. 168 p.
11. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
12. Žižek S. *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. London-New York: Verso, 2000. 409 p.
13. Слотердаjk П. Критика цинического разума / пер. с нем. А. Перцева; испр. изд. Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ, 2009. 800 с.
14. Слотердаjk П. Сферы. Плюральная сферология / пер. с нем. К. В. Лощевского. Т. 3: Пена. СПб.: Наука, 2010. 923 с.
15. Bourdieu P. *Les choses dites*. Paris: Éditions de Minuit, 1987. 228 p.
16. Фуко М. Нужно защищать общество: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году / пер. с фр. СПб.: Наука, 2005. 312 с.
17. Ашкеров А. Между живым Прошлым и ускользящей Современностью: политика идентичности и политизированность антропологии. *Социологическое обозрение*. 2003. № 4. С. 69–103.
18. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Моск. лекции и интервью / пер. с нем. М.: КАМИ; Academia, 1995. 252 с.
19. Arendt H. Responsibility and judgment. Ed. J. Kohn. New York: Schocken Books, 2003. p. 539.
20. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. з англ. О. Буценка. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с. (Сер. «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»)
21. Habermas J. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. Ed. by C. Cronin and P. De Greiff. Tr. by C. Cronin. Cambridge, MA: MIT Press, 1998. Pp. xxxvii, 300.

## **Мацьопа Христина Миколаївна**

Магістрант політології філософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-6898-4697  
e-mail: knikalaeva@gmail.com.

### **ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ОБ'ЄКТ ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

Метою дослідження є розкрити громадську думку як об'єкт впливу інформаційних технологій. Відповідно до зазначеної мети, випливають наступні дослідницькі завдання: визначити сутність громадської думки та особливості її формування шляхом використання інформаційних технологій як засобу впливу щодо неї; виокремити специфіку застосування інформаційних технологій з метою формування громадської думки на основі досвіду обраних країнах демократичного та тоталітарного режимів; виявити маніпулятивний аспект у практиці використання інформаційних технологій щодо формування суспільної думки.

Для досягнення поставленої мети було використано методологічну базу, яку склали системно-логічний, компаративний та біхевіористський методи. Системно-логічний. У роботі цей метод застосовувався для встановлення логічних і структурних зв'язків досліджуваного об'єкта, розуміння комплексу взаємозв'язків об'єктивних якісних змін суспільства і зумовлених ними наслідкових перебігів у вирію політичних процесів, а також узагальнення наявної фактологічної бази даних, що стосується феномену громадської думки і використовуваних задля її формування відповідних інформаційних технологій. Компаративний аналіз уможливив аналізування загальної та спеціальної літератури, публіцистики і матеріалів періодичної преси, зіставлення даних фактичного матеріалу та різноманітних досліджень; а також з'ясування специфіки використання інформаційних технологій певними країнами з різними політичними режимами. Біхевіористський метод зорієнтував в аналізі психологічних параметрів свідомості та поведінки суб'єктів й об'єктів, обумовлених впливом інформаційних технологій; простеженні взаємозв'язку приватного інтересу із суспільною спрямованістю через застосування ІТ, супроводжуваного реалізацією через маніпулятивну складову у процесах формування громадської думки.

Інформація є невід'ємною складовою сучасного суспільства, темпи розвитку якого прискорюються та ведуть до збільшення інформаційних потреб людства. Глобальна інформатизація економіки, політики, культури, оборони, науки, освіти та інших сфер людської діяльності формує інформаційне суспільство. В таких умовах інформаційні технології та створювані на їх основі інформаційні системи стають важливим інструментом для вирішення поставлених завдань, задоволення інформаційних потреб.

Технології формування громадської думки представляють собою сукупність послідовних прийомів, способів і методів, спрямованих на вироблення у певної групи людей або суспільстві в цілому необхідних суб'єктам впливу поглядів, переконань і ставлення до тих чи інших фактів, подій, явищ, процесів дійсності [1].

Безумовним фактом, виходячи із вищезазначеного, є те, що інформаційні технології впливають на громадську думку як в нашій державі, так і в інших країнах. ІТ виступають основним каналом інформаційного впливу, використовуючи ряд спеціальних прийомів та механізмів, формуючи не лише суспільні уявлення, а й політичну свідомість. Варто зазначити, що першим визначення поняття «суспільна думка» запропонував Д. Солсбері у 1159-1160 роках у творі «Полікратик»: суспільна думка – це думка, що була висловлена і набула широкого поширення [2]. Д. Солсбері зафіксував базову характеристику громадської думки – публічне висловлювання, як одну з найпоширеніших форм висловлювання. Загалом, громадську думку трактують як стан масової свідомості, який включає явне або приховане ставлення різноманітних соціальних спільнот, верств, класів, груп людей до подій та фактів соціальної дійсності.

Сучасні дослідники виділяють у структурі громадської думки три елементи:

- соціальну оцінку – ставлення різних соціальних груп до об'єкта громадської думки, яка може знаходитись у спектрі від негативної до позитивної;

- емоційний елемент;

- вольовий елемент.

До того ж ІТ використовують різні види маніпулювання, що є невід'ємною частиною певної політичної стратегії. Маніпуляція суспільною свідомістю в політичних цілях сьогодні є визнаним інструментом політики та конкурентної боротьби, не зважаючи на сумнівний моральний зміст цього явища. Сучасні маніпулятивні технології настільки досконалі, що практично неможливо відділити справжні факти від тієї інформації, яка, за потреби транслюється



членам суспільства. Маніпулювання громадською думкою здійснюється за допомогою інформаційних технологій, наприклад Інтернету, цифровому телебаченню, локальним мережам тощо.

У демократичних державах на законодавчому рівні закріплено включення громадської думки в управлінський процес. Створено канали та механізми впливу громадської думки на органи державної влади. Це інститути прямої демократії (вибори та референдуми), інститути громадянського суспільства (політичні партії, рухи, організації, об'єднання тощо), засоби масової інформації, Інтернет, інститути опитувань громадської думки [3].

Характерним є те, що у демократичних країнах завдяки інформаційним технологіям громадяни долучаються до політики та вступають у зв'язок з владою [4]. Але ІТ не обмежуються цією роллю, адже вони можуть сприяти мобілізації громадської думки на користь того чи іншого політика чи організації тиску на певні верстви населення. Даний аспект можна спостерігати на прикладі таких демократичних країн, як США, Великобританія, Німеччина, які в різних ступенях використовують ІТ для формування громадської думки, але не вдаються до жорстких та відвертих маніпулювань нею. В якості протилежної сторони в історії використання інформаційних технологій у процесах впливу на громадську думку опонентом демократичній практиці можна навести Росію, зразок якої виступає для виявлення перетворення можливостей ІТ у деструктивні фактори, що найчастіше виражаються у формах агресивного маніпулювання та політичної пропаганди.

У свою чергу, в сучасній Україні використання ІТ для формування громадської думки є реальністю. Такими методами користуються політичні діячі різних рівнів, у тому числі і найвищого – кандидати на президентський пост держави [5].

Справжній стрибок використання інформаційних технологій можна спостерігати з приходом до влади Володимира Зеленського. Вперше в історії медійного простору відмічається не лише формування громадської думки з боку влади, але й відчуття зворотного зв'язку від українського соціуму.

*Висновки.* Дослідження пропонує розглянути громадську думку у контексті впливу інформаційних технологій на її формування. Громадська думка знаходиться під впливом багатьох зовнішніх факторів, тому держава, політики, журналісти тощо періодично здійснюють спроби її формування різними засобами та методами. Вплив на громадську думку здійснюється за допомогою різноманітних інформаційних ресурсів. У ХХ столітті до них

належали, здебільшого, ЗМІ та інші друковані інструменти. Розвиток інформаційних технологій у XXI столітті сприяв значному розширенню спектру інструментів формування громадської думки, що закріпило за ними статус політичного механізму вироблення останньої. Основну конкуренцію традиційним ЗМІ склав Інтернет, який у сучасному суспільстві виступає у якості як засобу формування громадської думки, так і ресурсу для її вираження. Влада та політики можуть не лише впливати на соціум через Інтернет, а й дізнаватися думку суспільства щодо багатьох питань. За допомогою ІТ можна охопити значну аудиторію, швидко здійснювати передачу даних, робити її оперативною та доступно.

*Список посилань:*

1. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Аналітична доповідь / Д.В. Дубов, О.А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2020.– 64 с.
2. John of Salisbury (1990). Policraticus: Of the Frivolities of Courtiers and the Footprints of Philosophers. Translated by Nederman, Cary J. Cambridge: Cambridge University Press. p. 191.
3. Іванова О. Управління громадською думкою в умовах інформаційного суспільства: стратегічний підхід. Діалог: медіастудії. – 2018. Вип. 24. – с. 6- 40.
4. Май М. Медіа-політика в інформаційному суспільстві / Манфред Май; [пер. з нім. В. Климченко та В. Олійник] ; за ред. В. Іванова. – К.: Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2017. – 286 с.
5. Стефанчук У. Інформаційні технології та їхній вплив на формування громадської думки в Україні. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів, 2008. – Вип. 20. <http://dspace.nbu.gov.ua>.

## **Неліпа Дмитро Васильович**

Доктор політичних наук, професор кафедри політології  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-5363-3990  
e-mail: nelipa\_dv@ukr.net

### **ПРИЧИНИ ТА ДИНАМІКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ**

Інтелектуальна міграція, що набула особливого поширення із процесами глобалізації, охоплює виїзд з однієї країни до іншої кваліфікованих фахівців, науковців, викладачів та інших працівників з високим рівнем освіти і професійних навичок, які шукають кращих умов праці, освіти, професійного і особистого розвитку, кар'єрного зростання, вищого рівня оплати праці, більш безпечних умов роботи і життя.

Явище інтелектуальної міграції тією чи іншою мірою стосується усіх держав, у тому числі й заможних європейських, в яких талановиті фахівці нерідко мігрують з однієї країни до іншої, переїжджають до США, а часом – до багатих країн Близького Сходу. Проблематика інтелектуальної міграції щонайменше з 1960-х років привертає увагу дослідників Європи і США [напр., див.: 1; 2]. Власне, спочатку поняття «відтік мізків» (brain drain) стосувалося саме інтелектуальної міграції наукових та інженерних кадрів з Великобританії до США. Із прискоренням глобалізації проблематика інтелектуальної міграції набула нових масштабів, а стрімкий розвиток науки і техніки посилив конкуренцію за «мізки» між промислово розвиненими державами. Приміром, останніми десятиліттями питання інтелектуальної міграції все більше турбує Китай, який змагається за економічне лідерство у світі [напр., див.: 3; 4].

Найчастіше, коли йдеться про інтелектуальну міграцію як проблему, вона переважно стосується країн з нижчими умовами оплати праці та соціальними стандартами. Адже якщо інтелектуальна міграція в більш заможних країнах – це двосторонній процес, коли від'їзд частини висококваліфікованих фахівців компенсується приїздом їхніх колег з інших держав, то в бідніших державах відтік є переважно одностороннім. Особливе місце в цих процесах посідають постсоціалістичні країни Центральної і Східної Європи, в яких доволі високий рівень освіти поєднується із суттєво нижчими за

західноєвропейські та північноамериканські стандартами оплати праці та умов життя.

На жаль, проблема інтелектуальної міграції є актуальною і для України, а ще більше її нагальність зросла із початком воєнної агресії РФ проти України в 2014 р., і посилилася з повномасштабним вторгненням в 2022 р. Адже до традиційних проблем додалися загрози життю, перебої з електропостачанням, для багатьох – втрата житла і роботи через окупацію, руйнування і скорочення робочих місць, спричинені фінансовими труднощами. Проблематику міграції з України, зокрема її інтелектуальну складову ґрунтовно досліджують такі вітчизняні науковці та експерти, як Е. Лібанова [5], Д. Дрбохлава, М. Ярошевич [6], В. Потапенко, А. Головка, О. Валецький [7], Т. Алексєєва, К. Горбаньова [8], Н. Пархоменко [9], С. Полковниченко, В. Курочка [10], О. Купець [11] та інші. При цьому, деякі дослідники особливо акцентують на загрозовому характері інтелектуальної міграції з України, яка ставить під загрозу науковий потенціал і перспективи розвитку нашої держави [напр., див. 5; 7; 9; 10].

Можна передбачити, що ця проблематика ще тривалий час буде актуальною для нашої держави. Адже на тлі повномасштабної війни й безпрецедентного потоку біженців з України, втрати людського капіталу та кваліфікованих фахівців призводять до зменшення конкурентоспроможності країни, обмеження її інноваційного потенціалу, зменшення перспектив для молодого покоління. Дослідження причин та динаміки інтелектуальної міграції з України є необхідними для розуміння проблеми та пошуку шляхів зменшення цього явища, а також розробки ефективних стратегій залучення та утримання талановитих фахівців, необхідних для відбудови і стійкого розвитку України.

У довоєнний період серед основних причин інтелектуальної міграції з України були економічні чинники, такі як низькі заробітні плати та обмежені економічні перспективи, особливо в порівнянні з країнами Європейського Союзу та іншими розвинутими економіками. Багато кваліфікованих фахівців шукали вищі заробітні можливості та кращі умови праці за кордоном, особливо це стосувалося 1990-х років, коли престиж інтелектуальної праці в Україні був надзвичайно низьким, а зарплати освітян і науковців – одними з найнижчих по країні. Відсутність стабільності на ринку праці, обмежені можливості кар'єрного зростання, відсутність інноваційних проектів у рідній країні, високий рівень соціальної нерівності стимулювали еміграцію. Відсутність конкурентних стипендій, грантів та інших форм

підтримки суттєво обмежувало можливості вітчизняних дослідників, не кажучи вже про перспективи залучення в Україну кваліфікованих фахівців із-за кордону.

Крім того, вагомими причинами інтелектуальної міграції були нестача ресурсів для проведення наукових досліджень в Україні, обмежені можливості для співпраці зі світовою науковою спільнотою і доступу до сучасних міжнародних дослідницьких програм. В умовах хронічного недофінансування університети й науково-дослідні установи не мали коштів ні для оновлення обладнання, ні часто навіть для закупівлі розхідних матеріалів. Ситуація дещо покращилася із відкриттям для України можливості долучатися до міжнародних наукових проектів в рамках фінансованої Європейським Союзом програми «Горизонт 2020», що сприяє розвитку наукових потенціалів та обміну дослідницькими ідеями. Втім, потрібно бути чесними із самими собою: наукові проекти, фінансовані іншими державами, спрямовані насамперед на реалізацію інтересів країн-донорів. Лише повноцінна участь української сторони в спільному фінансуванні наукових проектів дозволить мати й повноцінну віддачу від їх реалізації для інноваційного розвитку нашої держави.

Що стосується динаміки інтелектуальної міграції з України, то історична ретроспектива після 1991 року демонструє різні етапи та тенденції. Початок 1990-х років характеризувався серйозними трансформаціями в економічному, політичному і суспільному житті України при суттєвому зменшенні уваги до питань освіти і науки. У такому невизначеному середовищі багато висококваліфікованих фахівців та науковців були змушені шукати кращих умов і можливостей за кордоном.

До середини 2000-х років впровадження певних економічних реформ і підвищення заробітних плат, у тому числі в державному секторі, дещо покращили ситуацію: висококваліфіковані працівники отримали більше можливостей для самореалізації в Україні. Впровадження в Україні з середини 2000-х років Болонського процесу і розширення співпраці із закордонними вищими навчальними закладами і науковими установами мали двоїстий ефект. З одного боку, українські працівники галузі освіти і науки отримали більше можливостей для проведення досліджень і міжнародної співпраці. З іншого боку, у процесі нарощування міжнародної співпраці виникло й більше можливостей для від'їзду вітчизняних фахівців за кордон.

Із стрімким зростанням сектору інформаційних технологій у другій декаді XXI століття тисячі українських ІТ-фахівців виявили свій потенціал на світовому ринку. Висока конкурентоспроможність

українських програмістів, з одного боку, стимулювала їх виїзд за кордон, де були кращі умови праці та більші можливості. З іншого боку, спрощені умови оподаткування і звітності, передбачені українською податковою системою, а також поява можливості віддаленої праці завдяки розвитку мережі Інтернет сприяли тому, що багато українських програмістів віддавали перевагу залишатися в Україні.

Із початком російської агресії в 2014 р. частина кваліфікованих фахівців з Криму, а також окупованих частин Донецької і Луганської областей, які не змогли знати роботу і житло в інших регіонах України, були змушені емігрувати з країни. Та особливої гостроти міграційні процеси набули із повномасштабним вторгненням РФ 24 лютого 2022 р. За даними ООН, станом на червень 2023 р. понад 6,3 млн громадян України були вимушеними біженцями в інших країнах світу [12]. Опитування Центру Разумкова свідчить, що 83% українських біженців – люди з вищою або незакінченою вищою освітою, а найбільш представленою серед опитаних біженців соціальною групою є висококваліфіковані фахівці – 30% [13]. Тож, мова йде про виїзд з України близько двох мільйонів висококваліфікованих фахівців, і чи всі з них повернуться – відкрите питання. Тим часом, в багатьох державах світу було створено спеціальні програми допомоги із працевлаштуванням для українських дослідників і викладачів, а також пільгові умови навчання для студентів, що вимушено залишили територію України внаслідок війни [див., напр.: 14; 15].

Зіштовхнувшись із безпрецедентними масштабами інтелектуальної міграції, Україні необхідно буде вжити комплексних заходів, спрямованих на збереження і примноження інтелектуального потенціалу, створення сприятливих умов для повернення талановитих дослідників і висококваліфікованих фахівців, для проведення в Україні наукових досліджень і впровадження інновацій, зайняття гідного місця у європейській та міжнародній співпраці та обміну знаннями. Зокрема, такі заходи мають включати: забезпечення безпечних умов життя і праці; поліпшення умов праці та конкурентоспроможності її оплати; створення програм та стипендій для повернення додому українських фахівців, які зараз працюють і проживають за кордоном; оновлення матеріально-технічної бази науково-дослідної сфери; створення інноваційної екосистеми, стимулювання розвитку партнерства освіти і науки з приватним сектором економіки.

Список посилань:

1. Fleming, D. & Bailyn, B. (1969). *The Intellectual Migration. Europe and America, 1930-1960*. Harvard University Press, 748 p.
2. Solimano, A. (ed.) (2008). *The International Mobility of Talent: Types, Causes, and Development Impact*. Oxford University Press, 352 p., doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199532605.001.0001>.
3. Cao, C. (2008). "China's Brain Drain at the High End: Why Government Policies Have Failed to Attract First-rate Academics to Return." *Asian Population Studies*. Vol. 4, Issue 3, pp. 331–345, doi: <https://doi.org/10.1080/17441730802496532>.
4. Wei, L. et al. (2021). "Intellectual migration: considering China". *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 47, Issue 12, pp. 2833-2853, doi: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1739393>.
5. *Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія)* / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. 316 с.
6. *Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність* / Під ред.: Д. Дрбохлава, М. Ярошевич. 2016. Режим доступу: <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf>
7. *Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні : аналіт. доп.* / [В. Потапенко, А. Головка, О. Валевський та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 33 с. doi: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01>.
8. Алексеева Т., Горбаньова К. Інтелектуальна еміграція з України. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 11. С. 18-21.
9. Пархоменко Н. Особливості інтелектуальної міграції з України в добу незалежності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. №1 (17). С. 72-74.
10. Полковниченко С., Курочка В. «Відплив умів» з України як загроза національній безпеці. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2016. № 4(8). С. 16-22.
11. Купець О. *Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців*. Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт МОП, 2013. 139 с. Режим доступу: [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms\\_244739.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244739.pdf).
12. UNHCR (2023). *Ukraine Refugee Situation*. Режим доступу: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

13. *Настрої та оцінки українських біженців (липень – серпень 2022 р.)*. Центр Разумкова. 30 серпня 2022. Режим доступу: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p>.
14. Science For Ukraine (2023). Accessed: <https://scienceforukraine.eu/about>.
15. Ukrainian Think Tanks Liaison Office in Brussels (2023). *Opportunities for Ukrainian Think Tanks, Research Institutions, Researchers, Students, and Experts*. Accessed: <https://ukraine-office.eu/en/opportunities-for-ukrainian-think-tanks-research-institutions-researchers-students-and-experts-following-the-war-in-ukraine>.



## **Третяк Олексій Анатолійович**

Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології  
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара  
ORCID 0000-0003-2536-0611  
e-mail: alexsir25@ukr.net

### **АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ВОЄННОЇ КРИЗИ: ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

В умовах процесів політичної адаптації українського суспільства під час широкомасштабної збройної агресії актуальності набуває застосування інструментів протидії кризовим явищам. Це стосується передусім збереження стратегічної політичної стабільності, формування сприятливої громадської думки, гнучкості та адаптивності систем політичного управління. Політичні технології в сучасному фаховому дискурсі охоплюють засоби досягнення певної політичної мети на основі стандартизованих та запланованих практик політичної діяльності. Означене включає координацію, мультиплікаційний ефект, заплановані результати та корекцію під час реалізації проєктів. На відміну від понять «політична реклама», «політична пропаганда», «політичні PR» тощо, політичні технології розглядаються як засоби управління наявними ресурсами політичного суб'єкта з метою досягнення запланованих показників або цілей політичної кампанії.

Антикризовий характер політичних технологій пі час війни визначається на основі завдань, які «замовник» та «виконавець» з'ясовують у межах кризових ситуації. Відповідно, політичні технології можуть бути як політико-комунікаційними так і політико-організаційними. В умовах української воєнної кризи доречним є уточнення змісту поняття та явища антикризових політичних технологій у зв'язку із завданнями національної консолідації, зосередження ресурсів для протидії політичним технологіям російського агресора, спрямованих на дезінтеграцію українського суспільства. Важливого значення ідентифікація антикризових політичних технологій набуває в умовах бачення перспектив розвитку післявоєнної розбудови українського суспільства та його руху до зразків сталої консолідованої демократії.

Ключові питання політико-технологічної адаптації суспільства до криз вивчають відомі українські вчені С. Денисюк оцінює технологічні виміри політичної комунікації [1], Д. Кіслов аналізує

політичну безпеку масових комунікацій [2], О.Ковальова з'ясовує важливі проблеми політичної інтеграції в регіональному вимірі [3], В.Недбай приділяє увагу медійно-технологічному аспекту сучасних політичних комунікацій [4], авторський колектив під керівництвом Ю. Шайгородського окреслює політичне поле України у ситуації суспільної кризи на основі інституційної спроможності влади, опозиції, політичних партій, громадських організацій [5], науковці під керівництвом Г. Щедрової комплексно досліджують політичні конфлікти та кризи [6].

Формування антикризових політичних технологій відбувається в середовищі медіації політики. Суто організаційні політико-технологічні дії зумовлюють або є підпорядкованими ситуації комунікаційного забезпечення кризових рішень. У зв'язку з цим будь-які публічні політичні дії антикризового характеру мають кореспондентуватися з поточною медійною ситуацією та медійною історією.

Водночас політико-організаційні заходи антикризового характеру мають враховувати перспективу модернізації української політичної системи в повоєнний період. В умовах, коли демократизація має перешкоди або уповільнюється, додатковим завданням антикризових політичних технологій є прискорення процесів модернізації та зупинення тенденції «демомодернізації».

Антикризовий характер сучасних політичних технологій зумовлюється також особливостями структури перехідної політичної системи. Превентивні політичні технології розв'язують системні завдання політичного розвитку. Вони можуть застосовуватися поза межами конкретного кризового кейсу. Також вони є спрямованими на відвернення масштабного колапсу системи.

Можливості розв'язання політичних криз та їх запобігання (особливо в умовах військового стану) повинні враховувати різноманіття політичних та медійних суб'єктів. Значення політичних позицій та їх зміна виступають об'єктом впливу політика організаційних дій держави. Вони мають плануватися з урахуванням конкурентності та відкритості політичного середовища.

Політико-організаційні пріоритети політико-комунікаційного забезпечення антикризової політики набувають значення контексти конкретної історії медійної взаємодії. Висвітлення подій в умовах кризи передбачає створення цих подій та блокування доступу до небажаного висвітлення подій. І все це здійснюється в рамках правового поля і демократичних правил гри.

Зміст комунікаційної протидії воєнній кризі визначається на основі чіткого усвідомлення потенціалу конкретних медіа-засобів політичного впливу. Зокрема, на прикладі реклами можна побачити «межі» управління громадською думкою та спроможність її спрямування в потрібному напрямку.

Таким чином, антикризові політичні технології набувають визначення в ключових сферах антикризової політики держави та політичних суб'єктів. Політико-організаційні антикризові технології передбачають створення сприятливих можливостей для об'єднання ресурсів в межах протидії кризовим явищам. До цих технологій належать технології інтеграції політичних сил, формування політичного порядку денного, забезпечення спільного прийняття рішень, формування єдиних платформ політичної співпраці. Технологія політичного консенсусу є одним з провідних базових елементів національної консолідації в умовах військової кризи. Завданням макропроцесу національної консолідації є упередження руйнування демократичної політичної інфраструктури. Ідеться про умови вільного волевиявлення, висловлювання думок та політичних позицій в умовах військового часу. Політико-організаційні технології в умовах сучасної військової кризи в Україні повинні сприяти розробці планів політичної реінтеграції деокупованих територій та підтримки політичного волевиявлення та позиції внутрішньо переміщених осіб.

Політико-комунікаційні технології в антикризовому контексті забезпечують підтримку політико-організаційних заходів. Зокрема, йдеться про поширення в українському суспільстві позиції щодо єдності та територіальної цілісності української держави. Ідеться про продукування та трансляцію смислів відновлення України після конфлікту. Також ці технології спрямовані на формування середовища довіри та взаємопідтримки. Застосування засобів політичної реклами має ґрунтуватися на принципах діалогу, відкритості, якомога більшої політичної залученості громадян. Зазначені чинники будуть сприяти усуненню кризових настроїв та очікувань.

#### *Список посилань:*

1. Денисюк С. Г. Технологічні виміри політичної комунікації : монографія Вінниц. нац. техн. ун-т. Вінниця : ВНТУ, 2010. 276 с.
2. Кіслов Д. В. Політична безпека масових комунікацій: [монографія] Київ. міжнар. ун-т, Ін-т екон. та гуманіт. пробл. Київ : [МП Леся], 2010. 207 с.

3. Ковальова О. І. Політична інтеграція в Латинській Америці: генеза, ключові характеристики, детермінанти кризових тенденцій: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 2004. 218.
4. Недбай В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект: монографія Одеська національна юридична академія. Одеса : Фенікс, 2009. 328 с.
5. Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації: [колект. монографія] [Шайгородський Ю. Ж. та ін.] ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2020. 263 с.
6. Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності: монографія [Г. П. Щедрова та ін.] ; Ун-т ім. Альфреда Нобеля. Дніпро : Ун-т ім. А. Нобеля, 2019. 199 с.

## **Хилько Максим Миколайович**

Кандидат філософських наук,  
завідувач інформаційно-аналітичного відділу,  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського НАН України  
ORCID 0000-0001-6365-339X  
e-mail: khyenko@ukr.net

### **ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Соціальне партнерство й толерантність є важливими принципами, які сприяють побудові відкритого та сприйнятливого університетського середовища, розвитку знань, розумінню та співпраці. Університети мають формувати не лише професійні знання, але й навички роботи в команді, міжкультурної комунікації та вміння працювати з різними соціальними групами. Університети є місцем, де зустрічаються студенти, викладачі та науковці з різних країн, що мають відмінні культурні традиції й релігії. Усі вони повинні мати рівні можливості для навчання, роботи, розвитку, досягнення своїх цілей. Толерантність та соціальне партнерство сприяють створенню інклюзивного середовища, де кожна людина може розраховувати на повагу і підтримку.

Дослідження щодо соціального партнерства й толерантності в університетському середовищі проводяться відомими науковцями як зі світової, так і з української академічної спільноти. Зокрема, варто відзначити праці таких дослідників, як: Д.Дж. Сігель, що досліджує крос-секторальне партнерство в організації соціального партнерства у вищій освіті [1], Р.Дж. Томпсон, який вивчає проблематику толерантності у вищій освіті [2], У. Уітер і Д. Маншке, які фокусуються на толерантності в освіті мультикультурних суспільств [3], М.М. Ісак, А. Сандовал-Гернандез й Д. Міранда, що досліджують освітню толерантність у глобалізованому світі [4], С.Е. Кан і Д. Павліч, які фокусуються на інклюзивності у вищій освіті [5], У.М. Паркер, Дж. Арчер й Дж. Скотт, що вивчають мультикультурні відносини у студентських кампусах [6], Дж.Е.Бенке, що досліджує культурне різноманіття в освіті [7], Б. Бегілхол, яка досліджувала права жінок в освітньому процесі [8], С. Мілік, що досліджує питання сучасності соціального партнерства в університетах [9], О. Тадеуш,

що вивчає вітчизняний та зарубіжний досвід освітнього партнерства у просторі вищої школи [10], Н. Лисиця, М. Мартиненко, Н. Белікова, О. Грон й М. Ус, які працюють над питаннями соціального партнерства університетів і роботодавців [11], О. Коханова, що вивчає психологію партнерської взаємодії в освіті [12], С. Коляденко, який досліджує соціальне партнерство ВНЗ та державних і недержавних організацій [13] та ін. При цьому, існує значна потреба у подальших дослідженнях з цієї тематики, особливо в контексті активної інтеграції української освітньої галузі до загальноєвропейської та світової.

Основні принципи соціального партнерства в університетському середовищі включають: свободу об'єднань відповідно до норм Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) № 87 Про свободу асоціації та захист права на організацію [14], а також Конвенції МОП № 98 Про застосування принципів права на організацію та ведення колективних переговорів [15]; багаторівневу співпрацю відповідно до Конвенції МОП № 154 Про сприяння колективним переговорам [16] та Рекомендації МОП № 163 Про сприяння колективним переговорам [17]; рівноправність і повноважність представників суб'єктів соціального партнерства; добровільність взяття зобов'язань; примирливий характер вирішення розбіжностей, що виникають у відносинах соціального партнерства.

Основні принципи толерантності базуються на Декларації принципів толерантності, затвердженій резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО в 1995 р., яка визначає толерантність як повагу, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та способів проявів людської індивідуальності. Декларація відзначає: «Виховання є найефективнішим засобом запобігання нетерпимості. Виховання в душі терпимості починається з навчання людей тому, в чому полягають їх спільні права та свободи, щоб забезпечити здійснення цих прав, та з заохочення прагнення захисту прав інших». У тексті Декларації йдеться, що «політика та програми освіти повинні сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності та терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними та мовними групами, а також націями». Відзначається «необхідність приділяти особливу увагу питанням підвищення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників та занять, удосконалення інших навчальних матеріалів, включаючи нові освітні технології, з метою виховання чуйних та відповідальних громадян, відкритих сприйняттю інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність та

індивідуальність, запобігати конфліктам або вирішувати їх ненасильницькими засобами» [18]. Варто також відзначити, що в 2013 р. Державним науково-дослідним інститутом МВС України було розроблено Методичні рекомендації щодо проведення профілактичної роботи з учнями загальноосвітніх навчальних закладів та студентами щодо підвищення рівня толерантності та запобігання поширенню ксенофобських настроїв [19].

Соціальне партнерство й толерантності покликані сприяти створенню клімату співпраці, взаєморозуміння та взаємовигоди між всіма сторонами університетської спільноти, що, зокрема, включає:

- розвиток відкритої комунікації і стимулювання взаємодії. Встановленню ефективної комунікації між університетом, студентами, викладачами та іншими стейкхолдерами сприяє обміну ідеями та досвідом, забезпечує взаємне розуміння та співпрацю, допомагає уникати конфліктів. Толерантність створює умови для вільного вираження думок, обговорення різних поглядів, вироблення культури взаєморозуміння;

- розвиток діалогу та взаєморозуміння в університетському середовищі передбачає активну комунікацію та взаємодію між різними учасниками, такими як студенти, викладачі, дослідники, адміністрація. Цей діалог може відбуватися як у формальних рамках, наприклад, на засіданнях та конференціях, так і у неформальній атмосфері, наприклад, під час навчальних проектів чи в рамках студентських об'єднань. Важливо, щоб усі учасники мали можливість висловлювати свої думки і впливати на прийняття рішень;

- взаємоповага та відкритість до інших точок зору сприяє створенню клімату, де кожна думка, переконання та погляд поважаються і визнаються, незалежно від посади, культурного, релігійного або іншого контексту. Це включає бажання вивчати і розглядати інші погляди, задавати запитання і проводити конструктивний діалог. Відкритість до інших точок зору сприяє збагаченню світогляду, розширенню знань і розвитку міжкультурної компетентності;

- просування інклюзивності та різноманітності, незалежно від їхньої расової, етнічної, соціальної, культурної чи гендерної приналежності;

- забезпечення справедливості та рівноправності в університетському середовищі стимулює створення атмосфери, де кожна людина має рівні можливості для навчання, праці, розвитку та участі в університетському житті;

- протидія дискримінації та недопущення насильства покликані забезпечити безпеку, рівноправ'я та повагу до всіх учасників університетського співтовариства; створення безпечного фізичного та психологічного середовища, де ніхто не стикається з насильством або погрозами фізичного чи емоційного насильства;

- постійне підвищення якості освіти. Соціальне партнерство дозволяє університетам залучати експертів з практичного сектору, що сприяє оновленню програм, розробці актуальних курсів та практичних навичок, які відповідають потребам ринку праці;

- розвиток професійних мереж. Співпраця з партнерами з різних сфер діяльності розширює можливості для студентів і випускників у встановленні контактів, знаходженні працевлаштування та розвитку кар'єри.

Реалізація соціального партнерства та толерантності в університетському середовищі може стикатися з викликами та перешкодами, серед яких: культурні та мовні бар'єри, які можуть ускладнити ефективну комунікацію та взаєморозуміння; упередження та стереотипи, що можуть заважати будівництву відкритого й толерантного середовища; брак участі та залучення, через що деякі учасники університетського середовища можуть почуватися менш залученими до соціального партнерства та відчувати бар'єри у взаємодії. Серйозним викликом та перешкодою в реалізації соціального партнерства та толерантності можуть стати відсутність навичок управління різноманітністю; інституційні бар'єри, такі як складні процедури, бюрократія та недостатня підтримка з боку університетської адміністрації; фінансові та ресурсні обмеження, що особливо актуально в українських реаліях хронічного недофінансування освітньої галузі.

Для подолання цих викликів університети можуть розробляти і впроваджувати політики та стандарти, що сприяють соціальному партнерству та толерантності; програми культурної адаптації для іноземних студентів, організувати міжкультурний обмін та співпрацю з іноземними університетами; надавати підтримку студентським організаціям, які сприяють розвитку соціального партнерства й толерантності; сприяти створенню платформ, де студенти, викладачі, науковці й представники університетської адміністрації можуть обмінюватися ідеями, висловлювати свої думки та співпрацювати в розв'язанні проблем; підтримувати дослідження та проекти, спрямовані на вивчення соціального партнерства та толерантності. Важливо проводити тренінги і семінари з розвитку міжкультурних навичок, сприяти обміну досвідом і знаннями між



учасниками університетського середовища та створювати механізми зворотного зв'язку й оцінки, що дозволяють визначити ефективність та виявити можливість для поліпшення у практиці соціального партнерства та толерантності.

Впровадження соціального партнерства та толерантності в університетське середовище в Україні вимагає залучення всіх зацікавлених сторін – університетів, студентів, академічного персоналу, державних органів та громадськості. Високий рівень соціального партнерства та толерантності в університетському середовищі сприяє розвитку освіти, науки, інновацій та соціального прогресу; створює унікальну атмосферу, в якій кожен учасник університетської спільноти може вільно розкривати свій потенціал, взаємодіяти з різними культурами та сприяти розвитку суспільства. Розвиток соціального партнерства та толерантності в університетському середовищі є важливим завданням, що сприяє створенню гармонійного, різноманітного та сприятливого навчального і дослідницького середовища, стимулюючи освітній прогрес та розвиток суспільства в цілому.

*Список посилань:*

1. Siegel, D.J. (2010). *Organizing for Social Partnership: Higher Education in Cross-Sector Collaboration*. Routledge. 224 p.
2. Thompson, R.J. (2014). *Beyond Reason and Tolerance: The Purpose and Practice of Higher Education*. Oxford University Press. 226 p. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199969784.001.0001>
3. Wiater, W. & Manschke, D. (eds.) (2012). *Tolerance and Education in Multicultural Societies*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 142 p.
4. Isac, M.M., Sandoval-Hernández, A. & Miranda, D. (2018). *Teaching Tolerance in a Globalized World*, Springer Nature, 138 p.
5. Kahn, S.E & Pavlich, D. (2000). *Academic Freedom and the Inclusive University*. UBC Press. 191 p.
6. Parker, W.M., Archer J. & Scott, J. (1992). *Multicultural Relations on Campus: A Personal Growth Approach*. Routledge. 156 p.
7. Banks J.A. (2015). *Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum, and Teaching*. Routledge. 366 p.
8. Bagilhole, B. (2002). *Women in Non-Traditional Occupations: Challenging Men*. Palgrave Macmillan London. 227 p.
9. Milic, S. (2013). 'The twenty-first century university and the concept of lifelong learning', *Australian journal of adult learning*, Vol. 53, Issue 1, pp. 159-179.

10. Тадеуш О. Освітнє партнерство у просторі вищої школи: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, 2020. № 33(1). С. 57-69. <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2020.33.7>
11. Lysytsia, N. et al (2019). 'Directions of social partnership of employers and universities in the sphere of economic education in Ukraine', *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, Vol. 7, no. 1, pp. 336-352, [https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.1\(25\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.1(25))
12. Коханова О. Психологія партнерської взаємодії в освіті: навчально-методичний посібник. Київ: Вид-во ПП Щербатих О.В. 2011. 104 с.
13. Коляденко С. Теоретико-концептуальні засади соціального партнерства ВНЗ та державних і недержавних організацій. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 5. С. 41-45.
14. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію N 87. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993\\_125#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125#Text)
15. Конвенція про застосування принципів права на організацію та ведення колективних переговорів N 98. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993\\_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_004#Text)
16. Конвенція МОП N 154 про сприяння колективним переговорам 1981 року. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993\\_006#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_006#Text)
17. Рекомендація щодо сприяння колективним переговорам N 163. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993\\_274#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_274#Text)
18. Declaration of Principles on Tolerance (1995). Режим доступу: <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/13-declaration-principles-tolerance-1995>
19. Методичні рекомендації щодо проведення профілактичної роботи з учнями загальноосвітніх навчальних закладів та студентами щодо підвищення рівня толерантності та запобігання поширенню ксенофобських настроїв. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr032623-13#Text>

## **Ярмоліцька Наталія Вікторівна**

Кандидат філософських наук, науковий співробітник  
філософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-1922-3496  
e-mail: natasha563@ukr.net

### **СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ**

Соціальне партнерство є видом суспільної взаємодії, яка функціонально забезпечує різні сфери суспільства, включаючи сферу життєвого світу особистості. Звернення до соціального партнерства як умови розвитку людського капіталу тісно пов'язане з актуалізацією ціннісних пріоритетів у сучасному соціальному просторі.

Відтак, сучасне суспільство потребує «моральної реконструкції» та етики солідарності, а соціальне партнерство можна розглядати як феномен цивілізації, який підтримує узгодженість та реалізацію інтересів різних соціальних суб'єктів. «Стаючи ціннісно-нормативною складовою соціуму, інтереоризуючись у ціннісний світ та поведінку особистості, зауважує Д. Терещенко, соціальне партнерство формує основу консенсусу, миру та соціального розвитку; містить механізми соціальної стабільності та благополуччя життя особистості, соціальних груп. Однак здійснюване в тій чи іншій сфері, з тією чи іншою метою, воно може представляти як конструктивний, так і деструктивний феномен, виходячи з цілей та дій суб'єктів відносин» [1, с. 278].

Тому, спрямованість України на децентралізацію управління породжує певну суперечність у кризових умовах. Так, з одного боку, на низхідній фазі економічного циклу необхідна концентрація людських ресурсів, з другого – децентралізація ресурсів є додатковим стимулом наступних фаз поживлення і зростання. Вирішення цієї суперечності може бути знайдено за рахунок поетапного переходу до децентралізації управління. На етапі кризи необхідно обмежитися розробкою методологічного та нормативно-правового забезпечення з апробацією пілотних проектів в окремих регіонах. На етапі розвитку економічної кон'юнктури та формування чітких тенденцій на економічне зростання доцільним є широкомасштабне впровадження децентралізації в усіх регіонах країни.

Водночас, А. Шахно на основі структурного підходу пропонує класифікацію компонентів людського капіталу громадян наступним чином, тим самим забезпечуючи ефективне функціонування соціального партнерства:

«1) виробничий компонент, до якого входять здібності індивіда до виконання конкретних трудових функцій; професійні знання та навички, що використовуються для виробництва товарів чи послуг; кваліфікаційна підготовка, відповідний рівень професійної освіти та кваліфікації; ступінь трудової мотивації, якій наділений індивід та його професійний досвід;

2) біологічний компонент як фізичні можливості індивідуума, необхідних виконання трудових операцій (рівень здоров'я, вік і стать);

3) культурний компонент, що складається з зразків, або стереотипи мислення та поведінки; цінностей, норм поведінки, що збільшують індивідуальну та суспільну продуктивність діяльності індивіда – носія людського капіталу» [2, с. 325].

Таким чином, проблема збереження і розвитку людського капіталу України сьогодні стає викликом для безпеки держави, а тому потрібно комплексно підходити до питання регулювання міграційних процесів.

*Список посилань:*

1. Терещенко, Д.А. Механізми державного регулювання розвитку людського капіталу в Україні. Дис... доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.02. Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2020. 450 с.
2. Шахно, А.Ю. Моделі розвитку та державне регулювання людського капіталу в умовах глобалізації. На правах рукопису. Дис... доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03. Національний університет «Львівська політехніка», Міністерство освіти і науки України, Львів, 2019. 560 с.

### **СЕКЦІЯ 3**

## **МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ВЛАДИ, СУСПІЛЬСТВА ТА БІЗНЕСУ**

**Бортніков Валерій Іванович**

Доктор політичних наук, професор,  
Волинський національний університет імені Лесі Українки  
ORCID 0000-0003-0991-4047  
e-mail: bortnikov.v@gmail.com

### **СПЕЦИФІКА КОРПОРАТИВНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Корпоратизм (неокорпоратизм) є системою посередництва, яка зв'язує інтереси виробника і держави. За своєю логікою та філософією, корпоратизм відмовляється від конфлікту в політиці на користь консенсусу.

Існує кілька тлумачень неокорпоратизму, наприклад: 1) неокорпоратизм – нова система політичної економії, яка відрізняється від капіталізму і соціалізму, тобто різновид «третьої сили» (Т. Уінклер); 2) неокорпоратизм – форма держави в межах капіталістичної системи, де корпоратизм з'являється паралельно парламентській системі, щоб згодом панувати над нею (Б. Джессоп); 3) неокорпоратизм – відмінний від попередніх способів організації інтересів і взаємодії з державою (Ф. К. Шміттер). За Ф. К. Шміттером, корпоратизм можна визначити як «систему представництва інтересів, у якій складові організовані у вигляді невеликої частки окремих, примусових, не конкуруючих, ієрархічно організованих і функціонально диференційованих категорій, визнаних або легалізованих (якщо не створених) державою. Вони наділяються різного роду монополіями в області представництва даної категорії справ взамін на здійснення певного контролю відбору лідерів, висловлення вимог та підтримки...» [1, с. 278–280].

Н. Боббіо вважає, що для неокорпоратизму характерна трикутна будова, згідно з якою уряд виконує «лише роль посередника між обома сторонами (представниками бізнесу та найманих працівників.– В. Б.) і може щонайбільше діяти як гарант (загалом безсилий), що має забезпечити дотримання будь-якої досягненої угоди» [2, с. 110]. Таким чином, неокорпоратизм насамперед враховує два аспекти,

притаманні плюралізму – нехтування роллю держави та інституційовану схему взаємин між державою та групами.

У теорії неокорпоратизму державна політика формується взаємодією між урядом та групами інтересів. Наприклад, в умовах спаду промисловості державна політика матиме форму угоди між урядом і представниками відповідних промислових союзів та профспілок задля якнайкращої раціоналізації промисловості з підвищенням її конкурентоспроможності.

Корені корпоратизму сягають середньовіччя, коли існувала необхідність у захисті незалежних асоціацій – гільдій та інших форм ремісничих асоціацій та їх членів, а також релігійних організацій і церкви. Корпоративна держава – держава, організована за принципом поділу суспільства на професійні або галузеві групи (корпорації) та їх представництва в органах влади. У корпоративній державі представницькі органи влади формуються за принципом не територіального, як у демократичних державах, а корпоративного представництва [3, с. 228].

За реалізації корпоративної моделі демократії групи не є вільно сформованими, добровільними або змагальними, як у плюралізмі. Вони також не є незалежними, оскільки так чи інакше залежать від держави, яка забезпечує їм визнання та підтримку в обмін на участь у політиці. Корпорації в принципі не можуть бути незалежними від держави, але їхні тісні зв'язки з нею залежать від традицій і практики функціонування політичного режиму. У теорії неокорпоратизму державна політика формується взаємодією між урядом та групами інтересів. Наприклад, в умовах спаду промисловості державна політика матиме форму угоди між урядом та представниками відповідних промислових союзів і профспілок задля якнайкращої раціоналізації промисловості з підвищенням її конкурентоспроможності. Фактично тут ідеться про політику соціального партнерства.

Водночас модель т. зв. «корпоративної демократії» імпліцитно містить суттєві ризики для свободи і демократії. Як зазначав Ф. фон Гаек за синдикалістської або «корпоративної» організації промисловості, за якої конкуренція більш-менш придушується, але планування залишається в руках незалежних монополій, що діють у різних галузях економіки. Такого результату не уникнути, коли люди об'єднуються з ненависті до конкуренції, але не готові домовлятися про все інше. Послідовне знищення конкуренції в різних галузях залишає споживача беззахисним перед спільною монопольною активністю капіталістів і працівників найкраще організованих галузей

економічних галузей. За твердженням вченого, «коли капітал і робітники окремої галузі індустрії домовляються про політику певних обмежень і, відповідно, зловживають інтересами споживачів, не виникає суттєвих проблем у розподілі отриманих за рахунок цього прибутків пропорційно попереднім доходам чи за іншим подібним принципом. Інтереси тисяч, а може, й мільйонів людей, які зазнають збитків, або ігнорують узагалі, або ж враховують непропорційно. ... зростання монополій значною мірою стало результатом свідомої співпраці організованого капіталу та профспілок, що призвело до появи привілейованих груп робітників, які отримали частину монопольних прибутків за рахунок суспільства, і насамперед за рахунок найбільш вразливих – тих, хто працював у галузях зі слабкою організацією, та безробітних» [4, с. 44-45, 74, 170].

На заваді впровадженню корпоративної моделі в Україні – брак досвіду конструктивної співпраці профспілок і держави у відстоювання інтересів трудящих, звичка профспілкових лідерів йти у фарватері керівників відповідної галузі; стала традиція вирішення корпоративних інтересів «з чорного ходу», використовуючи практику лобювання власних інтересів корпорацій у «коридорах влади» або шляхом поєднання бізнесу та політики; корпоративний та регіональний егоїзм; відсутність відповідної організаційної будови та нормативної бази корпоративної демократії тощо [5, с. 46].

Отже, у корпоратизмі ми спостерігаємо зміщення акценту від індивідуалізму, що є притаманним для ліберальної моделі демократії, до участі в процесі формування політики представників певних груп інтересів. Перевага такої моделі – наявність ефективного механізму узгодження конфліктів у суспільстві, знаходження оптимальних рішень в суперечках між роботодавцями, найманими працівниками та державою. Недолік – можливість використання існуючих демократичних механізмів у вузькогрупових інтересах і навіть безконтрольного панування корпорацій у політиці за відсутності дієвих механізмів стримувань та противаг.

#### *Список посилань:*

1. Жиро Т. Политология / пер. с польск. Харьков: Гуманитарный Центр, 2006. 428 с.
2. Боббіо Н. Майбутнє демократії. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 104–119.
3. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.

4. Гаєк Ф. Шлях до рабства / пер. з англ. Сергій Рачинський. Київ: Наш Формат, 2022. 208 с.
5. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: моногр. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.



## **Віннічук Ольга Василівна**

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та філософії,  
Кам'янець-Подільський національний університет  
імені Івана Огієнка  
ORCID 0000-0002-8758-5798  
e-mail: oljahorbniak@gmail.com

### **ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Повномасштабна збройна агресія Росії проти Української держави стала справжнім викликом для сталого існування світової системи колективної безпеки. Вона повністю нівелює колективні договори про формування безпекового простору після Другої світової війни, заперечує тенденції мирного співіснування людства та його сталого розвитку.

В таких умовах беззаперечно важливою тенденцією подальшого існування та розвитку українського суспільства стала інтеграція українського суспільства навколо спільної проблеми. Вона проявила себе у самоорганізації населення та посприяла «спалаху» волонтерської активності українців.

На думку експертів, розгортання волонтерства в Україні є відповіддю суспільства на зовнішню агресію, яка розглядається, з одного боку, як виклик самоідентифікації країни та народу, а з іншого – як внутрішньополітична криза, яка перешкоджає державі від ефективного виконання своїх функцій. Усвідомлення власної важливості у забезпеченні обороноздатності країни від зовнішньої агресії лише прискорило формування громадянського суспільства [1, с. 730].

Перша хвиля волонтерської активності, що охопив усю країну, відбувся наприкінці 2013 р. і з особливою силою розгорнувся у 2014–2016 рр. у зв'язку зі збройним конфліктом на Донбасі. Це перша хвиля вибухоподібного зростання волонтерського руху [2, с. 280].

Апелюючи до динаміки реагування на збройну агресію та відсутність попереднього досвіду щодо організованої волонтерської діяльності, громадська самоорганізація перетворилася в достатньо потужний волонтерський рух в умовах збройного конфлікту на Донбасі.

Натомість органи державної влади досить «мляво» реагували на виклики, що постали в умовах порушення безпекового простору

Української держави. Таким чином, першу хвилю волонтерського руху можна охарактеризувати стихійною, спонтанною, неузгодженою з органами державної влади, законодавчо не регламентованою.

Пріоритетними напрямками волонтерства були наступні:

- ✓ забезпечення базових потреб ВПО, бійців, військовослужбовців (харчі, одяг, взуття, засоби захисту);
- ✓ надання необхідного медзабезпечення потерпілим;
- ✓ допомога у перевезенні тіл загиблих, пошук зниклих безвісті, допомога в обміні полоненими тощо [3].

Досить поширеними було псевдоволонтерство та шахрайство.

Досвід громадської самоорганізації населення, набутий 2014–2016 рр. став надзвичайно корисним в умовах повномасштабного вторгнення Росії з 24 лютого 2022 р. Проте масштаби мобілізації українського суспільства та світової спільноти, які були спрямовані на вирішення найгостріших проблем, що виникли у зв'язку зі збройною агресією, стали епохальним періодом зародження нового етапу у розвитку громадянських ініціатив та громадянського суспільства в Україні.

На відмінну від першого етапу волонтерської діяльності, під час другого етапу спостерігається потужна діяльність волонтерського руху та скоординованість співпраці громадянських ініціатив з органами державної влади та місцевого самоврядування.

В цей період відбувається інституалізація волонтерських структур, що посприяло підвищенню рівня прозорості у діяльності волонтерів та зниженню рівня шахрайства/псевдоволонтерства. Інституалізація волонтерської діяльності стала можливою завдяки адаптації законодавства до умов воєнного стану, розширенню прав волонтерів та запобіганню шахрайства. Окрім того, процеси цифровізації також посприяли прозорості у діяльності громадянських ініціатив, шляхом залучення інформаційних технологій в допомозі військовим, постраждалим тощо. Частину проектів було реалізовано з допомогою платформи Дія.

Київським міжнародним інститутом соціології у межах проекту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства» було проведено дослідження на тему «Розвиток громадянського суспільства України в умовах війни» (грудень 2022-січень 2023 р.) [4]. Головною метою цього дослідження стало вивчення стану громадянського суспільства України в умовах війни, зокрема вивчення досвіду адаптації та роботи громадських і благодійних організацій, а також волонтерських та гуманітарних ініціатив після повномасштабного вторгнення.

За результатами моніторингу, кількість зареєстрованих благодійних організацій в Україні за 2022 рік **збільшилася майже у 8 разів** (6 367 нових БО). Натомість кількість реєстрацій нових громадських організацій зменшилася майже вдвічі (2 760 нових ГО).

77% опитаних громадських та благодійних організацій тим чи іншим чином допомагають ЗСУ. Близько 90% складає гуманітарна допомога, майже 70% – інформаційна підтримка. І орієнтовно 50% організують збори на потреби ЗСУ [4].

Таким чином, результати проведеного дослідження демонструють високу ефективність діяльності благодійних та волонтерських ініціатив в умовах повномасштабної війни. Проте, уже сьогодні стає зрозуміло, що відбудова України не може відбутися без участі громадського сектору.

Процеси розвитку волонтерського руху в Україні науковці Оксана Панькова, Олександр Касперович характеризують тріадою:

✓ **«інституціоналізація»** (як становлення потужних волонтерських структур, що володіють значним досвідом, організаційною та фінансовою спроможністю й характеризуються високим рівнем авторитету та довіри).

Загалом, рівень інституціоналізації благодійності в Україні експерти оцінюють як слабкий. Оскільки досить коротким є життєвий цикл багатьох громадських організацій і благодійних фондів; відсутня культура систематичних благодійних практик населення та бізнесу; існує брак злагодженої координації між благодійними організаціями; дещо слабка координація між благодійниками та бенефіціарами; відсутня стратегія взаємодії благодійних організацій та держави.

✓ **«платформізація»** (як процес поєднання різноманітних аспектів та складових реалізації волонтерської діяльності за допомогою інтернет-платформ – інформаційно-комунікативних майданчиків, що забезпечують ефективну взаємодію всіх учасників – волонтерів, донорів / благодійників, державних органів та отримувачів допомоги). Відомими онлайн платформами в умовах війни в Україні у 2022 році стали: «Люди для України», «Волонтерство в Україні», «Робота в тилу», інформаційні платформи Help People Leave Ukraine, Tarjimmy, Лінія гуманітарної пошти від «Нова Пошта Глобал», Сервіс Shelter for Ukraine, Портал UA Aid Center, Інформаційна платформа Support Ukraine Now тощо;

✓ **«мережизація»** (як процес поступового перенесення значної частини взаємодії у мережу Інтернет та поєднання всіх

учасників у певну єдину розгалужену систему, яка має мережеву, а не ієрархічну структуру). Процес мережизації можна відстежити через розвиток інституціоналізованих волонтерських інтернет-ресурсів, порталів (сайти провідних волонтерських організацій та об'єднань – «Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Донбас SOS», «Благодійний фонд Сергія Притули», «Народний проект» (People's Project) та ін. [2, с. 287].

Таким чином, волонтерство в умовах російсько-української війни – це потужна соціальна платформа для розвитку громадянського суспільства, пріоритетними цінностями якої є безпека, відповідальність, свобода, мир тощо.

Важливими аспектами розвитку українського волонтерства в умовах сьогодення є:

- нове законодавче регулювання для волонтерів та зміни до Податкового кодексу;
- об'єднання волонтерських ініціатив задля спільної мети та консолідація громадян навколо актуальних ініціатив;
- полегшена процедура реєстрації волонтерів;
- надання особливого статусу волонтерам та гарантій соціального захисту;
- дитячі волонтерські проекти тощо.

Важливо усвідомлювати, що волонтерство залишається: важливим підґрунтям для формування нового безпекового простору у повоєнний період; рушієм, що стимулює до розвитку нових форм міжнародної співпраці; діяльністю, яка мотивує до соціальної відповідальності.

#### *Список посилань:*

1. Савайда, О. І., Черевко, В. В.. Природно-правовий феномен волонтерства в Україні в умовах війни. In The 4 th International scientific and practical conference – Modern research in world science (July 10-12, 2022) SPC—Sci-conf. com. ua, Lviv, Ukraine. 2022. 1161 p.
2. Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей післявоєнного відновлення країни. *Журнал Європейської економіки*. 2022. №3(82). Том 21. С.277-294.
3. Панькова О., Касперович О. Українське волонтерство в умовах збройної російської агресії: зміцнення потужностей через залучення ресурсів цифровізації, платформізації, ікт та мережевих технологій.

Економічний вісник Донбасу № 2(68), 2022 URL:  
[http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/188015/13-  
Pankova.pdf?sequence=1](http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/188015/13-Pankova.pdf?sequence=1)

4. Громадянське суспільство України в умовах війни. Київ. Грудень  
2022-січень 2023 рр. URL:  
[https://ednannia.ua/attachments/article/12447/%D0%93%D1%80%D0%B  
E%D02022.pdf](https://ednannia.ua/attachments/article/12447/%D0%93%D1%80%D0%B<br/>E%D02022.pdf)

## **Власенко Валерій Павлович**

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави та права,  
Національна академія внутрішніх справ (м. Київ)  
ORCID 0000-0002-1287-9732  
e-mail: valerii20160204@gmail.com

### **КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ФЕНОМЕНУ АКАДЕМІЧНОЇ МІГРАЦІЇ**

В сучасній Україні масштаби процесів «відтоку мізків» набувають загрозливого характеру. Неприятлива соціально-економічна ситуація, неможливість в повному обсязі реалізувати себе, відсутність належного рівня соціального партнерства в ключових сферах суспільного буття, війна призвели до того, що значна частина українських висококваліфікованих кадрів, науковців змушені шукати кращої долі за кордоном. Осмислення масштабів загрози вимагає послідовного вивчення проблеми, починаючи з аналізу самого концепту і закінчуючи вивченням причин, динаміки і наслідків участі в міграційних процесах певних категорій громадян, які в сукупності формують інтелектуальний потенціал держави, а також розробкою і впровадженням дієвих механізмів запобігання негативним наслідкам даних процесів.

Насамперед потрібно зауважити, що феномен міграції на сьогодні набуває міждисциплінарного характеру дослідження, оскільки постає предметом вивчення низки галузей знань, основними серед яких є: антропологія, демографія, економіка, географія, історія, право, політологія, соціологія. Це зумовлено тим, що серед науковців різних галузей знань немає єдиної узгодженої концептуальної і конотативної моделі визначення поняття «міграція». Підґрунтям такої концептуальної розбіжності є виокремлення різних критеріїв аналізу даного явища і процесу. Наприклад, науковці часто зосереджують свою увагу на вивченні внутрішнього і зовнішнього (міжнародного) вимірів міграції. Так, відповідно до цього критерію міграцію пропонують визначити як «перетин межі завчасно означеної просторової одиниці однією особою або її численними групами, що залучені до зміни місця життя» [1].

Також у науковому дискурсі спостерігаємо вузькоспеціалізований аналіз міграційних процесів і для цього вживають терміни, що належать до понятійного апарату конкретних наук. Зокрема, економічна теорія послуговується поняттям «поток

людей», в політології, соціології, демографії застосовують загальне поняття – «мобільність».

Відтак, можемо констатувати, що сучасне розуміння поняття «міграція» з необхідністю є внутрішньо диференційованим, оскільки існують концептуальні напрями, які вказують на конкретний аспект.

У цьому зв'язку ми погоджуємось з думкою В. Гнатюка про необхідність застосування міждисциплінарного підходу в дослідженні феномену міграції. Так, на думку вченого: «Однією з кращих із них є матриця, яку створили науковці К. Бреттел та Дж. Холліфілд на базі спільної розвідки з групою дослідників з різних галузей соціогуманітарного знання. Вона інтегрувала п'ять критеріїв, які окреслюють увесь масив отриманих даних для репрезентації „моста” поміж дисциплінами. У групу критеріїв були зараховані такі показники, як „дисципліна”, „дослідницьке питання”, „рівні/одиниці аналізу”, „домінуючі теорії” та „зразок гіпотези”. До першого з них увійшло вісім галузей знання, зокрема географія, історія, антропологія, демографія, економіка, політологія, соціологія та право, що представлені вченими як репрезентаторами з кожної науки. Щоб чіткіше зрозуміти цю специфіку, варто розглянути її глибше через два аспекти, а саме: у міждисциплінарному зв'язку та власне автономній візуалізації крізь призму зазначених вище критеріїв. При цьому, сам фінальний результат матиме такий вигляд)» [2, С. 71-72].

Таблиця 1

Галузь знань	Дослідницьке питання	Рівні/одиниці аналізу	Домінуючі теорії	Зразок гіпотези
Антропологія	Як міграція впливає на культурні зміни і культурну ідентичність?	Мікро: -індивіди -домогосподарства - групи	Реляціоністські Структуралістські Транснаціональні	Соціальні мережі сприяють підтримці культурних відмінностей
Демографія	Наскільки іммігрантське і місцеве населення з часом стають схожими?	Мікро: Окремі особи Групи іммігрантів Етнорасові групи Національне населення, народжене за кордоном	Теорії міграції: Витрати/вигоди Структурні  Теорії інтеграції: Асиміляційні Плюралістичні Теорії ефектів міграції: Економічні Соціальні Структурні Культурні	Іммігранти не будуть успішно інтегровані, якщо вони зазнають значного виключення з членства

Економіка	Чим пояснюється схильність до міграції та які її наслідки?	Мікро: особи	Теорія раціонального вибору	Інкорпорація залежить від рівня людського капіталу іммігрантів
Географія	Чим пояснюються соціально-просторові моделі міграції?	Макро, Мезо, Мікро: індивіди домогосподарства групи	Реляціоністські Структуралістські Транснаціональні	Реєстрація залежить від етнічних мереж та моделей проживання
Історія	Як явище (причини, структури, процеси, наслідки міграції) або зв'язок (стать, міграція) змінилися або збереглися з часом?	Змінюються в часі (від коротко-, середньо- та довгострокового), а також у просторі	Періодизації	Не застосовується звичай
Право	Як закон впливає на міграцію?	Макро та мікро: політична система правова система	Інституціоналізм Раціоналістські (взято із соціальних наук)	Права створюють структуру стимулів для міграції та інкорпорації
Політологія	Чому державам важко контролювати міграцію?	Макро (домінуюче): політична система міжнародна система	Інституціоналізм Раціоналістські	Держави часто захоплені проіммігрантським і інтересами
Соціологія	Що пояснює інкорпорацію та виключення?	Макро: етнічні групи соціальний клас	Структуралістські Інституціоналізм	Інкорпорація залежить від соціального та людського капіталу

З даної таблиці бачимо, яким тісним є міждисциплінарний зв'язок між різними галузями соціогуманітарного знання, що уможливорює певну кооперацію наукових результатів і сприяє детальнішому і ґрунтовнішому вивченню міграційного питання, яке на сьогодні торкається різних сторін суспільного життя і актуалізується під дією не лише стихійних суспільних процесів, а й через воєнні зазіхання країн-агресорів. Прикладом чого є загарбницька війна росії проти України, що спровокувала у Європі нову хвилю міграції. Саме міждисциплінарний підхід на сьогодні постає ефективним методологічним інструментом в дослідженні феномену міграції.

Як зазначає В. Гнатюк, «аналізуючи масив праць, присвячених цій тематиці, бачимо, як тісно пов'язані галузі знання: історики



застосовують концептуальне тло, котре побудоване соціологами; для демографів релевантний теоретичний контекст, який був сформований на межі соціологічної, економічної та політологічної сфер; нарешті, право неодмінно взаємодіє з усіма соціальними науками; політологія ж видається специфічним „шукачем”, аби дефініювати явище міграції з різних позицій, а тому буде вже характеризуватися більш складною комплексністю з-поміж інших; антропологи акумулюють конвергентний інтерес зі соціологами, істориками та географами; економісти запозичують історичні, демографічні, соціологічні концепти і вдало з ними працюють. ... Все це поглиблює та деталізує аналітичні сфери, що опікуються міграційною проблематикою» [2, с. 80].

Що стосується поняття «академічна міграція», то аналіз стану досліджень проблематики свідчить, що на даний час в зарубіжній та українській науковій літературі майже відсутні комплексні дослідження передумов, причин, чинників і наслідків академічної міграції. Українськими дослідниками, починаючи з другої половини 90-х років, зроблено значні кроки у сфері аналізу зовнішніх міграційних процесів. Важливий аналітичний та емпіричний матеріал щодо різних складових міграційних процесів, їх змісту й наслідків, вирішення пов'язаних з ними проблем, містять роботи А. Гайдуцького, М. Вербового, О. Малиновської, І. Маркова, Е. Лібанової, С. Пирожкова, С. Степурина, А. Позняка, І. Прибиткової, В. Трощинського, О. Хомри, С. Чеховича, М. Шульги, О. Гринькевич, С. Захарченко, М. Романюк, О. Кізілова, М. Квіск тощо. Зокрема, М. Вербовий акцентує увагу на розгляді феномена академічної міграції в Україні та країнах ЄС. Окреслює тенденції, чинники та інститути, що визначають напрями й інтенсивність освітньої міграції. Визначає основні чинники інституціонального поля управління процесами освітньої міграції в європейських країнах, а також намагається сформулювати стратегічні домінанти освітнього менеджменту у царині академічної міграції в Україні в площині збереження і розвитку інтелектуального капіталу та забезпечення конкурентних позицій на міжнародному ринку освітніх послуг. К. Брензович, Є. Немеш у своїх дослідженнях звертають увагу на міжнародну освітню міграцію як характерний тренд у розвитку сучасної глобалізованої економіки. Автори уточнюють сутність поняття «студентська міграція», й визначають його відмінність від категорії «освітня міграція». Узагальнюють наслідки впливу міграційних процесів на економіку країни. На основі проведеного дослідження здійснювали опитування, що дозволило виявити настрої

студентської молоді прикордонного регіону щодо навчання за кордоном. Д. Плинокос, К. Цавалюк вказують на негативний вплив процесів міжрегіональної академічної міграції на маленькі міста, що призводить до зниження трудового потенціалу міста, регіону, держави в цілому. Втім, значним недоліком більшості новітніх досліджень академічної міграції є несистемне бачення цих процесів, а також відсутність визначення і обґрунтування ефективних механізмів управління академічною міграцією.

Отже, для того, щоб успішно подолати негативні наслідки процесів академічної міграції з України та з метою збереження й розвитку інтелектуального капіталу нашої країни необхідно розробити і впровадити систему дієвих заходів попередження і державного регулювання міграційних процесів, зокрема й інтелектуальної міграції.

*Список посилань:*

1. Kok P. (1997). The definition of migration and its application: making sense of recent South African census and survey data. *Southern African Journal of Demography*. JSTOR : *Princeton University Press*. No. 7. P. 19–30.
2. Гнатюк В. Загальна теорія міграції крізь призму міждисциплінарних досліджень. *Політичні дослідження*. № 2 (4). 2022 С. 63-84.

## **Євдокимова Людмила Ігорівна**

Молодший науковий співробітник філософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-3214-037X  
e-mail: liudmyla.yevdokymova@knu.ua

### **РИЗИКИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ З ВІДДАЛЕНОЇ НА АУДИТОРНУ ФОРМУ НАВЧАННЯ**

Правовий режим воєнного стану в Україні став однією із ключових причин значної інтенсифікації академічної міграції з нашої країни, складовою якої є освітня міграція. Висока інтенсивність освітньої міграції з України стала серйозним викликом для усіх без винятку закладів освіти, зокрема університетів. Відтік студентів, аспірантів та потенційних абітурієнтів продовжується та ставить під загрозу існування або українських закладів вищої освіти в цілому, або ж, у деяких випадках, існування окремих підрозділів, спеціальностей та освітніх програм. З 24 лютого 2022 року заклади вищої освіти розпочали розробку й впровадження різнопланових методів, механізмів та заходів, спрямованих на зменшення інтенсивності освітньої міграції з України. На даний час можна стверджувати, що вони були та залишаються ефективними, підтвердженням чого стало відносне зниження інтенсивності освітньої міграції з України у 2022-2023 роках, а також не настільки катастрофічне у призмі прогнозованого зменшення кількості студентів першого курсу за усіма рівнями вищої освіти.

Одним із ключових факторів відносної успішності закладів вищої освіти України у протидії зростанню освітньої міграції стала практика віддаленої форми навчання з використанням дистанційних технологій. Також не менш важливим компонентом запобігання інтенсифікації відтоку абітурієнтів у 2022 році стали зміни до правил прийому до закладів вищої освіти, які пов'язані із наданням можливості подання апікацій й проходження вступних випробувань у віддаленому форматі.

Проте практика віддаленого навчання із використанням дистанційних технологій у закладах вищої освіти України протягом 2022 - 2023 навчального року продемонструвала негативний вплив у частині забезпечення якості вищої освіти. На сьогодні стає все більш очевидним, що віддалена форма навчання в українських закладах

вищої освіти є причиною суттєвого зниження якості вищої освіти. Причому це зниження якості освіти спостерігається не лише за природничими, інженерно-технічними, медичними, мистецькими напрямами, але й у галузях соціальних та поведінкових наук, у галузі гуманітарних наук. Як наслідок, у професійній спільноті різних рівнів співробітників закладів вищої освіти України сформувалась позиція про необхідність переходу у 2023-2024 навчальному році з віддаленої на аудиторну (традиційну) форму організації навчання. З одного боку, такий перехід є більш ніж виправданим у контексті об'єктивних показників зниження якості вищої освіти, а з іншого боку, перехід на аудиторну форму навчання може, на нашу думку, стати причиною підвищення інтенсивності освітньої міграції з України у 2023 році.

Ця доповідь спрямована на презентацію результатів аналізу можливих ризиків інтенсифікації процесів освітньої міграції з України за умови переходу з віддаленої на аудиторну форму навчання в закладах вищої освіти України у 2023 році, а також обґрунтування методів й заходів попередження цих ризиків.

### **Ключові ризики переходу на аудиторну форму навчання в закладах вищої освіти України у 2023 році**

Перехід з віддаленої на аудиторну форму навчання у закладах вищої освіти України, безсумнівно, дозволить подолати негативну тенденцію зниження якості вищої освіти й забезпечить її підвищення. Втім, такий перехід в умовах продовження правового режиму воєнного стану може спричинити наступні ризики, пов'язані із збільшенням інтенсивності освітньої міграції з України.

*1. Міграція студентів, що вже навчаються.* Нині значна кількість студентів, які навчаються в закладах вищої освіти України, є або внутрішньо переміщеними особами, або перебувають за межами території України, або паралельно здобувають вищу освіту в закладах вищої освіти інших держав. Перехід на аудиторну форму в українському закладі вищої освіти неминуче призведе категорію студентів, які знаходяться за межами території України та паралельно здійснюють навчання у закладі вищої освіти іншої держави, до ситуації категоричного вибору між українським закладом вищої освіти та закладом вищої освіти іншої держави. В умовах наявних безпекових загроз в Україні існує досить висока імовірність того, що такий вибір буде здійснений не на користь українського закладу вищої освіти. Подібна ситуація із відповідними прогнозованими наслідками із високим ступенем вірогідності може виникнути також з категорією студентів, які є внутрішньо переміщеними особами й вимушено проживають на суттєвій відстані від закладу вищої освіти.

2. *Міграція викладачів, які є внутрішньо переміщеними особами, або перебувають під захистом іноземних держав.* На теперішній час вагома частина науково-педагогічних працівників працюють віддалено, перебуваючи на території інших держав, або ж перебувають в університетах та наукових установах інших держав за програмами довготривалої академічної мобільності, виконання міжнародних науково-дослідних проєктів тощо. Перехід на аудиторну форму навчання також може призвести до необхідності однозначного вибору науково-педагогічним працівником між своїм робочим місцем в закладі вищої освіти України та закладом вищої освіти іншої держави, де науково-педагогічний працівник знаходиться за програмою академічної мобільності або має грантове фінансування науково-дослідного проєкту. Тому існують ризики того, що вибір більшості науково-педагогічних працівників буде здійснений не на користь закладу вищої освіти України, і ключовою причиною цього постають не лише безпекові умови, але й рівень доходів, які пропонують заклади вищої освіти більшості іноземних держав. Як наслідок, існує високий ступінь вірогідності того, що перехід із віддаленої на аудиторну форму навчання призведе до міграції найбільш продуктивних й талановитих освітян та науковців України.

3. *Міграція потенційних абітурієнтів.* Ураховуючи те, що на території України продовжує діяти правовий режим воєнного стану, перехід із віддаленої на аудиторну форму навчання в закладах вищої освіти України може стати фактором, який спонукатиме потенційних абітурієнтів обрати для навчання університет іншої країни. Адже в умовах аудиторної форми навчання в українському університеті паралельне навчання в закладі вищої освіти іншої держави стає практично неможливим. Цей фактор може вплинути як на абітурієнтів другого та третього рівнів вищої освіти, які із високим ступенем вірогідності оберуть продовження навчання у іноземному закладі вищої освіти, а також й на абітурієнтів першого рівня вищої освіти. Особливо високою видається імовірність відмови від вступу до українського закладу вищої освіти абітурієнтів чоловічої статі, які є випускниками середніх шкіл, у зв'язку із можливою мобілізацією до збройних сил.

### **Методи та підходи попередження ризиків переходу на аудиторну форму навчання в закладах вищої освіти України у 2023 році**

Віддалена форма навчання з використанням дистанційних технологій стала достатньо дієвим інструментом зниження інтенсивності освітньої міграції з України. Проте її використання стало причиною зниження якості освіти в українських закладах вищої

освіти. На сьогодні українська система вищої освіти, по суті, опинилась у ситуації вибору між відмовою від віддаленої форми навчання із використанням дистанційних технологій, або ж її збереженням. Очевидно, що кожне із цих рішень пов'язане із певними обґрунтованими ризиками, якими є або збільшення інтенсивності освітньої міграції з України, або суттєва втрата якості вищої освіти України.

На нашу думку, продуктивним шляхом розв'язання наведеної проблеми є використання практики *гібридної (змішаної) форми навчання*, з одного боку, та *вдосконалення інструментів й методик електронного навчання*, з іншого.

Гібридна (змішана) форма навчання наразі практикується частиною закладів вищої освіти України та має значний потенціал у контексті протидії ризикам освітньої міграції та зниження якості вищої освіти. Ця форма передбачає паралельне використання віддаленої та аудиторної форм навчання, співвідношення яких у освітньому процесі визначається змістом та характером дисциплін, видами навчальних занять (лекційні заняття, практичні заняття, лабораторні заняття, практикуми тощо), а також місцезнаходженням конкретного науково-педагогічного працівника. Як свідчить практика Київського національного університету імені Тараса Шевченка, гібридна форма навчання демонструє досить високу ефективність, особливо у галузях медицини, природничих та інженерно-технічних спеціальностей.

Але, поряд із перевагами, використання гібридної форми навчання містить ряд організаційних труднощів, які пов'язані із плануванням графіку навчального процесу та складнощами поєднання аудиторних та електронних методів навчання.

Вдосконалення інструментів електронного навчання є, як ми вважаємо, другим потенційно ефективним методом протидії ризикам інтенсифікації освітньої міграції та зниження якості вищої освіти. На даний час переважна більшість науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти України використовує багатоцільові електронні інструменти для здійснення освітньої діяльності. Наприклад, широко використовувані українськими викладачами програмні продукти Zoom, Google Meet, Microsoft Teams не є вузькоспеціалізованими освітніми інструментами й були створені не лише для освітніх цілей. Саме тому їх ефективність у аспекті забезпечення якості вищої освіти залишається доволі низькою.

Частка використання ж спеціалізованих освітніх електронних платформ (наприклад, Moodle) у освітньому процесі закладів вищої

освіти України залишається значно меншою у порівнянні із програмними продуктами багатоцільового призначення. Разом з тим, на наш погляд, у практиці викладання в закладах вищої освіти України не використовується більша частина можливостей цих спеціалізованих програмних продуктів електронного навчання, що стає причиною низької оцінки їх якості.

Однак, як свідчать сучасні дослідження [1], наявні програмні продукти електронного навчання містять цілий спектр високоефективних інструментів забезпечення якості вищої освіти та мають високу ефективність. Тим часом використання широкого спектру електронних інструментів забезпечення якості вищої освіти передбачає як наявність розвиненої матеріальної бази (сучасна комп'ютерна техніка, високошвидкісне інтернет-з'єднання великої місткості й потужності тощо), так й володіння педагогічними методиками викладання засобами електронного навчання [2]. Саме тому, на нашу думку, одним із ефективних шляхів протидії інтенсифікації освітньої міграції з України та зниженню якості вищої освіти є підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти України у частині сучасних методик викладання засобами електронного навчання.

Таким чином, ефективне розв'язання проблеми збільшення інтенсивності освітньої міграції з України та зниження якості вищої освіти потребує широкої міждисциплінарної дискусії. Наша позиція у цій дискусії полягає у тому, що повний перехід на аудиторну форму навчання, або ж збереження віддаленої форми навчання із використанням дистанційних технологій не є достатньо ефективним підходом до розв'язання описаної вище проблеми, оскільки у обох випадках ризику інтенсифікації освітньої міграції, або зниження рівня якості вищої освіти залишаються високими.

На наше переконання, найбільш ефективним підходом протидії ризикам переходу з віддаленої на аудиторну форму навчання в українським закладах вищої освіти є розвиток гібридної форми організації та здійснення навчального процесу у поєднанні із використанням усього потенціалу сучасних технологій електронного навчання та вдосконаленням педагогічних методик їх використання.

#### *Список посилань:*

1. Kuztelak, P., & Pacholak, A. (2022). Comparison of the effectiveness and efficiency of various forms of distance learning - an experimental study. *e-Mentor*, 96(4), 4-13. <https://doi.org/10.15219/em96.1581>

2. Rudenko, S., & Sobolevsky, Y. (2017). The Application of E-learning Methods in the Teaching of Logical and Philosophical Disciplines. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 2(2), 34-36. <https://bulletinphilosophy-knu.kyiv.ua/index.php/journal/article/view/14>



## **Левченко Євгенія Вікторівна**

Кандидат філософських наук,  
доцент кафедри філософії гуманітарних наук,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-0361-6455  
e-mail: levchenyuk@knu.ua

### **ОСВІТНІ ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ ДЛЯ ПРОТИДІЇ АКАДЕМІЧНІЙ МІГРАЦІЇ**

Кінець ХХ початок ХХІ ст. можна назвати періодом інтенсифікації міграційних процесів. Їх масштаби та наслідки постають серйозними викликами як для конкретної країни, наприклад, України, так і для Європейського Союзу, світу в цілому. Сучасний період розгортання міграційних процесів з необхідністю вимагає аналізу викликів, що спричиняють виїзд в інші країни висококваліфікованих працівників, щоб мінімізувати загрози і ризики, які несе міграція, зокрема щодо втрати соціального капіталу, «відтоку мізків», «розтрати мізків», що несуть серйозні ризики для національної безпеки.

Нині існує проблема щодо оцінки наслідків міграції, що безпосередньо пов'язано з російською агресією. Безумовно, що цифри вражають і виникає потреба в оцінці наслідків і ризиків такої масштабної міграції. Так на сьогодні існує велика кількість методик обрахунку переміщень людей як в межах країни, так і виїзду за кордон. Проте масштаби і складність фіксації переміщень людей особливо на початку повномасштабного вторгнення росії призвела до того, що традиційні статистичні методи виявилися не дієвими. В Україні з другої половини 90-х років ХХ ст. розроблені відповідні методики щодо оцінки міграційних процесів. Аналітичний та емпіричний матеріали з розрахунку різних аспектів міграційних процесів, їх зміст та наслідки, розв'язання проблем, які спричинені ними містяться в роботах М. Вербового, О. Малиновської, І. Маркова, Е. Лібанової, С. Пирожкова, А. Позняка, І. Прибиткової, В. Трощинського, О. Хомри, С. Чеховича, М. Шульги тощо. Разом з тим, зважаючи на вироблені підходи сьогодення внесло свої корективи і не розв'язаною залишається проблема вироблення стратегії міграційної політики в Україні, особливо враховуючи стихійний та вимушений характер міграції, що пов'язано з російською

агресією. А формування стратегії та регулювання міграційними процесами буде мінімізувати наслідки щодо втрати людського капіталу, який набуває загрозливих тенденцій. За даними статистики України з початку повномасштабного вторгнення покинули 7 млн. людей [1]. В основному це молоде працездатне населення. Для європейських країн це суттєвий «приріст мізків» та «робочих рук», які відповідним чином підтримують і спрямовують зростання економіки, покращують демографічну ситуацію, оскільки в низці європейських країн спостерігається стрімке старіння населення і збільшення частини громадян, які отримують соціальні виплати від держави, а також мігранти сприяють нарощуванню темпів технічного прогресу, що сприяє накопиченню капіталу. Тому деякі країни успішно розробили і впровадили стратегії відбору та утримання іноземних мігрантів. Метою цих програм є використання рівня кваліфікації, види зайнятості в різних сферах економіки, відповідно до рівня їх соціального статусу. Цей процес забезпечують різного роду організації, а саме – відповідні міністерства, рекрутингові компанії тощо. Наприклад, США, маючи 4% населення на 6% площі планети, залучають понад 20% усіх мігрантів у світі. Мігранти становлять 14% населення США, проте саме вони створюють майже 30% усіх нових підприємств в країні [2, с. 36].

Особливої уваги потребує дослідження феномену академічної міграції. Для подальшого аналізу необхідно з'ясувати зміст даного явища. Академічна міграція – це форма інтернаціоналізації освіти та науки, що, з одного боку, сприяє інтеграції особистості у світовий освітній та науковий простір, сприяє розвитку міжкультурної комунікації і зв'язків, підвищення рівня кваліфікації, що в результаті призводить до відповідного рівня самореалізації особистості, а, з іншого боку, породжує такі явища як «відтік мізків», «розтрату мізків» тощо, при яких одні країни втрачають науковий і освітній потенціал, а інші використовують набутий приріст для примноження інтелектуального капіталу. Отже, міграція викладачів, науковців, студентів до країн-рецепієнтів є негативним явищем для країн-донорів. Проте академічна міграція ще й створює таке явище як «обмін мізками», що передбачає обмін знаннями, вміннями, навичками, компетентностями, за відсутності переміщення людського капіталу в одну чи іншу сторону. При цьому в академічній сфері створені і використовуються форми, інструменти, які дозволяють розвивати соціальне партнерство і мінімізувати негативні наслідки академічної міграції. Серед освітніх інструментів взаємодії є – академічна мобільність, стажування, конференції, симпозіуми, освітні

програми, які дозволяють налагоджувати академічне партнерство та взаємодію. Як результат це створення спільних дослідницьких програм, інвестицій для розвитку науки і освіти у різних країнах, адже сучасна наука та освіта є неможливою без вільного обміну ідеями в інтернаціональних дослідницьких командах. Отже, академічна міграція це свого роду інструментарій співпраці та обміну технологій між освітніми і дослідницькими установами, а також й бізнесом та безпосереднє залучення науковців в економічну систему, що передбачає зростання професійного та особистісного досвіду, якщо мігрант реально спроможний працювати не лише для себе, а й для розвитку власної країни.

*Список посилань:*

1. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну.  
Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>
2. Українське суспільство: міграційний вимір. Національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України. К. 2018. 396 с.

## **Матвійчук Андрій Васильович**

Кандидат політичних наук, заступник генерального директора  
з науково-технічної роботи,  
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського  
ORCID 0000-0003-4051-2484  
e-mail: matvijchuk@nas.gov.ua

### **ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ ЯК САМООРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ**

Самоорганізація є важливим елементом формування громадського суспільства, оскільки вона сприяє розвитку демократії, створенню нових форм самоврядування та самостійності громадян. Цей процес дозволяє індивідам та групам самостійно вирішувати свої проблеми та захищати свої права та інтереси. Самоорганізація також забезпечує створення мережі взаємодії між різними групами та організаціями, що підвищує ефективність їхньої діяльності та допомагає вирішувати складні завдання.

Умови протистояння російській агресії вимагають від громадського суспільства великої активності та злагодженості дій. У цих умовах самоорганізація громадських організацій стає важливим фактором успішної реалізації місії зі збереження та захисту національних інтересів.

Аналіз самоорганізації громадянського суспільства в умовах агресії Росії показує, що воно виконує важливу роль у забезпеченні координації зусиль у різних сферах життя, зокрема, за такими напрямками: підтримкою бійців на передовій, збором коштів на потреби військових частин, забезпеченням фронтової зони медикаментами, продуктами харчування, технікою, розвитком технічного забезпечення військових, організацію спротиву населення на тимчасово окупованих територіях, евакуацією цивільного населення із зон військових дій, забезпеченням переміщених осіб житлом і харчуванням, організацією доставки гуманітарної допомоги та наданням психологічної підтримки, забезпечення психологічної допомоги, відновленням пошкоджених міст та інфраструктури, документування злочинів, скоєних під час російської агресії на території України. Крім того, громадськість активно сприяє формуванню громадської думки та допомагають у залученні уваги міжнародної спільноти до проблеми агресії Росії. Вони забезпечують

інформаційну підтримку та підвищують рівень свідомості громадян щодо поточної ситуації.

Яскравим прикладом є громадська організація «Повернись живим» – один з найбільших та найавторитетніших фондів допомоги українським військовим, який розпочав свою роботу в 2014 р., і багаторазово наростив обсяги своєї роботи із початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. Вже на липень 2022 р. фонд назбирав і відзвітував про витрати на допомогу Збройних сил на суму понад 4 млрд грн. За пожертви донорів фонд, зокрема, закуповує ударні безпілотники, квадрокоптери, тепловізори, засоби захисту і автомобілі для військових. Благодійний фонд Сергія Притули – відомого телеведучого і політика – вже в перші місяці повномасштабної війни акумулював на підтримку українських збройних сил більше 1 млрд грн. внесків, за рахунок яких закуплено бронетехніку, транспорт, безпілотники, засоби зв'язку і тактичної медицини тощо. Понад 1 млрд грн. на потреби Збройних сил та цивільних України також надав благодійний фонд Київської школи економіки. Зокрема, на ці кошти закуповуються автівки, безпілотники, засоби зв'язку, аптечки, бронежилети для військових, а також надається гуманітарна допомога постраждалим від війни цивільним [1].

Громадська організація «Конвої безпеки» займається забезпеченням безпеки та супроводженням гуманітарної допомоги. Громадська організація «Військові мами України» забезпечує підтримку сімей військовослужбовців та військовополонених. До інших громадських організацій, які допомагали військовим України, належать: «Народний Тил», «Правий Сектор», «Автомайдан» та інші. Усі вони активно діють в умовах військової агресії та вносять вагомий вклад як у наближення перемоги, так і в зміцнення громадянського суспільства в Україні.

З перших днів масштабного вторгнення російських військ у лютому 2022 р. на окупованих територіях у південних областях України громадяни самоорганізувалися для протестів, спрямованими на блокування техніки агресора і висловлення проукраїнської громадянської позиції. Такі акції тривали щонайменше до квітня 2022 р., хоча поступово їх можливості звужувалися внаслідок посилення насильства з боку збройних формувань РФ. Зокрема, масові акції солідарності з Україною із вимогами припинення війни та окупації були зафіксовані у Мелітополі, Херсоні, Енергодарі, Славутичі та ін. містах.

Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним з 13 по 21 грудня 2022 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA (опитано 2018 респондентів віком від 18 років, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%), 61,4% українців так чи інакше долучалися до волонтерської допомоги Силам оборони України чи своїм співгромадянам. При цьому, 30,8% допомагали фінансово, 20,2% – і фінансово, і роботою, 10,4% – фізичною роботою. Ще 15,1% опитаних українців сказали, що поки ще не долучалися до допомоги, але планують це зробити. Близько однієї шостої – 17,5% опитаних – відповіли, що не долучалися і не планують долучатися до допомоги (серед останніх частина не має можливості допомагати через низький матеріальний стан; ще частина, за оцінками соціологів, – це ті, на погляди яких вплинула російська пропаганда). [3]. Загалом, рівень залученості українців до волонтерської допомоги безпрецедентний і свідчить про високу готовність населення брати участь у самоорганізації громадянського суспільства за умов війни.

Після повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. суттєво підвищився рівень координації із органами влади волонтерських ініціатив та інших форм самоорганізації громадянського суспільства для допомоги Збройним силам України та постраждалим цивільним. Зокрема, відчутна така координація у питаннях розмитнення гуманітарної допомоги - рішення уряду про зняття обмежень на ввезення шоломів і бронежилетів значно полегшило процес і прискорило загальну логістику та доставку обладнання. Деякі волонтерські групи отримали доступ до перевезення зброї та/або спеціальних засобів [2, с. 42].

З метою сприяння самоорганізації громадянського суспільства було внесено відповідні зміни до правового поля України. Зокрема, 15 серпня 2022 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України». Цим законом розширено статтю Податкового кодексу України стосовно доходів, які не включаються до розрахунку загального оподаткованого доходу, зокрема, щодо відшкодування неприбутковою організацією особі – волонтеру, з якою укладено договір про провадження волонтерської діяльності, документально підтверджених витрат, пов'язаних з наданням волонтерської допомоги; окрім того, врегульовано питання щодо звільнення від

оподаткування коштів, які збиралися фізичною особою на свій особистий розрахунковий рахунок для виплати благодійної допомоги. Окрім того, для документального підтвердження витрат, що включаються до податкової знижки, контролюючий орган більше не має права вимагати від платника податку надання документів або їх копій, які містяться в автоматизованих інформаційних і довідкових системах, реєстрах, базах даних органів державної влади або органів місцевого самоврядування, інформація з яких безоплатно отримується контролюючими органами та міститься в інформаційних базах центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику [4.]. Було внесено й інші важливі зміни до правового поля України з метою спрощення діяльності волонтерів [5].

Про надзвичайно високий рівень самоорганізації українського волонтерського руху свідчить той факт, що 7 грудня 2022 р. представники українських волонтерських організацій виступили на слуханнях Комісія з безпеки та співробітництва в Європі Конгресу США (відомої як «Гельсінська комісія»), де виклали західним партнерам своє бачення шляхів вирішення існуючих логістичних та регуляторних викликів, які стають на заваді забезпечення фронту усім необхідним, з метою внесення змін до політики Вашингтону і Брюсселю, а також узгодження правового поля із викликами часу. Зокрема, під час слухань, які мали назву «Погляд на кампанію громадянського суспільства з посилення дієвості та витривалості Української Армії», директор Фонду «Повернись живим» Т. Чмут звернувся до західних партнерів із проханням про зміни у дозвільній системі для полегшення закупівель окремих видів номенклатури для української армії. Високий рівень самоорганізації українського суспільства був відзначений співголовуючим на слуханнях конгресменом Д. Вілсоном, який у зверненні до українського волонтерського руху відзначив: «Ваша здатність до самоорганізації та забезпечення вкрай потрібного обладнання для фронту – це один з найбільш дивовижних аспектів української оборони. ... Волонтерські зусилля для забезпечення армії амуніцією, дронами, оптикою – це справжній приклад для всього світу» [6].

*Висновки.* У контексті протистояння російській агресії, самоорганізація українського громадянського суспільства виявилася надзвичайно важливою для забезпечення національної безпеки та підтримки військових. Громадські організації, волонтерські групи та інші громадські ініціативи активно залучались до допомоги військовим, забезпечення їхніх потреб та відновлення мирного життя на звільнених ЗСУ територіях.

*Список посилань:*

1. Крикуненко І. Десятеро надійних помічників. До дня волонтера НВ представляє благодійні проєкти, які роблять найпомітніший внесок у допомогу армії [Електронний ресурс] // НВ. – 5 грудня 2022. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-blagodiynih-fondiv-ta-organizaciy-ukrajini-yaki-naubilshe-dopomagayut-armiji-pid-chas-viyni-50264780.html>.
2. Низові практики громадянського суспільства України у відповідь на широкомасштабну агресію Російської Федерації на території України в період з 24 лютого по 31 травня 2022 року: наук.-практ. вид. / Ейгельсон І., Єлігулашвілі М., Калениченко Т., Кисельова Т. – Київ, 2022. – 48 с. – Режим доступу: [http://www.ucipr.org.ua/images/files/1729/635fc70051ac14.04751810\\_file.pdf](http://www.ucipr.org.ua/images/files/1729/635fc70051ac14.04751810_file.pdf).
3. Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців [Електронний ресурс] // Вебсайт Фонду «Демократичні ініціативи». – 24 лютого 2023 р. – Режим доступу: [https://dif.org.ua/article/opir-agresoru-volonterstvo-obstrili-infrastrukturi-yak-povnomasshtabna-viyna-vplinula-na-zhittya-ukraintsiv#\\_Тoc128066178](https://dif.org.ua/article/opir-agresoru-volonterstvo-obstrili-infrastrukturi-yak-povnomasshtabna-viyna-vplinula-na-zhittya-ukraintsiv#_Тoc128066178).
4. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України» // Офіційний вебпортал Верховної Ради України. 15.08.2022. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2520-20>.
5. Кучер С. Благодійність, волонтерство і податкові аспекти в умовах війни: що нового [Електронний ресурс] // Європейська Бізнес Асоціація. – 13.01.2023. – Режим доступу: <https://eba.com.ua/blagodijnist-volonterstvo-i-podatkovi-aspekty-v-umovah-vijny-shho-novogo/>.
6. Наші в Конгресі: Українські волонтери виступили перед Гельсінською комісією США [Електронний ресурс] // Веб-сайт Благодійного Фонду Сергія Притули. – 19.01.2023. – Режим доступу: <https://prytulafoundation.org/about/media/press-release/ukrayinski-volonteri-vistupili-pered-gelsinskoyu-komisiyeyu-s-sh-a>.



## Нагорняк Тетяна Леонтіївна

Доктор політичних наук, професор, проректор  
Донецький національний університет імені Василя Стуса  
ORCID 0000-0002-6416-5774  
e-mail: t.nagornyak@donnu.edu.ua

### ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У періоди особливих випробувань стан вищої освіти виступає індикатором зрілості політичної системи та ступеню вразливості нації під час війни. Якість вищої освіти результує фізичним і моральним здоров'ям нації, соціальним захистом населення, якістю новобудов, публічністю влади, прозорістю правосуддя, рівнем фінансової сталості держави і здатністю зберегти територіальну цілісність держави. Саме від якості вищої освіти залежить рівень адаптивності і доброчесності фахівців, які управляють державою, її безпекою та соціально-економічним розвитком громадян.

Україна декларувала євроінтеграцію усіх процесів розвитку, підписала Болонську декларацію, більшість українських університетів приєдналися до Великої хартії університетів, тому логічним є врахування **європейських трендів розвитку вищої освіти** та імплементація кращих практик в Україні. Серед важливих для нас такі:

1. *Оптимізація кількості ЗВО* з метою формування критичної маси дослідників та об'єднання університетів у консорціуми і альянси для посилення своєї конкурентоспроможності в освітній та проєктно-грантовій діяльності.

2. *Вища освіта – це можливість для кращих, а не масове явище.* Скорочення кількості здобувачів вищої освіти в світі через високу оплату в провідних рейтингових університетах, закритість національних програм для іноземних громадян і підвищення загальних вимог до вступника (особливо для вступника з пострадянського простору).

3. *Диверсифікація змісту освіти* в частині споживачів освітніх послуг (короткострокові курси, LLL), реалізації сигнальної функції Університету (створення суспільних благ, співпраця з національними виробниками і виконання регіонального замовлення, дуальність), цифровізації навчання і викладання, паритетності відносин викладача і здобувача; інклюзивність та мультикультурність освіти; навчання через дослідження.

4. *Диверсифікація джерел фінансування університетів* – від асоціації випускників до системних замовлень зовнішніх стейкхолдерів для Університетів і ендамент-фондів ЗВО.

5. *Кадрова колаборація університетів*, гнучкість у питаннях працевлаштування, динамічна траєкторія професійної діяльності викладача.

Аналізуючи **українські реалії** в контексті заявлених європейських трендів, можна констатувати таке:

1. *Оптимізація кількості ЗВО в Україні* назріла давно і кожний міністр освіти констатує цей факт, проте непопулярність рішень про оптимізацію стримує реалізацію цього питання з боку профільного міністерства, що підкріплюється небажанням керівництва ЗВО втрачати свої перші позиції часто в університетах, що неспроможні відповідати стандартам європейського простору вищої освіти ( далі – ЄПВО ). Тому, на відміну від європейської практики оптимізації університетів українські ЗВО продовжують вражати своєю стійкістю при слабкості позицій в міжнародних рейтингах (тільки 6 ЗВО Україна входять до міжнародних рейтингів) і невеликій кількості здобувачів вищої освіти (більше половини з переміщених університетів мають до 1 тис. студентів) [3]. Так, С.Калашнікова і О.Оржель ґрунтовно проаналізували досвід оптимізації мережі закладів вищої освіти 9 європейських країн (Бельгія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Ірландія, Норвегія, Швеція, Велика Британія), та визначили ключові особливості процесів оптимізації мережі закладів вищої освіти у кожній з цих країн [1]. Авторками було узагальнено специфіку 132 кейсів об'єднання університетів Європи в останні 20 років. У всіх випадках роль держави є значимою та поєднує політичний, законодавчий та стимулюючий супровід оптимізації у форматі надання фінансової підтримки процесам об'єднання. Також важливо акцентувати увагу на співпраці органів влади і ЗВО задля реалізації процесів об'єднання на принципах рівноправного партнерства і розподіленої відповідальності[1, с. 100; 114]. У Реєстрі суб'єктів освітньої діяльності «Заклади вищої освіти» Єдиної державної електронної бази з питань освіти (далі - ЄДЕБО) станом на 1 жовтня 2021 року було представлено 996 закладів. З них 831 належить до категорії «Заклад вищої освіти», і 165 — до категорії «Наукові інститути (установи)». 57% усіх ЗВО є державними установами і більше третини - приватними. Згідно з даними ЄДЕБО станом на 1 жовтня 2021 року, в українських університетах навчалися 1 028 350 здобувачів вищої освіти, з яких 36,2 % навчалися на місцях державного замовлення [2, с. 10-12]. З моменту повномасштабного

вторгнення РФ, Україна втратила більше 20 тис. іноземних студентів, збільшила кількість здобувачів чоловічої статі на освітніх програмах магістерського і аспірантського рівнів [4].

2. *Вища освіта України сьогодні – це простір із великою кількістю випадкових людей*, які навчаються і навчають без мотивації до саморозвитку, що не сприяє зміцненню культури якості чи формуванню національної еліти вищого гатунку. Кореляція між кількістю здобувачів і розміром оплати праці викладача (в більшості ЗВО), існування університетів із застарілою інфраструктурою (у тому числі дослідницькою), умовність профільних університетів, неготовність вступника до засвоєння змісту освітніх програм ЗВО через «втрату знань» в умовах пандемії covid – 2019 та онлайн навчання під час війни.

3. *Диверсифікація змісту вищої освіти України проходить дуже повільно*. За даними Державної служби зайнятості станом на 1 березня 2023 року в Україні 150 тисяч людей мали статус безробітних. Серед них 71% - жінки. Майже половина безробітних (43%) мали вищу освіту, 36% – професійно-технічну, 21% – загальну середню освіту [5]. Ці дані подані без урахувань тих громадян України, які покинули країну через війну. Аналіз регіонального виміру процесу заміщення вакантних місць демонструє, що випускники ЗВО не володіють достатніми знаннями і компетентностями, яких потребує роботодавець, тому конкурс на одне вакантне місце управлінця (в різних сферах діяльності) може коливатися від 11 до 23 осіб на місце і залишатися відкритим протягом декілька років. Ринок праці України вже наповнений дипломованими безробітними і продовжує (більшою мірою) готувати фахівців без урахувань потреб відновлення країни в умовах війни.

4. *Диверсифікація джерел фінансування університетів в Україні* мала спробу запровадження формули розподілу державних коштів між ЗВО у 2019 році, яку було призупинено на період війни через жорсткий секвестр бюджету і тиск з боку університетів. Саме формульне фінансування передбачало отримання бюджетних коштів на розвиток не за кількістю здобувачів, за рівнем працевлаштування випускників, міжнародним визнанням університету та реалізації його дослідницького потенціалу. Через війну не на часі стало й коригування національного законодавства щодо імплементації європейських практик ендаумент-фондів державних ЗВО.

5. *Кадрова колаборація університетів*, гнучкість у питаннях працевлаштування, динамічна траєкторія професійної діяльності викладача сьогодні теж у замороженому стані через прагнення

університетів зберегти контингент і кількісно-якісний склад працівників та працювати в режимі онлайн, тому що небезпечно і через те, що більшість викладачів і студентів в окремих ЗВО знаходяться за кордоном, у лавах ЗСУ, в місцях з обмеженим зв'язком. Проте кадрова колаборація університетів та індивідуальна траєкторія розвитку викладача неминучі через вимоги часу. А саме:

- скорочення населення України до 30 – 35 млн.осіб (за даними Держстату, станом на кінець 2021 - початок 2022 року чисельність населення України оцінювалася у 41,2 мільйони осіб.) за прогнозами директорки Інституту демографії та соціальних досліджень Елли Лібанової [6], відповідно й скорочення вступників;

- зменшення і розпорошеність контингенту при недостатньому рівні цифрових компетентностей частини викладачів здійснювати навчальний процес інтерактивно та на різних платформах;

- зростання викликів для переміщених ЗВО. За даними МОН України станом на кінець вересня 2022 року було переміщено 139 закладів освіти (30 закладів вищої освіти, 44 заклади фахової передвищої та 65 відокремлених структурних підрозділів закладів фахової передвищої, вищої освіти державної, комунальної та приватної форми власності). До 14 областей України з моменту повномасштабного вторгнення РФ переїхали 60 тисяч здобувачів і 7 тисяч викладачів. Середній відсоток виконання ліцензійних обсягів у цих ЗВО становить 27%. Більше половини (55%) навчають менше 1 тисячі студентів, ще 30% - від 1 до 3 тисяч. І тільки 15% мають більше 3 тисяч здобувачів вищої освіти [3];

- «фінансова яма» університетів в наслідок неможливості сплачувати за навчання певної частини здобувачів, відрахування за власним бажанням тих, хто вступив до європейських університетів, призупинення фінансування науки і окремих грантових програм, зростання ціни на комунальні послуги і оренду (для переміщених ЗВО);

- об'єднання науковців навколо волонтерства і «спеціальних» тем й практик (безпекових розробок, аудиту втрат, відновлення територій, лінгвістичних експертиз, рескілінгу військових і ВПО тощо).

Враховуючи вищеозначене, а також експертні висновки [8], аналітичні звіти [9] та стратегічні документи [7, 10], що координують напрями розвитку вищої освіти України на сучасному етапі, слід констатувати такі зміни у найближчі роки (від більшого за масштабом до меншого):

- 1) Модернізація (оптимізація) мережі державних та комунальних закладів вищої освіти за допомогою короткострокових

(1–2 роки) програм підтримки їх об'єднання. Такі програми матимуть на меті правову і технічну допомогу, перехідне управління та додаткове фінансування на старті нового суб'єкта господарювання.

2) Зменшення кількості державних та комунальних ЗВО через скорочення освітніх програм (наприклад 03, 05, 07, 24 спеціальностей), що мають найменший відсоток працевлаштувань і меншу потребу під час повоєнного відновлення держави на користь фахівців з 20, 22 - 23, 27 спеціальностей.

3) Корпоратизація і можлива подальша точкова приватизація університетів (створення можливостей залучення приватних інвестицій до сфери вищої освіти).

4) Забезпечення скорішої підготовки фахівців, яких потребує національна економіка. З цією метою доцільним стане перехід на 3-річний бакалаврат (зменшення середнього віку виходу на ринок праці фахівців з вищою освітою).

5) Розвиток освіти дорослих (цільові програми підвищення кваліфікації та рескілінгу, активне використання освітніх ваучерів, короткострокові програми для ВПО та інших вразливих категорій населення).

6) Перезавантаження роботи з іноземними студентами (забезпечення привабливості та конкурентоспроможності українських ЗВО на світовому ринку освітніх послуг).

7) Розвиток англomовних освітніх програм, спільних з закордонними вченими англomовних дослідницьких платформ і системи заходів (інтеграція вищої освіти України до ЄПВО та світової академічної спільноти).

#### *Список посилань:*

1. Калашнікова С., Оржель О. Оптимізація мережі закладів вищої освіти: теоретичні особливості та практичні рекомендації. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 13 (2022). <https://lib.iitta.gov.ua/731669/1/186-Текст%20статті-337-2-10-20220820.pdf>
2. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти 3 42 за 2021 рік / За заг. ред. С. Квіта. К. : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2022. — 232 с.
3. Порадник для переміщених ЗВО України щодо відновлення діяльності та стратегічного управління розвитком в умовах невизначеності; Укладачі: Фініков Т.В., Нагорняк Т.Л., др. Київ. 2022. 107с.

4. Скрипник Д. В Україні скоротилося число іноземних студентів. 15 травня 2023 р. <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-ukrajini-skorotilos-chislo-inozemnikh-studentiv/>
5. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості. <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>
6. Науковці спрогнозували якою буде кількість населення України у 2023 році. - <https://www.myvin.com.ua/news/17721-naukovtsi-sprohnozuvaly-iaкоиu-bude-kilkist-naselennia-ukrainy-u-2023-rotsi>
7. План відновлення України. - <https://recovery.gov.ua>; План відновлення. *Освіта і наука* (проект). - <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2022/08/19/НО.proyekt.Planu.vidnovl.Osv.i.nauky-19.08.2022.pdf>
8. Вища освіта в Україні: зміни через війну. <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>
9. Відбудова України: принципи та політика. Паризький звіт 1 / За ред. Ю. Городніченка, І. Сологуб, Б. В. ді Мауро. CEPR Press, 2022. 507 с. URL: [https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book\\_Ukrainian\\_0.pdf](https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf)
10. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 No 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80>.

## **Огороднійчук Марія Володимирівна**

Кандидат філософських наук, доцент кафедри права та публічного управління історичного факультету,  
Житомирський державний університет імені Івана Франка  
ORCID 0000-0002-9050-8523  
e-mail: *n-marika@ukr.net*

### **СУТНІСТЬ, ТИПОЛОГІЯ ТА ПРИЧИНИ АКАДЕМІЧНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ**

Однією із детермінант глобальних змін на початку ХХІ ст. є інтенсифікація міграційних процесів. Їх масштаби та наслідки постають серйозними викликами для всього світу, особливо для країн Європейського Союзу. Не менш гострими ці питання є й для України, оскільки з лютого 2022 року з нашої держави виїхало понад 7 млн. громадян. Для України це потужний історичний виклик, що загрожує національній безпеці. Вражаючи масштаби міграції, спричиняють суттєві впливи на економічну, демографічну сфери життєдіяльності суспільства. Тому перед українським суспільством постає складна проблема щодо формування нової дієвої стратегії міграційної політики з урахуванням передумов, факторів, форм міграції, оскільки від цього залежить потреба стратегічного планування. Втрата Україною такої кількості соціального капіталу набула найсерйозніших масштабів за всю історію незалежності. Основною причиною виїзду українців за кордон з 2022 року – це безпека, чим вона значно відрізняється від попередніх етапів міграції.

Академічна міграція та темпи її зростання потребують особливої уваги і окремого дослідження. У більшості сучасних досліджень академічну міграцію окреслюють як різновид академічної мобільності, яку розглядають як позитивну та невід’ємну складову наукової діяльності. Проте ще виокремлюють й інтелектуальну міграцію, якій надають негативних характеристик, оскільки саме інтелектуальна міграція шкодить розвитку українській науці та освіті. У більшості випадків академічна мобільність спостерігається серед студентів, тому для досліджень використовують статистику переміщення студентів, а бази міграції викладачів і науковців деякі країни не ведуть взагалі.

Аналітики центру CEDOS визначають академічну міграцію як складову феномену «відтоку мізків». Цей процес вперше був описаний Британським королівським товариством щоб описати

міграцію науковців до США і Канади у середині ХХ ст. Проте сучасний етап розвитку міграційних процесів характеризується ще й іншими формами, зокрема: «обмін мізками», «приріст мізків» і «розтрата мізків». Саме «приріст мізків» означає приплив в країну висококваліфікованих і високоосвічених мігрантів. «Розтрата мізків» - це неможливість реалізації високоосвічених працівників на ринку праці. Причиною цього може бути – брак робочих місць, що потребують відповідної високої кваліфікації, або неможливість знайти роботу, яка б відповідала освітньому чи науковому рівню мігранта. «Обмін мізками» передбачає двосторонній обмін між країнами, де відсутнє суттєве викривлення міграції в одну із сторін.

Отже, у більшості випадків виїзд викладачів і науковців до країн-рецепієнтів вважається негативним фактором. Країни, які приймають мігрантів зацікавлені у притоці висококваліфікованих фахівців, зокрема в академічній сфері. Саме тому й створюються чисельні дослідницькі програми та здійснюються інвестиції, які приваблюють науковців з інших країн, що дозволяє сформувати потужний соціальний та інтелектуальний капітал.

Дослідники CEDOS стверджують, що соціальний капітал формується на основі трьох основних факторів: перший – доступна робоча сила; другий – відповідна кваліфікація робочої сили; третій – якість освітніх інститутів. Тобто, ринок праці безпосередньо пов'язаний із стабільністю високих інвестицій в освітні установи із формуванням практики безперервного навчання. У свою чергу, інтелектуальний капітал є невід'ємною умовою довгострокового економічного зростання. Академічна міграція згубно впливає на фінансову систему країни, тому що освіта складає значну частину бюджетних витрат громадянином, який буде працювати на благо економіки країни, а також це витрати з бюджету на підготовку інтелектуального капіталу для іншої країни. Проте можна простежити й низку позитивних наслідків академічної міграції, а саме – грошові перекази з-за кордону; повернення мігрантів, які отримали додаткові навички і знання, які будуть використанні на розвиток власної країни; налагодження академічних і бізнесових зв'язків тощо.

Отже, сучасний світ характеризується безперешкодним діалогом між освітянами і науковцями і це, безперечно, позитивний аспект щодо обміну знаннями, досвідом, проте внаслідок міграційних процесів ця взаємодія для одних країн перетворюється на «приріст мізків», а для інших «відтоком мізків», що має руйнівні наслідки для розвитку країни в цілому.



*Список посилань:*

1. Вербовий М. Академічна міграція та стратегічні домінанти освітнього менеджменту. Науково-практичний журнал «Освітня аналітика України». 2018. № 1 (2). С. 116 – 125.
2. Нікітенко Л.О. «Відтік мізків» та його наслідки для України. Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір. 2019. С. 245 – 249.
3. Петрушенко Ю.М., Воронцова А.С., Ярова І.Є., Білоцерківська О.Д. Освітній туризм та освітня міграція: економічна сутність та відмінні ознаки. Вісник СумДУ. Серія «Економіка». 2021. № 2. С. 157 – 164. DOI: 10.21272/1817-9215.2021.2-19.

**Пугач Анастасія Вікторівна**

Кандидат філософських наук  
ORCID 0000-0001-6003-9925  
e-mail: geufx@ukr.net

## **ЛЮДЯНІСТЬ ЯК ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ ГУМАНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ**

В сучасних наукових джерелах людяність найчастіше визначається як «риса характеру особистості, що означає діяльне співпереживання відносно істот свого та інших видів. Теоретичною основою практики людяності є гуманізм – світоглядна установка, що визначає відношення до будь-якої людини як до унікальної особистості, яка має право на творчу самореалізацію та полегшення страждань, пов'язаних із колізіями людської природи. Людяність виявляється у гуманному ставленні та повазі до людей, вболіванні за їхнє здоров'я і добробут, щирому прагненні допомогти у скрутних ситуаціях. Людяність – практичне втілення гуманізму і його екзистенціальна першооснова; найповніше розкривається у системі колективних відносин, в умовах спільної діяльності та безпосереднього спілкування» [1].

При дослідженні людини важливу роль відіграє розуміння тих обставин, які реалізують сутність людського буття, наділяють її атрибутом людяності. Людина, як об'єкт пізнання на сутнісному рівні, вивчається як соціальною філософією, так і філософською антропологією. Якщо антропологія завжди виходить із того, що людина у пріоритетному порядку визначається як цілісна та самодостатня, то в соціальній філософії людина спочатку постає як невід'ємна частина суспільства, елемент соціальної системи. Вихідні позиції пізнання визначають отримані результати, які у свою чергу постають джерелом і основою відповідного розуміння і конституювання багатовимірного характеру людяності.

У філософії людина позиціонується як істота унікальна, неповторна, що творить себе на власний розсуд. Вона сама вільно обирає свою сутність, стає тим, ким вона себе створює. Відповідно, в процесі становлення, індивід проявляє свою людяність, викристалізовує її. Наприклад, одним з важливих питань екзистенціалізму є: «Чи може людина залишитись людиною в кризових ситуаціях?». Відповідь на це питання криється у ставленні

людини до свободи. На думку Ж.-П. Сартра, людина – істота приречена на свободу, адже постійно здійснює свій власний вибір, за який обов'язково несе відповідальність. Відтак, людяність проявляється в діяльності за принципом «твоя свобода закінчується там, де починається свобода іншого».

У роботі «Екзистенціалізм – це гуманізм» Ж.-П. Сартр відкидає звинувачення критиків у тому, що екзистенціалізм - це «споглядальна філософія», яка проголошує песимізм і бездіяльність. Звинувачення в бездіяльності, на думку мислителя, є безпідставним, оскільки в екзистенціалізмі людина є тим, ким вона себе створює своєю діяльністю. Людина існує лише настільки, наскільки себе здійснює, вона постає як сукупність своїх вчинків [2].

Таким чином, через свою діяльність, у власних вчинках особистість конститує людяність як практичне втілення гуманізму. Адже це поняття включає в себе доброту, турботливість, любов та повагу до людей. Найбільше людяність проявляється в непомітних, але добрих вчинках. Сучасний гуманістичний підхід при оцінці всіх соціальних явищ передбачає використання в якості критерію благо людини, при цьому останнє не може розглядатися як засіб, а лише як мета. Гуманізм є потужним духовним чинником, що об'єднує особу і суспільство. Але джерелом розвитку суспільства він стає лише у тому випадку, коли перетворюється на переконання всіх людей, діяльність яких спрямована на створення досконалішого за своїм змістом буття. Гуманізм передбачає наявність в кожній особі певних соціальних і духовних якостей: знань, культури, професіоналізму, відповідальності, моральності, духовності. У цьому контексті поняття людяності повинне ґрунтуватися на розумінні людини, як вільної, етичної відповідальної особи. Все це потрібно враховувати при з'ясуванні сьгодні питання збереження інтелектуального капіталу країни.

Цей аспект є надзвичайно актуальним запитом сьогодення, адже ми спостерігаємо загрозливі тенденції у сфері духовно - морального розвитку особистості й суспільства. Сучасне суспільство характеризується розповсюдженням антикультури, контркультури, субкультури, інтенсифікуються міграційні процеси, які обумовлені низкою внутрішньо-державних і зовнішніх чинників. Саме це актуалізує питання дослідження механізмів гармонізації соціальних відносин, збереження людського капіталу певної країни. Одним із таких механізмів може бути формування і розвиток такої риси характеру особистості, як людяність.

*Список посилань:*

1. Хамітов Н.В. Людяність // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017.  
Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-59921>
2. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм // Читанка з філософії: У 6 книгах. – К.: Довіра, 1993. – Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ століття. – С. 131 – 139.

**Товмаш Дмитро Анатолійович**

Кандидат філософських наук,  
доцент кафедри філософії гуманітарних наук,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-4576-0703  
e-mail: tovmash@knu.ua

## **ПОТЕНЦІЙНІ ТА РЕАЛЬНІ ЗАГРОЗИ НЕВРЕГУЛЬОВАНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ**

Інтелектуальна міграція – це переміщення висококваліфікованих та освічених людей з однієї країни в іншу в пошуках кращих можливостей або кращої якості життя. Явище інтелектуальної міграції існує протягом століть і відіграло значну роль у формуванні світу, яким ми знаємо його сьогодні. Однак, в той час як регульована інтелектуальна міграція може приносити переваги, неврегульована інтелектуальна міграція здатна викликати потенційні та реальні загрози. Метою цього дослідження є вивчення потенційних і реальних загроз неврегульованої інтелектуальної міграції.

Однією з потенційних загроз неврегульованої інтелектуальної міграції є «відтік мізків», тобто еміграція висококваліфікованих та освічених кадрів з їхніх країн до інших, що призводить до втрати людського капіталу у країнах походження. За даними Світового банку, «відтік мізків» може призвести до втрати висококваліфікованих та освічених кадрів, що, у свою чергу спричинить зменшення людського капіталу та економічного зростання в країні походження» [1].

Крім того, неврегульована інтелектуальна міграція може призвести до зосередження інтелектуальних ресурсів у певних регіонах чи країнах, що може створити конкурентну перевагу для цих осередків. Згідно з дослідженням Європейської комісії, «зосередження фахівців у певних регіонах або країнах може призвести до значної конкурентної переваги цих регіонів або країн і, як наслідок, негативно вплинути на інші регіони або країни»[2].

Ми виділили наступні загальновідомі потенційні загрози неврегульованої інтелектуальної міграції:

*«Відтік мізків»:* Інтелектуальна міграція може призвести до «відтоку мізків», тобто втрати висококваліфікованих і освічених кадрів для їхніх країн. Це може призвести до зменшення людського капіталу та економічного зростання в країні походження.

*Втрата інновацій та передачі знань:* Інтелектуальна міграція може призвести до втрати інновацій та передачі знань у країні походження, оскільки висококваліфіковані та освічені кадри можуть забрати свої знання та досвід, мігруючи до іншої країни.

*Негативний вплив на охорону здоров'я та освіту:* Неврегульована інтелектуальна міграція може мати негативний вплив на охорону здоров'я та освіту на батьківщині, оскільки відтік висококваліфікованих та освічених кадрів може стати результатом дефіциту лікарів, медсестер, вчителів та інших фахівців.

*Соціальні деструктивні наслідки:* Інтелектуальна міграція може призвести до соціальних деструктивних наслідків, таких як роз'єднання сімей і громад, втрата соціальних зв'язків, а також до ефекту циркуляції мізків, що створює ситуацію невизначеності і нестабільності. У приймаючій країні експлуатація висококваліфікованих та освічених іммігрантів може призвести до соціальної нерівності та напруження. Це також може вплинути на культурні конфлікти і напруження у стосунках між приймаючою країною та країною походження.

*Політична нестабільність:* Інтелектуальна міграція може сприяти політичній нестабільності в країні походження, оскільки втрата висококваліфікованих і освічених кадрів може мати негативні наслідки ефекту для політичної ситуації і державного управління. Крім того, нерегульована інтелектуальна міграція також може призвести до політичної нестабільності в приймаючій країні, а саме, до втрати політичного капіталу, та політичного напруження і конфліктів.

*Економічна нестабільність:* Неврегульована інтелектуальна міграція може призвести до економічної нестабільності як в країні походження, так і в країні перебування. «Відтік мізків» може стати результатом втрати людського капіталу та скорочення темпів економічного зростання в країні походження, тоді як інтелектуальне марнотратство та експлуатація висококваліфікованих і освічених іммігрантів у приймаючій країні може призвести до економічної нерівності та нестабільності. Інтелектуальна міграція може призвести до залежності від грошових переказів з-за кордону, що стане передумовою утворення циклу економічної залежності в рідній країні. Це також може вплинути на нехтування розвитком вітчизняної промисловості та диверсифікації економіки.

*Регуляторні бар'єри:* Встановлення надмірних регуляторних бар'єрів може перешкоджати вільному пересуванню висококваліфікованих та освічених кадрів, що призводить до дефіциту

інтелектуальних ресурсів у певних регіонах чи країнах та обмежує потенційні переваги інтелектуальної міграції.

*Обмежений доступ до міжнародних інтелектуальних ресурсів:* Надмірні обмеження на інтелектуальну міграцію можуть обмежити доступ до міжнародних інтелектуальних ресурсів, що впливатиме на дефіцит кваліфікованих кадрів у певних секторах або галузях і скоротити потенціал економічного зростання та інновацій.

*Концентрація інтелектуальних ресурсів:* Інтелектуальна міграція може призвести до концентрації інтелектуальних ресурсів у певних регіонах або країнах, що може створити конкурентну перевагу для цих регіонів або країн і мати негативний вплив на інші. Така концентрація інтелектуальних ресурсів може також призвести до розвитку «мозкових центрів» і ще більше поглибити глобальний і економічний дисбаланс.

*Етичні проблеми:* Неврегульована інтелектуальна міграція може викликати етичні проблеми, пов'язані з експлуатацією висококваліфікованих і освічених іммігрантів у країні перебування. Така експлуатація може призвести до порушення прав людини та збільшення економічної нерівності. Інтелектуальна міграція також може викликати етичні проблеми, пов'язані з впливом на розвиток і зростання деяких секторів або галузей промисловості в країні походження.

Однією з реальних загроз нерегульованої інтелектуальної міграції є неповна зайнятість або безробіття висококваліфікованих та освічених іммігрантів у приймаючих країнах. Згідно зі звітом Інституту міграційної політики, «відтік мізків може призвести до втрати потенційного економічного внеску, оскільки висококваліфіковані та освічені іммігранти не можуть повною мірою використати свої професійні навички та освіту в приймаючих країнах» [3].

Крім того, нерегульована інтелектуальна міграція може призвести до експлуатації висококваліфікованих та освічених іммігрантів їхніми роботодавцями, що є результатом низької заробітної плати, поганих умов праці та обмежених можливостей для просування по службі. Згідно зі звітом Міжнародної організації праці, «експлуатація висококваліфікованих і освічених іммігрантів може призвести до низки негативних наслідків, зокрема низької заробітної плати, поганих умов праці, обмежених можливостей для просування по службі і навіть до порушення прав людини» [4]

Вищезгадана категорія іммігрантів відчуватиме соціальну ізоляцію у приймаючих країнах, оскільки виникатимуть мовні та

культурні перепони і труднощі, пов'язані з інтеграцією в суспільство. Така соціальна ізоляція може призвести до втрати соціальних зв'язків і можливостей для просування по службі.

Інтелектуальна міграція може призвести до втрати культурного потенціалу ще в країні походження, оскільки висококваліфіковані та освічені люди демонструють більшу схильність до культурної асиміляції в країні перебування. Така втрата, у свою чергу, може призвести до скорочення культурного обміну та втрати унікального професійного досвіду.

Беручи до уваги світовий досвід протидії нерегульованій міграції, ми виділили декілька стратегій регулювання інтелектуальної міграції, а саме:

- Розробка політики і програм, спрямованих на утримання кваліфікованих і освічених людей на батьківщині, зокрема, надання можливостей для кар'єрного зростання, фінансування досліджень і створення професійних мереж.

- Розробка політики і програм для залучення кваліфікованих і освічених людей до професійної діяльності на батьківщині, які б пропонували конкурентоспроможну заробітну платню, доступ до дослідницьких установ і технічного обладнання, а також можливості для професійного зростання.

- Розробка політик і програм щодо визнання вітчизняних кваліфікацій і навичок у приймаючій країні, наприклад, запровадження процедур оцінки цих кваліфікацій, забезпечення мовної та культурної підготовки, а також створення перехідних програм для полегшення інтеграції кваліфікованих іммігрантів у робочий процес.

- Надання підтримки для соціальної інтеграції та культурного обміну кваліфікованих іммігрантів у приймаючій країні, сприяння різноманітності та інклюзії на робочому місці.

- Усунення першопричин інтелектуальної міграції, таких як політична нестабільність, економічна нерівність та відсутність можливостей для професійного зростання, за допомогою політичних втручань та ініціатив у сфері розвитку.

- Регулювання практики найму та працевлаштування компаній і роботодавців у приймаючій країні з метою запобігання експлуатації та неповної зайнятості кваліфікованих іммігрантів і забезпечення справедливої заробітної плати, умов праці та можливостей для просування по службі.



- Створення міжнародних угод і партнерства для регулювання руху кваліфікованих і освічених людей і забезпечення справедливого розподілу переваг інтелектуальної міграції між країнами.

Впроваджуючи ці стратегії, країни можуть регулювати інтелектуальну міграцію і гарантувати, що вона принесе користь як країні походження, так і приймаючій країні, захищаючи при цьому права і можливості кваліфікованих і освічених кадрів. Крім стратегій регулювання інтелектуальної міграції, на нашу думку, потрібно згадати декілька прикладів політик і програм, спрямованих на утримання кваліфікованих і освічених кадрів на батьківщині. Серед них є наступні:

*Освіта та професійна підготовка:* Забезпечення доступу до якісної освіти та можливостей навчання може допомогти утримати кваліфікованих і освічених кадрів на батьківщині. Це може включати стипендії, фінансування досліджень і розробок, а також підтримку підприємництва та інновацій.

*Можливості для розвитку кар'єри:* Створення можливостей для розвитку кар'єри, таких як стажування, програми наставництва та навчання лідерству, може допомогти утримати кваліфікованих і освічених кадрів в їхніх країнах.

*Економічні стимули:* Надання економічних стимулів, таких як податкові пільги, субсидії та інвестиційні можливості, може заохотити кваліфікованих і освічених кадрів залишатися в своїх країнах і сприяти економічному зростанню.

*Підтримка сімей:* Надання підтримки сім'ям, наприклад, послуги з догляду за дітьми та людьми похилого віку спроможне збалансувати роботу та особисте життя кваліфікованим і освіченим кадрам і зменшити ймовірність їх виїзду з рідної країни.

*Культурні та соціальні можливості:* Надання можливостей для культурного та соціального обміну, що впроваджуватимуться через такі заходи налагодження контактів, як фестивалі, конференції спроможні допомогти утримати кваліфікованих та освічених кадрів у їхніх країнах, створюючи відчуття спільноти та приналежності.

До прикладу, в Індії уряд запустив декілька ініціатив, спрямованих на утримання кваліфікованих і освічених кадрів в країні, таких як програма «Skill India» (Skill India | National Skill Development Corporation, 2023) [5], яка забезпечує навчання і сертифікацію для різних галузей промисловості, та ініціативу «Make in India», спрямовану на сприяння підприємництва та інновацій у виробництві. У рамках місії «Skill India» Міністерство розвитку навичок і підприємництва (MSDE) ініціювало створення найсучасніших,

помітних і перспективних навчальних центрів у кожному регіоні Індії, охоплюючи всі парламентські дільниці. Програма «Skill India», започаткована урядом, має на меті покращити можливості працевлаштування та продуктивність робочої сили країни шляхом надання можливостей для навчання та розвитку навичок. Програма зосереджена на створенні пулу кваліфікованих працівників у різних галузях і спрямована на подолання розриву між потребами промисловості та наявною робочою силою. Забезпечуючи професійне навчання та сертифікацію кадрів, програма має на меті посилити загальне формування людського капіталу в країні. Це, в свою чергу, може призвести до збільшення зростання ВВП, оскільки підвищує ефективність і продуктивність робочої сили, тим самим сприяючи загальному економічному розвитку країни. Крім того, програма «Skill India» також має на меті забезпечити належне поширення професійно-технічної освіти шляхом підвищення обізнаності та просування важливості розвитку професійних навичок, особливо серед молоді та жінок, яких часто звільняли з офіційних робочих місць через їх відсутність. Отже, програма «Навички Індії» має на меті покращити формування людського капіталу, підвищити можливості працевлаштування та продуктивність робочої сили, сприяючи зростанню ВВП та просуваючи професійну освіту.

*Висновки.* Отже, хоча регульована інтелектуальна міграція може мати переваги, нерегульована інтелектуальна міграція несе потенційні та реальні загрози. Потенційні загрози включають «відтік мізків» і зосередження інтелектуальних ресурсів у певних регіонах або країнах, тоді як реальні загрози включають інтелектуальне марнотратство та експлуатацію висококваліфікованих й освічених іммігрантів їхніми роботодавцями. Важливо, щоб уряди і міжнародні організації працювали разом над розробкою політики та нормативних актів, спрямованих на подолання потенційних і реальних загроз нерегульованої інтелектуальної міграції.

#### *Список посилань:*

1. World Bank. (2020). Brain Drain. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/brain-drain>
2. European Commission. (2019). The economic impact of high-skilled migration. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8211&type=2&furtherPubs=yes>

3. Migration Policy Institute. (2020). Brain Waste among U.S. Immigrants with College Degrees. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/research/brain-waste-among-us-immigrants-college-degrees>
4. International Labour Organization. (2018). Migration, Employment and Labour Market Integration Policies in the European Union. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed\\_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms\\_625168.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_625168.pdf)
5. Skill India | National Skill Development Corporation. (2023). National Skill Development Corporation. <https://www.skillindiadigital.gov.in>

## **Туренко Віталій Едуардович**

Доктор філософських наук, старший науковий співробітник ф  
ілософського факультету,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0003-0572-9119  
e-mail: vitali\_turenko@ukr.net

### **ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ**

Під «інтелектуальною міграцією» ми розуміємо «міграцію науково-педагогічних кадрів вищої та високої кваліфікації, які фактично або потенційно займаються науковими дослідженнями та розробками, а також послугами в цій сфері» [1, с.27]. У 1962 році в доповіді Британського королівського товариства вперше з'явилося поняття «відтік мізків», яке використовувалося для опису еміграції вчених, інженерів і техніків з Великої Британії до США. Незабаром цей термін знайшов своє широке застосування, і вже тоді описане з його допомогою явище набуло всесвітнього резонансу. Оскільки феномен інтелектуальної еміграції став проблемою, були спроби його наукової концептуалізації.

Тому, слід звернути особливу увагу на причини міждержавної інтелектуальної міграції. У сучасній науковій літературі найчастіше вказують:

- сімейні стратегії, спрямовані на укладення шлюбів між громадянами різних держав, возз'єднання родин, розділених кордонами;
- низький рівень життя, що змушує шукати хороші можливості заробітку там, де високо оплачується інтелектуальна праця;
- розпад наукових колективів;
- низький і такий, що продовжує падати престиж науки, недооцінка суспільством соціального значення інтелектуальної праці;
- обмежений доступ талановитої молоді вчених із периферії до великих наукових центрів;
- незахищеність прав власності на продукти інтелектуальної праці, матеріальні, інформаційні та інші перешкоди для спілкування з іноземними колегами тощо.

Дослідження факторів, що є причинами інтелектуальної міграції, є необхідним не лише теоретично (для виявлення взаємозалежності між рівнем кваліфікації, науковою діяльністю, віком

та впливом зовнішніх чинників на рішення про еміграцію), а й практично, – з метою прогнозування динаміки. Особливо важливим аспектом проблеми, на нашу думку, є скорочення можливостей відтворення наукових кадрів (складнощі в системі аспірантури та докторантури, непривабливість наукової кар'єри для молоді, застаріла матеріальна база та недостатнє фінансування наукових досліджень, низька оплата праці наукових кадрів тощо).

*Список посилань:*

1. Міграція в Україні: факти і цифри. Представництво МОМ в Україні. Київ, 2016. 32 с.

## **Хилько Микола Іванович**

Доктор філософських наук, професор кафедри політології,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
ORCID 0000-0002-0295-5332  
e-mail: mykola.khylko@gmail.com

### **ГЛОБАЛЬНИЙ ДОСВІД ТА НА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ АКАДЕМІЧНОЇ МІГРАЦІЇ**

У сучасному глобалізованому світі академічна міграція стала вагомим чинником, що супроводжує включення держави до світового наукового простору, стимулює розвиток науки, освіти та інновацій. При цьому, з одного боку, залучення перспективних студентів, висококваліфікованих викладачів та науковців з інших країн сприяє розвитку науково-дослідницьких проектів, технологічному перенесенню та підвищенню конкурентоспроможності, а також створює унікальну можливість для розбудови культури різноманітності, толерантності й міжкультурного розуміння. З іншого боку, академічна міграція порозводить до «відтоку мізків» з країн, що розвиваються або перебувають у процесі структурних трансформацій, до держав із більш високим рівнем життя і можливостей для професійного розвитку [1; 2; 3].

Дослідження глобального досвіду та національних практик у регулюванні процесів академічної міграції дає можливість країнам і університетам вивчати кращі практики, впроваджувати успішні стратегії та інноваційні підходи, що допоможуть удосконалити політику та практику регулювання академічної міграції, а також допоможуть запобігти процесу «відтоку мізків», що надзвичайно актуально для України, як і для інших держав, які перебувають на шляху політичних і соціально-економічних трансформацій.

Єдиного, визнаного на міжнародному рівні визначення «академічної міграції» не існує. Застосовуючи підходи й термінологію ЮНЕСКО та Міжнародної організації з міграції, академічну міграцію можна визначити як тимчасове чи постійне переміщення студентів, науковців, викладачів та інших академічних працівників з метою навчання, підвищення кваліфікації, стажування, дослідження або викладання в академічних установах, що перебувають поза межами адміністративно-територіальних одиниць їх постійного проживання [4].

*Міграційні процеси загалом привертають значну увагу дослідників у всьому світі, в Європі така увага особливо посилилася після міграційної кризи 2015 року. При цьому, вивченню саме академічній міграції приділяють менше уваги, оскільки вона становить невелику частку у загальних міграційних потоках і переважно не викликає напруги в суспільствах, радше навпаки – сприймається позитивно й стимулюється урядами. Варто відзначити таких сучасних зарубіжних дослідників академічної міграції, як Р. Амміган, Ю. Бранденбург, Ф. Гантер, Г. де Віт, Дж. Джонс, Е. Джонс, Б. Ліск, А. Мерфі, Дж. Найт, А. Солімано та ін. [5; 6; 7; 8]. В Україні проблематику академічної міграції вивчають такі дослідники, як Т. Алексеєва, З. Бараник, Л. Безтелесна, К. Горбаньова, О. Гринькевич, Л. Жураковська, В. Курочка, С. Полковниченко, І. Романенко, В. Філатов та ін. [1; 2; 3; 9; 10; 11; 12].*

У сфері регулювання процесів академічної міграції існує низка ключових міжнародних угод та спільних ініціатив, спрямованих на сприяння міжнародній освіті та академічній мобільності, зокрема для країн Європи особливо важливими є: Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні (Ліссабон, 1997 р.) [13] та Глобальна конвенція ЮНЕСКО про визнання кваліфікацій вищої освіти (Париж, 2019 р.) [14], які мають на меті підтримку міжнародного визнання академічних кваліфікацій, зокрема дипломів та ступенів, сприяють зручному переходу випускників і науковців між різними країнами та університетами.

Значну роль у регулюванні академічної міграції відіграють міжнародні організації, сприяючи співпраці між країнами, розробці стандартів та рекомендацій, обміну інформацією та наданню підтримки для наукової спільноти. Зокрема, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (UNESCO) активно сприяє міжнародній співпраці у відповідних галузях, включаючи академічну міграцію, підтримує створення відповідних політик та рекомендацій. Міжнародна організація праці (ILO) розробляє міжнародні норми та політики, пов'язані з міграцією праці, включаючи академічну міграцію, сприяє захисту прав працівників та створенню сприятливих умов для працевлаштування і мобільності науковців. Європейська асоціація університетів (EUA) зосереджується на розвитку університетської спільноти та сприянні співробітництву між університетами в Європі, зокрема у сфері академічної мобільності та міграції.

Надзвичайно важливим є Болонський процес – спільна ініціатива країн Європи, спрямована на створення єдиної європейської простору вищої освіти. У рамках Болонського процесу розробляються спільні принципи та стандарти, надається сприяння мобільності студентів, забезпечується визнання кредитів та дипломів між університетами. Міжнародна програма «Еразмус+», запроваджена Європейським Союзом, сприяє академічній мобільності студентів, викладачів та науковців в Європі, надає гранти та підтримку для навчання, стажувань та досліджень у країнах-учасницях програми.

Одним найважливіших питань національних практик регулювання процесів академічної міграції є система візових режимів. Багато країн світу пропонують спеціальні студентські візи або дозволи на навчання, які дають змогу іноземним студентам законно перебувати в країні для здобуття освіти. Також пропонуються візи для післядипломної роботи, що надають можливість іноземним студентам залишатися після закінчення навчання для отримання практичного досвіду або зайняття роботи відповідно до своєї спеціальності. Надаються також спеціальні візи для науковців, які дозволяють їм виконувати дослідження або викладати в університетах. Наприклад, у США віза O-1 дозволяє висококваліфікованим іноземним науковцям з визнаними досягненнями у своїй галузі виконувати дослідження або викладати в університетах та наукових установах США. У Німеччині віза для наукових досліджень дозволяє науковцям здійснювати дослідження або проводити наукову роботу в німецьких університетах, наукових центрах або установах. Польська віза для наукових досліджень дозволяє іноземним науковцям здійснювати дослідження або викладати в польських університетах та наукових установах.

Поруч із існуванням міжнародних програм обміну студентами, візитів та стажувань науковців і викладачів, які сприяють академічній мобільності та співпраці між університетами різних країн (Еразмус+, Fulbright Program та інші), різні країни пропонують власні спеціальні програми, які спрямовані на залучення висококваліфікованих науковців для постійного проживання та праці у своїх університетах та дослідницьких центрах. Наприклад, у США діє Програма EB-1A, яка надає можливість отримати постійне проживання для іноземних науковців з визнаними досягненнями в їхній галузі. Крім того, в багатьох американських університетах та дослідницьких центрах існують спеціальні програми та гранти для залучення науковців з-за кордону. Австралія пропонує висококваліфікованим науковцям отримати постійне проживання та роботу в австралійських



університетах та наукових організаціях за програмою «глобальних талантів» (Global Talent Independent program - GTI).

У Німеччині функціонує служба академічних обмінів (German Academic Exchange Service - DAAD), яка сприяє залученню науковців з інших країн для постійного проживання та роботи в університетах та наукових установах країни. Також у Німеччині існують спеціальні програми для приваблення висококваліфікованих науковців, наприклад, Humboldt Research Fellowship, яка надає можливості для проведення досліджень в університетах та наукових установах.

Активну політику щодо академічної міграції впроваджує Франція. Існує спеціальна «довгострокова віза для талановитих дослідника» (Researcher-Talent Passport Long-Stay Visa), яка дозволяє іноземним науковцям працювати в університетах та дослідницьких установах Франції. Також пропонуються різні програми стипендіальної підтримки, такі як Eiffel Scholarship Programme of Excellence, Marie Skłodowska-Curie Actions та ін., які надають фінансову допомогу іноземним студентам та науковцям.

Розвиває свою політику щодо академічної міграції Польща, пропонуючи спеціальний вид на проживання з метою наукових досліджень (Residence Permit for the Purpose of Research), який дозволяє здійснювати наукову діяльність в університетах та наукових центрах Польщі. Діють програми стипендіальної підтримки, наприклад такі як Bekker Scholarship, що допомагають іноземним студентам та науковцям отримати фінансову підтримку під час навчання та досліджень. Фондація для польської науки (Foundation for Polish Science) фінансує дослідження у різних галузях з метою залучення висококваліфікованих дослідників.

В Україні також є прагнення використовувати академічну міграцію для розвитку вищої освіти і науки. Україна вже досить давно впроваджує елементи європейських стандартів та практик у свою систему вищої освіти, зокрема у рамках Болонського процесу, що дозволяє гармонізувати систему освіти зі стандартами Європейського Союзу та полегшити мобільність студентів і викладачів. Університети в Україні залучаються до міжнародних наукових проєктів, фінансованого програмою Європейського Союзу «Горизонт 2020», що сприяє розвитку наукових потенціалів та обміну дослідницькими ідеями. Діє спеціальний вебсайт з питань навчання іноземних студентів Державного підприємства «Український державний центр міжнародної освіти» Міністерства освіти і науки України (<https://studyinukraine.gov.ua/>), на якому є пошук стипендій на навчання в українських ВНЗ [15]. Є також вебсайт українського

Національного офісу Програми Європейського Союзу у сфері освіти, професійної підготовки, молоді та спорту «Еразмус+» (<https://erasmusplus.org.ua/>), що підтримує можливості навчальної та академічної мобільності в освіті, проекти та партнерства, розвиток стратегій і співпраці, професійні мережі та відкриті ресурси [16].

На жаль, через військовий стан та брак фінансових ресурсів Україні наразі важко запропонувати конкурентні умови для залучення іноземних студентів, викладачів та науковців. Сподіваємося, що після завершення війни ситуація за цим напрямом покращиться, і Україна буде не лише «постачальником» кращих студентів і науковців для іноземних держав, але і зможе залучати перспективних і висококваліфікованих фахівців до себе.

Успіх на цьому шляху залежить не лише від обсягів фінансування (що, безперечно, важливо), але і від низки інших чинників, зокрема таких як: спрощення бюрократичних процедур, зручність оформлення відповідних віз та дозволів на проживання, прозорі і сприятливі механізми правового регулювання і оцінки результатів міжнародної співпраці навчальних і наукових закладів України, привабливі умови для навчання, роботи і проживання іноземних студентів, викладачів і науковців. Для формування таких умов необхідно досліджувати кращі світові практики регулювання академічної міграції. Причому вивчати можливості їх імплементації в Україні потрібно вже зараз, адаптуючи глобальний досвід до особливостей, потреб і реалій нашої держави, а також із врахуванням інтеграції України до Європейського Союзу.

#### *Список посилань:*

1. Жураковська Л. А. Тенденції освітньої міграції в контексті глобалізації економічного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1(21). С. 234-242.
2. Алексєєва Т., Горбаньова К. Інтелектуальна еміграція з України. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 11. С. 18–21.
3. Полковниченко С., Курочка В. «Відплив умів» з України як загроза національній безпеці. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2016. № 4(8). С. 16–22.].
4. Sironi, A., Bauloz, C. & Milen, E. (Eds.) (2019). *Glossary on Migration*. Geneva: International Organization for Migration, 248 p.
5. Hunter, F. et al. (2023). *Internationalisation in Higher Education: Responding to New Opportunities and Challenges. Ten Years of Research*

- by the Centre for Higher Education Internationalisation (CHEI). Milano: EDUCatt, 450 p.
6. Jones, E. *et al.* (2021). 'Global Social Responsibility and the Internationalisation of Higher Education for Society', *Journal of Studies in International Education*, Vol. 25(4), pp. 330–347. doi: <https://doi.org/10.1177/10283153211031679>
  7. Knight, J. (2006). *Internationalization of Higher Education: New directions, new challenges. 2005 IAU global survey report*. Paris: International Association of Universities, 172 p.
  8. Solimano, A. (ed.) (2008). *The International Mobility of Talent: Types, Causes, and Development Impact*. Oxford University Press, 352 p., doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199532605.001.0001>
  9. Бараник З. П., Романенко І. О. Інтелектуальна міграція населення України: статистичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 6, ч. 5. С. 223–227.
  10. Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як інструмент реалізації стратегічного управління ресурсами. *Вісник національного університету водного господарства та природокористування*. 2016. Вип. 1(73). С.11–12.
  11. Гринькевич О. С. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 3(101). С. 254-264.
  12. Філатов В. М. Специфічні ознаки освітньої міграції та її місце в структурі міграційних потоків. *Ефективна економіка*. 2014. № 2. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2785>
  13. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні. Лісабон, 11 квітня 1997 року. *Верховна Рада України*. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_308#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text)
  14. UNESCO (2019). *Global Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education*. Paris, France, 25 November 2019, 98 p.
  15. Офіційний сайт з питань навчання іноземних студентів Державного підприємства «Український державний центр міжнародної освіти» Міністерства освіти і науки України. Режим доступу: <https://studyinukraine.gov.ua/>
  16. Вебсайт Erasmus+ Office in Ukraine. Режим доступу: <https://erasmusplus.org.ua/>

## ЗМІСТ

<b>ВІТАЛЬНЕ СЛОВО.....</b>	<b>3</b>
----------------------------	----------

### СЕКЦІЯ 1.

#### ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА САМОВРЯДУВАННЯ

<b><i>Батрименко О.В., Синюченко А.М.</i></b>	
Громадянське суспільство vs прекаризація: глобальний та вітчизняний виміри.....	4-8
<b><i>Бортнікова А.В.</i></b>	
Еволюція політичної суб'єктності місцевого самоврядування в Україні.....	9-13
<b><i>Гапоненко В. А.</i></b>	
Еволюція механізмів взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства в умовах воєнного стану.....	14-17
<b><i>Глипка А.О.</i></b>	
Переосмислення ідей Михайла Драгоманова з погляду на подальший розвиток громадянського суспільства в Україні..	18-22
<b><i>Голденштейн К.О.</i></b>	
Символічне відображення взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України.....	23-27
<b><i>Гурицька М.С., Рихлік В.А.</i></b>	
Українське громадянського суспільства в умовах війни.....	28-33
<b><i>Джус О.А.</i></b>	
Еволюція наукового осмислення та соціально-політичного значення соціального захисту в Україні.....	34-38
<b><i>Козюпа О.А.</i></b>	
Юрген Габермас про зворотній бік відкритості.....	39-42
<b><i>Конта Р.М., Мохнатюк І.О.</i></b>	
Концепт громадянського суспільства у творчості Івана Франка: критичний аналіз.....	43-45
<b><i>Кривошеїн В.В.</i></b>	
Ризики трансформації політичної системи України в післявоєнний період.....	46-54
<b><i>Куц Г.М.</i></b>	
Детермінанти становлення української та російської політичних ідентичностей.....	55-59
<b><i>Новак Є.Я.</i></b>	
Протестні рухи в Україні та їх вплив на демократизацію політичної системи.....	60-65

<b>Обушний М.І.</b>	
Політична складова в діяльності профспілок як інститутів громадянського суспільства.....	66-69
<b>Романов Р.О.</b>	
Партійність громадянського суспільства: виклики кризової ситуації під час війни.....	70-72
<b>Семенченко Ф.Г.</b>	
Толерантність як моральний принцип та стержнева проблема політичної діяльності.....	73-78
<b>Ткач О.І., Васько С.О.</b>	
Трансформація феномену колективної пам'яті в умовах зміни політичного режиму.....	79-84
<b>Тулиця О.Л.</b>	
Громадянське суспільство в Україні та нові специфічні реалії російсько-української війни.....	85-88
<b>Федірко І.П., Косілова О.І.</b>	
Особливості реалізації політичних функцій громадянського суспільства.....	89-92
<b>Філатов БА.</b>	
Патріотична консолідація громадянського суспільства України під час російської агресії.....	93-97

## СЕКЦІЯ 2.

### СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО І ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<b>Аташкаде Р. В.</b>	
Значення соціального партнерства в контексті протидії академічній міграції.....	98-99
<b>Власенко Ф.П.</b>	
Роль толерантності у формуванні сприятливого середовища для збереження інтелектуального потенціалу держави.....	100-103
<b>Каращук М.Г., Каращук А.М.</b>	
Свобода, безпека, толерантність: синергія взаємодії влади та громадянського суспільства.....	104-110
<b>Крисаченко В.С.</b>	
Демократія в часи повномасштабної російської агресії проти України: випробування на справжність.....	111-120

<b>Ластовець М.Ю.</b>	
Соціальне партнерство та академічна толерантність в умовах інтелектуальної міграції.....	121-126
<b>Ліпін М.В.</b>	
Демократія, інклюзія та толерантність у вимірах ідентичності.....	127-134
<b>Мацьона Х.М.</b>	
Громадська думка як об'єкт впливу інформаційних технологій.....	135-138
<b>Неліпа Д.В.</b>	
Причини та динаміка інтелектуальної міграції з України.....	139-144
<b>Третяк О.А.</b>	
Адаптація українського суспільства до воєнної кризи: вимір політичних технологій.....	145-148
<b>Хилько М.М.</b>	
Основні принципи соціального партнерства та толерантності в університетському середовищі.....	149-154
<b>Ярмоліцька Н.В.</b>	
Соціальне партнерство як чинник збереження людського капіталу.....	155-156

**СЕКЦІЯ 3.**  
**МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ВІЙНИ:**  
**ВИКЛИКИ ДЛЯ ВЛАДИ, СУСПІЛЬСТВА ТА БІЗНЕСУ**

<b>Бортніков В.І.</b>	
Специфіка корпоративної моделі державного управління.....	157-160
<b>Віннічук О.В.</b>	
Волонтерський рух в умовах російсько-української війни.....	161-165
<b>Власенко В.П.</b>	
Концептуальні підходи в дослідженні феномену академічної міграції.....	166-170
<b>Євдокимова Л.І.</b>	
Ризики інтенсифікації інтелектуальної міграції з України в умовах переходу з віддаленої на аудиторну форму навчання.....	171-176

<b>Левченко Є.В.</b>	
Освітні інструменти розвитку соціального партнерства та толерантності для протидії академічній міграції.....	177-179
<b>Матвійчук А.В.</b>	
Волонтерський рух як самоорганізація українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії.....	180-184
<b>Нагорняк Т.Л.</b>	
Вища освіта України під час війни.....	185-190
<b>Огороднійчук М.В.</b>	
Сутність, типологія та причини академічної міграції з України.....	191-193
<b>Пугач А.В.</b>	
Людяність як практика втілення гуманізму в контексті збереження інтелектуального капіталу.....	194-196
<b>Товмаш Д.А.</b>	
Потенційні та реальні загрози неврегульованої інтелектуальної міграції.....	197-203
<b>Туренко В.Е.</b>	
Зовнішні та внутрішні чинники академічної міграції.....	204-205
<b>Хилько М.І.</b>	
Глобальний досвід та національні практики регулювання процесів академічної міграції.....	206-211

Наукове видання

**РОЗВИТОК  
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА  
В УМОВАХ  
ВОЄННОГО ЧАСУ**

*Збірник матеріалів та доповідей  
Всеукраїнської науково-практичної конференції  
(Київ, 22 квітня 2023 р.)*

Друкується в авторській редакції

Упорядкування: **Батрименко О.В., Власенко Ф.П.,  
Хилько М.І., Товмаш Д.А.**  
Комп'ютерна верстка: **Хилько М.І., Товмаш Д.А.**  
Дизайн, обкладинка: **Товмаш Д.А.**

Підписано до друку 26.06.2023 р.  
Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.  
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12,56.  
Тираж 200 пр. Зам. № 3/23

ISBN 978-966-9725-94-3



Видавець ТОВ «ВАДЕКС»  
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9  
тел. 067 502-22-42  
сайт: <https://vadex.com.ua/>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України  
суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.